

ҲАМИДЖОН ҲОМИДИЙ ТАСАВВУФ АЛЛОМАЛАРИ

ҲАМИДЖОН ҲОМИДИЙ

ТАСАВВУФ АЛЛОМАЛАРИ

72.3
X-63
5

Ҳамиджон Ҳомидий

Тасаввуф алломалари

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2004

БИБЛИОТЕКА
Бух. ТИП и ЛП
№ 43373

М а с ъ у л м у х а р р и р
филология фанлари доктори, профессор
НАЖМИДДИН КОМИЛОВ

Ҳамиджон Ҳомидий

Тасаввуф алломалари. — Т.: «Шарқ», 2004. — 208 б.

Ушбу рисола Шарқнинг машҳур машойихлари ҳаёти ҳамда фаолияти ҳақида лунда маълумот беришга бағишланган. Ундаги аксарият лавҳалар биринчи манбалар асосида, у еки бу аллома асарларига суянган ҳолда езилган. Китоб илмий ходимлар, маънавият тарихи ихлосмандлари ҳамда кенг китобхонлар оммасига мулжалланган.

ББК.72.3

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2004 й.

МАШОЙИХЛАР ТАЗКИРАСИ

Тасаввуф узоқ асрлар давомида халқимиз маънавиятини бойитишга хизмат қилиб келган. Инсоннинг рухий-ахлоқий покланиши, илоҳий муҳаббат билан юксалиб бориш бу таълимотнинг асосий гояларидир. Шу боис тасаввуф чуқур инсонпарварлик гоялари билан омукта бўлиб, ҳақиқат талабида юрган одамлар қалбига йул топди, одамларнинг поклик, абадий ҳаёт, кунгил ҳуррияти ҳақидаги орзуларини ифодалаб келди. Халқимиз суфий дарвешларга ҳурмат-эҳтиром орқали Аллоҳ таолога, Унинг инсонни улуглаган қудрати ва файзу футухига эътиқодларини изҳор этганлар. Шайхларнинг кароматлари, сузлари ва сийрату сурати юксак ахлоқ ва илоҳий муқаддаслик намунаси сифатида қабул қилинган. Тасаввуф шайхлари халқнинг маънавий раҳбарлари, руҳоний мураббий сифатида майдонга чиқиб, пайгамбар фаолияти, ҳолатларини давом эттиришга жазм этганлар.

Шу боис тасаввуфнинг тарихий тараққиёти, назарий жиҳатларини урганиш баробарида, йирик шайхлар, авлиёлар фаолиятини урганиш ҳам муҳим ҳисобланади. Воқеан, назарий қарашларнинг узи ҳам шайхларнинг сузи ва ҳолатлари, асарлари, насиҳатлари, улар ҳақидаги хотиралар, ривоят ва ҳикоятларни урганиш замирида умумлаштирилган.

Улуг суфий ва шоир Фаридиддин Аттор узининг «Тазкиратул авлиё» асари муқаддимасида қайд этадики, авлиёларнинг сузи киши қалбининг малҳами ва руҳининг қувватидир, кимки авлиё сузини дилига жо этса. У Қуръон ва Ҳадислар магзига эшик очади, узининг ҳолати, ахлоқини, қилаётган ишларининг яхши-ёмонлигини уйлайдиган бўлиб қолади ва ҳаёт, охират, инсонийлик хусусида мулоҳаза юритиб, ички оламини тартибга солади.

Авлиёлар ҳақида тазкира битиш, уларнинг мақомат ва маноқибларини ёзиш ҳам бизда бир анъанага айланиб қолган эди. Жумладан, Абдурахмон Суллаймийнинг «Табақатус суфия», Абдуллоҳ Ансорийнинг «Манозилус соирин», Атторнинг «Тазкиратул авлиё», Жомийнинг «Нафаҳатул унс», Навоийнинг «Насойимул муҳаббат», Муҳаммад Сид-

диқ Рушдийнинг «Тазкиратул авлиси туркий» каби китобларни курсатиш мумкин.

Булардан Навоий ва Рушдий асарлари ўзбек тилидадир. Аммо уларнинг тили хийла эскириб ҳозирги китобхонларга қийинчилик тугдиради. Филология фанлари доктори, профессор Ҳамиджон Ҳомидов шу қадимий анъанаи давом эттирган ҳолда суфий шайхлари, орифлар ва валий инсонларнинг ҳаёти ва асарларини урганиб чиқиб, «Тасаввуф алломалари» номи билан бир китоб яратибди. Ростини айтсам, шундай китобнинг яратилишини анчадан бери орзу қилардим. Китобни ўқиб чиқдим ва қониқиш ҳосил қилдим. Чунки катта меҳнат амалга оширилган. Талай манбаларга суянган ҳолда муаллиф 66 та шайхнинг таржимаи ҳоли, фаолиятини ихчам, аммо раво ва оммабоп усулда ёритиб берган. Шу билан бирга шайхларнинг баён этган ҳикматлари, фикру мулоҳазаларидан намуналар келтирилган. Тасаввуф тазкиралари, маноқиблар ривоят ва нақлларга сероб. Чунки худди шу ривоят ва нақллар шайхларнинг тутган йули, узига хос тариқати, ният-мақсадини очишга хизмат қилади. Китобда ривоятлардан унумли фойдаланган.

Китоб шайх Ҳабиб Ажамий билан бошланиб, Муҳаммад Сиддиқ Рушдий билан якун топади. Китобда тасаввуфнинг турли йўналишига мансуб шайх ва орифлар ҳаёти зикри мавжуд. Китобда Боязид Бистомий, Мансур Ҳаллож, Абулҳасан Ҳаррақоний, Абусаид Абулхайр каби жунунтабиат, илоҳ ишқининг сархушлари, Жунайд Бағдодий, Зуннун Мисрий, Абдуллоҳ Ансорий, Абдуҳамид Газзолий, Нажмиддин Кубро каби «хушёр» валилар, ўзбек китобхонига унчалик таниш бўлмаган Зайнул Ислому, Абулаббос Қассоб, Муҳаммад Хафиф сингари унлаб шайхларга урин берилган. Уларнинг бир қисми янги тариқатларни асослаган кишилар бўлса, баъзилари илмий фаолиятда, рисолалар ёзишда ном қозонган, баъзилари тарғиботчилик ва кашфу-кароматда узини кўрсатганлардир.

Хуллас, тасаввуф ва тариқатлар билан қизиқадиған одамлар учун бу китоб қимматли манбадир. Ислому тарихи, Мовароуннаҳр тасаввуфини урганувчилар ҳам ушбу китобдан ўзларига керакли маълумотларни топа оладилар. Шубҳасиз, бу каби асарларнинг кўпайиши маънавият тарихини урганиш нуқтаи назаридан ҳам, бугунги маърифатимиз учун ҳам фойдалидир.

Н. КОМИЛОВ

филология фанлари доктори, профессор

Муқаддима

Мустақиллик туфайли миллий қадриятларимизни ҳар томонлама, мукаммал урганиш борасида олимларимиз улкан ютуқларни қўлга киритдилар: Исломий билимлар кенг халқ оммасига етказилмоқда; Қуръони Карим, ҳадиси Шарифлар бир неча марта чоп этилди; маънавиятимизнинг буюк даҳолари тугилган саналар халқаро миқёсда нишонланаётир. Бир гуруҳ олимларимиз суфизм таълимоти даргалари ижодини тадқиқ қилиш йулида фидойилик курсатмоқдалар. Фан докторлари, профессорлар Н. Комилов, О. Усмонов, И. Ҳаққулов, И. Сувонқулов, Б. Назаров, филология фанлари номзодлари Султонмурод Олим, Сайфиддин Рафиддиновлар бу соҳада узгаларга намуна бўлиб келаётирлар. Ушбу сатрлар муаллифи ҳам ана шу ҳамкасбларига эргашиб кундан бери суфизм тарихи ва буюк машойихлар ҳаётини урганиб, ўқиган ва билганларини «Тасаввуф алломалари» номи билан бир мажмуага жамлади. Китобни ёзишда муаллиф касбдошлари асарлари, бошқа манбалар билан бир қаторда А.Торнинг «Тазкират-ул-авлиё», Жомийнинг «Нафаҳот-ул-унс», Роқимийнинг «Тарихи томм», Муҳаммад Сиддик Рушдийнинг «Тазкират-ул-авлиёи туркий», Саидзиёвуддин Сажжодийнинг «Ирфон ва тасаввуфга муқаддима», Абдулрофеъ Ҳақиқимнинг «Эронда тасаввуф тарихи» сингари асарларга ҳам суянди. Рисола кенг халқ оммасига Шарқнинг буюк суфий авлиёларининг ҳаёти ва фаолияти хусусида лўнда маълумот беришга мулжалланган бўлиб, уларнинг ҳикматларидан намуналар ҳам берилди. Авлиёларнинг шахсий ҳаёти, касб эгаллаш, илм урганиш йулидаги заҳмат ва риёзатлари, эътиқодда метиндек собитликлари барча замон кишилари учун намунадир. Алломаларнинг китобда келтирилган ҳикматлари, асосан, Рушдийнинг «Тазкират-ул-авлиёи туркий»сидан олинди.

ТАСАВВУФ ТАРИҚАТЛАРИ

Шарқ тасаввуфи тарихида бир қанча мактаблар ёки тариқатлар бўлган. Уларнинг пайдо бўлиши ва тараққиёти тарихи Абулҳасан Исмоил Ҳужвирийнинг «Кашфул-маҳжуб», Абдулрофеъ Ҳақиқатнинг «Эронлик орифлар ва ирфон тарихи», Саидзиёвуддин Сажжодийнинг «Тасаввуф муқаддимаси», Нажмиддин Комиловнинг «Тасаввуф» китобларида бир мунча батафсил ёритилган ва таҳлил қилинган. Биз ҳам укувчиларда ўтмишдаги Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган тасаввуф мактаблари, тариқатлари ҳақида маълум тасаввур туғдириш ниятида уларнинг моҳиятини мухтасар баён этишни лозим топдик. Илмий адабиётларда бу оқимлар «мактаб», «тариқат» тарзида зикр этилган. Биз ҳам шу йулдан бордик.

Муҳосибия. Ушбу оқимнинг асосчиси Ҳорис бинни Асъад Муҳосибийдир. У ризога эътиқод қўйганди. Ризо аслида мақом маъносини англатиб, икки хил бўлади: бири Худонинг инсонлардан ризолиги бўлса, иккинчиси инсонларнинг Худодан ризолигидир. Худонинг инсонлардан ризолигининг маъноси шуки, одамлар ҳамиша Худога муҳаббат йулида яхши амални бажаришга интилинсин; инсонларнинг Худодан ризолиги бўлса, уларнинг Худога таслим бўлиш ва унга ҳамиша хизмат қилишидир. Шунинг учун ҳам инсон ризоси билан Худо ризолиги орасида узвий боғлиқлик мавжуд. Шу сабабли ризо сабр ва бардош асосига қурилган илоҳий муҳаббатдир. Бу муҳаббат соҳиби ҳаётдаги огирлик ва енгилликни, хушлик ва нохушликни илоҳий бир жилва деб қабул қилади ва шу сабабли турмушдаги барча қийинчиликларни бамайлихотир қабул қилади ва утказади. Ризо зухд ёки нафс инкоридан устун туради. Зероки ризонинг сарчашмаси Худога ишқдир. Муҳосибий тасаввуфда ризони ҳол ва мақом билан чамбарчас боғлиқ, деб изоҳлайди.

Муҳосибий, шунингдек, ўз-ўзини, нафсини назорат қилиш, ўз-ўзига ҳисоб бериш (тахаллуси шунга асосланади)ни солиқнинг муҳим фазилати деб билган.

Маломатия. Бу оқимнинг пайдо бўлиши тарихи ислом вужудга келган илк даврлар билан боғлиқ. Унинг маркази Нишопур шаҳри ҳисобланади. Бу таълимотга дастлаб буюк машойихлардан Абу Ҳафс Нишопурий, Ҳамдун Қассор, Абу Усмон Ҳирийлар асос солишган. Шу боисдан уша даврларда бу оқимни «ҳамдуния» ёки «қассория» оқими, деб аташ ҳам одат тусига кирган. Мазкур тариқат асосчиларининг бош назариясига кўра ҳар бир суфий ўз фазилатлари ва одамларга қилган яхшиликларини пинҳон тутмоғи, ўзини айбдор ва гуноҳкордек курсатиб юрмоғи даркор. Тоқим кишилар улардан бирон нуқсон ёки ғалат қидирсин. Яъни ҳар бир маломатий ўзининг олий ҳислати ва элга қилган хизматидан худбинлик ва ғурурга берилмаслиги лозим. Уларнинг ақидасича, Оллоҳ кишининг барча яхшиликларини куриб туради. Шунинг учун бу сифатлар узгаларнинг назарига тушиши ёки булмаса халққа куз-куз қилиниши шарт эмас. Маломатийлар мўминларнинг узаро адоватда бўлиши, мазҳаб талашиб, низоъ пайдо қилишига қарши эдилар. Шунинг учун халқ улардан айб қидириб, камситиб, «маломат» қилсалар ҳам, бу тоифа вакиллари ҳеч ким билан муноқашага боришмас, «маломат қилувчи»лардан асло қурқмас ва ранжирмас эдилар.

Маломатийлар аслии ўз нафсларининг маърифати, деб билишади ва маърифатни эса, раббий маърифатининг восиласи ҳисоблашган, шунга амал қилишган. Улар ибодатни банда билан Ҳақни боғлаб турадиган ришта, деб билишган. Шунинг учун улар қанчалик маломатга қолсанг, шунча ғурур ва фиребдан йироқ бўласан, деган ақидага суянишган. Маломатий ички туйғуларни ташқарига чиқазишмас, зуҳд, риёзат ва кароматни изҳор этмоқни жоҳиллик, риё, деб билишган. Аксарият тадқиқотчилар маломатийларни энг инсондуст, адолатпеша, маърифатпарвар, Ҳаққа яқин аҳл, деб таърифлашган.

Тайфурия. Шарқда энг кўп тарқалган суфиёна таълимотлардан бири тайфуриядир. Унинг асосчиси унлаб машойихларнинг устоди, метиндек ирода соҳиби, буюк шайх, «султон-ул-орифин» Боязид Бистомийдир. Бу таъ-

лимотнинг асосини сукур, яъни купроқ халқдан узоқлашиб, хилвату узлатда, гушанишинликда фаолият кўрсатиш ташкил қилади. Демак, тайфурия тарафдорлари узлатга чекиниб, зикр тушиб, ҳақ ёди билан яшашни тарғиб этганлар. Мазкур таълимот моҳият эътибори билан жунайдия оқими назариясига зиддир. Боязид Бистомийнинг ақидасича, сукур (мастлик) хушёрлик (саҳв)дан устундир. Зероки сукурда инсонийлик сифати кутарилиб, илоҳийлик галаба қилади, яъни нафс фаносига Ҳаққа яқинлашади. Аммо аксарият тасаввуф донишмандлари, жумладан, Заҳириддин Муръаш бу таълимотга танқидий нуқтаи назардан ёндошган.

Жунайдия. Бу тариқатнинг асосчиси машҳур шайх Жунайд Бағдодийдир. Жунайдия тасаввуфда мастлик-сукур ҳолатидан хушёрлик-саҳвни устун қўйиб, хушёрлик табиий ҳолат, мастлик эса ғайритабиий руҳий ҳолатдир, деб таъкидлаган. Бу тариқат тарафдорлари ислом ақидаларига яқин, муътадил йул тутганлари учун олимлар Жунайд Бағдодийни суфизмда муътадиллик таълимотининг байроқдори, деб аташади. Абунаср Саррож, Абуали Даққоқ, Абулқосим Қаширий каби машҳур машойихлар жунайдия тариқатининг тарафдорларидандир. Кейинги асрлардаги исломий аҳкомлардан узоқлашгани истамаган қодирия, нақшбандия сингари бир қатор тариқатлар намояндаларига ҳам жунайдия таълимоти талаблари қўл келган.

Нурия мактаби. Шарқда анча кенг тарқалган ва фаол суфистик мактаб ёки тариқатлардан бири Нурия мактабидир. Унинг асосчиси Хуросонлик шайх Ҳусайн Аҳмад Нурийдир. Бу тариқат тарафдорларининг ақидасича ҳар бир ориф фақат узгаларнинг манфаати ва осойишталигини уйлаб ҳаёт кечирмоғи зарур. Зероки бошқаларнинг ҳимоясини деб, уларга хизмат қилиб, фақирона яшашга ружу қилмоқ инсонни кибру ҳаводан асрайди, нафсни чегаралаш имкониятини яратади.

Қодирия тариқати. Ушбу тариқатга машҳур шайх Абдулқодир Гелоний (Ғавсул Аъзам, Қутбул Аъзам) асос солган. Қодирия таълимотининг асосини қалбий риёзат ташкил этади. Бу таълимотнинг куп жиҳатлари шофеия ва ҳанбалия мазҳаблари дунёқарашига яқин. Абдулқодир Гелоний ҳанбалия суннийларидан бўлиб, «Шайхи Машрик» номи билан ҳам шуҳрат топганди. Уларнинг қарашлари билан шиалар назарияси уртаси-

да жиддий зиддият мавжуд эди. Шунинг учун Қодириялар Сафавийлар даврида Бағдодга ҳижрат қиладилар. Улар ҳамиша яшил либос кийиб юришган, яъни бу тариқат рамзи яшил ранг булган. Қодирия тарафдорлари, Мовароуннаҳр, Туркистон, Эронда кўп учраган.

Суҳравардия. Ушбу тариқатнинг асосчиси Шаҳобиддин Абуҳафс Умар Суҳравардийдир. Унинг асосини ибодат, зуҳд ва мужоҳадат, умуман, ирфоний маърифат ташкил этади. Суҳравардия силсиласининг Ҳиндистонда Баҳоуддин Закариё Мултоний ривожлантирди. Ҳозир ҳам Покистон, Ҳиндистон ва Афғонистонда суҳравардия таълимотининг давомчилари бор.

Мавлавия. Шарқда анча машҳур ва кенг тарқалган мавлавия тариқатининг муассиси Жалолиддин Муҳаммад Балхий (Румий)дир. Унинг асосини осмоний жисмларнинг рамзи булмиш рақсу самоъ ташкил қиладди. Мавлавийлар устозлари атрофида мусиқа журлигида завқ-шавқ билан гир айланиб рақс тушиб, қушиқ айтадилар, зикр тушадилар. Шунинг учун уларни «тавоф этувчи» — «чарх уриб айланувчи» дарвешлар дейишган. Улар шиддатли ҳаракат ва рақс жараёнида узидан кетишни Ҳаққа етиш они, деб билишган. Мавлавия асосан Усмонли Туркиясида равнақ топган. Улар чўкка қалпоқ кийиб юришга одатланишган. Ҳозир ҳам Туркиянинг Кунё шаҳридаги Мавлавий мақбарасидан куй таралиб туради.

Кубровия. Бу тариқат Урта Осиёда пайдо бўлиб, унга шайх Нажмиддин Кубро Хоразмий асос солган. Мазкур таълимот негизини ҳуфя зикр ташкил қилади. Улар Қуръонни ҳуфя уқиб ўрганиш тарафдори эдилар. Кубровиялар бошқа тасаввуф тариқатларида булганидек, узлатда, гушанишинликда бўлишни, таркидунёчиликни тарғиб қилганлар. Улар Урта Осиё халқлари маънавий-ижтимоий-сиёсий ҳаётида сезиларли рол уйнаган. Мажидиддин Бағдодий, Саъдуддин Ҳамавий, Бобо Камоли Чандий, Сайфиддин Бохарзий, Нажмиддин Розийлар машҳур кубровия шайхларидан ҳисобланадилар. Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш керакким, Кубровия тарафдорлари жавонмардликни ўзларининг муҳим фазилатларидан бири деб билишган.

Чиштия. Тасаввуфшуносликка доир адабиётларда Иброҳим Адҳам, Муйниддин Чиштийлар бу таълимотнинг дастлабки асосчилари, деб уқтирилади. Бу тари-

кат асли Ҳирот атрофларида пайдо бўлиб, сунгра Ҳиндистонда кенг тарқалган. Чиштиярларнинг таълимотига кура Оллоҳ барчани тенг яратгани учун бандалари баробар яшамоғи зарур. Шунинг учун дардмандларга дармон бўлмоқ, очларни тўйдирмоқ олижаноб инсоний фазиладир. Уларнинг ақидасича ҳар бир мўмин дарёдек сахий, офтобдек нурпош, заминдек таъзим — тавазуъда бўлмоғи даркор. Зероки Оллоҳ ана шундай бандаларини севади. Тенглик ва инсонпарварликни тарғиб этгани учун оддий меҳнаткашлар Чиштиярларга кўп эргашдилар. Бу ҳаракатнинг пешвоси Мўйниддин Чиштий (XII аср) Ҳирот яқинида тугилиб, Бухоро ва Самарқанд мадрасаларида ўқиган. Сунг Бағдодга ҳижрат қилиб, машҳур шайх Хожа Усмон Хоруний ҳузурда 20 йил хизмат қилади ва унинг қулидан хирқа кияди. Шундан сунг Ҳиндистонга бориб, тасаввуфда уз мактабини яратади.

Нақшбандия. Бу таълимотнинг асосчиси бухоролик Баҳовуддин Муҳаммад Нақшбанддир. Нақшбандийлик уз таълимоти асосини Абдулҳолиқ Гиждувонийнинг хуфя зикр ҳақидаги фикридан олган. Уларнинг ақидасича, ҳар бир суфи фаол инсон бўлмоғи, бирон-бир касб-кор билан шугулланиб қўл кучи билан топилган ризқу рузи эвазига кун кечирмоғи лозим, яъни «дил ба ёру даст бакор» бўлмоғи зарур. Шунинг учун ҳам нақшбандийлар гушанишинлик, таркидунёчиликни қатъиян рад этишган. Нақшбандийликда муриднинг шахсияти ва тарбиясига, вазифа ҳамда масъулиятига алоҳида эътибор беришган. Шу сабабли бу таълимот Урта Осиё, Эрон, Афғонистон, Туркия ҳатто Кавказ каби минтақаларда кенг тарқалган. Унинг асосчиси «Баҳовуддин Балогардон» лақаби билан кенг халқ оммаси орасида дин ва маънавиятнинг буюк арбоби сифатида шўҳрат топган.

Бектошия. Кичик Осиёда вояга етган Ҳожи Бектош Валий (XII аср) бу тариқатга асос солган. Бектошийлар Алига муҳаббат қўйиб, шиаларнинг 12 имомини ардоқлаб, Оллоҳ, Муҳаммадга эътиқод қўйиш, шаръий таом ва шаробларнигина тановул этиш, аҳду паймонда собитқалам бўлишга риоя қилишган. Бектошийлар маҳсус дарвешлар манзилгоҳларида истиқомат қилсаларда мол-мулклари куп бўларди. Бектошийлар манзилидайрини муршид (бобо) назорат ва идора қилиб тур-

ган. XIX асрга қадар бектошийлар Туркия сиёсатида кучли таъсирга эга эдилар. Зероки, улар мамлакатдаги асосий сиёсий оқим яничарларни қўллаб-қувватлар эди. 1826 йили яничарлар корпуси тор-мор этилгач бектошийлар фаолияти ҳукумат томонидан таъқиқлаб қўйилди. Натижада бу тариқат тарафдорлари ўз қароргоҳларини Албанияга кучирадилар. Аммо бектошийлар ҳамон яширин фаолият олиб боришар эди. Иккинчи жаҳон урушидан сунг эса мамлакатда бектошийлар янада жонланишди.

Бундан ташқари утмишда Машриқзаминнинг турли минтақа ва шаҳарларида «Шотирия», «Аҳрория», «Ҳакимия», «Харрозия», «Ҳафифия», «Сайёрия», «Рофеъия», «Ҳайдария», «Шозилия», «Неъматуллоҳия», «Нурбахшия» сингари турли тасаввуф мактаб ва тариқатлари фаолият курсатиб, ирфоний маърифат инкишофига у ёки бу даражада улуш қўшган. Жумладан, XIX асрда Эронда пайдо бўлган «Неъматуллоҳия» тариқатининг пайрав ҳамда давомчилари мамлакатда ҳозир ҳам мавжуд. Ушбу рисоланинг алоҳида фаслларида «Ясавия» ҳамда «Нақшбандия» тариқатлари кенг талқин этилганлиги учун муқаддимада уларга батафсил тўхташни лозим топмадик. Умуман, тариқатлар хусусидаги маълумотноманинг иложи борица мухтасар бўлишига интилдик.

ҲАБИБ АЖАМИЙ

Ҳабиб Ажамий Шарқ суфизмининг буюк намоёндаларидандир. У Басрада сарватманд оилада туғилган. Отасидан катта бойлик мерос қолгани учун ана шу маблағни одамларга қарзга бериб, фойда эвазига судхурлик билан кун кечирарди.

Кунлардан бир кун Ҳабиб гушт, сабзавот ва нон келтиради. Хотин қозон осиб овқат пиширади. Таом энди тайёр бўлганда эшикка гадоё келиб, тиланчилик қилади. Воқеа давомини Муҳаммад Сиддиқ Рушдий «Тазкират-ул-авлиёи туркий»да қуйидагича баён этади: Ҳабиб сойилга дуруштлуқ бирла қичқирдиким:

— Мен боримни сенга берган бирла сен зардор бўлмассан, аммо мен гадоё бўлиб қолурман.

Сойил новмид бўлиб ёнди. Қачонки мазлума таомни олғали қозонга борди, кўрдиким гушт қора қон

булубдур. Хотин мунн куруб куркди ва чиройи саргайди ва Ҳабибнинг илкидан тутуб қозон бошига келтуруб деди:

— Курғилким, сенинг шумлигингдин ва молингнин судга бергонингдин ва гадоёга дуруштлуқ қилгонингдин бизга на булутдур.

Ҳабиб ани курди эрса ичига бир ут тушдиким, ҳаргиз ул ут кам булгуси йукдир. Ҳабиб айтди:

— Эй хотун, тавба қилдиким минбаъд бу ишни қилмағайман.

Шундан сунг Ҳабиб қарздорлардаги пулларида ҳам воз кечиб, Ҳасан Басрий ҳузурига бориб, батамом илоҳий ишққа берилиб, суфизмнинг барча қонун-қоидаларини урганеди. Бор маблағини сарфлаб, Фрот дарёси соҳилида муҳташам Хонақоҳ куриб, элни ҳақ йулига ҳидоят қила бошлайди. Халқ орасида унинг руҳий қудрати ва кароматлари хусусида куп нақллар бор. Ҳатто у дарёдан кўприксиз утиш салоҳиятига ҳам эга булган экан. Ҳабиб Ажамий манбаларда курсатилишича ҳижрий 120 йили вафот этган.

* * *

Келтирубдурлар, бир кун намози шом вақти бирла Шайх Ҳасан Ҳабибнинг масжиди олдидан утар эрди. Ҳабиб намози шомга такбир айтди. Ҳасан намози шомга масжидга кирди. Ҳабиб намозга турди. Ҳасан иқтидо қилголи келиб эрди.

Ҳабиб «алҳамдиллиллоҳ»ни «алҳам» уқиди. Ҳасан «мунинг орқасида намоз утамак раво эрмас» деб намозни танҳо утади. Ва кечаси ҳақ субҳона ва таолони тушида курди.

Сурди:

— Худовандо, сенинг розилигинг не ишладур?

Ҳақ таоло деди:

— Эй Ҳасан, менинг розилигимни топиб эрдинг, аммо қадрини билмадинг.

Айтди:

— Худовандо, ул на эрди?

Худои таоло айтди:

— Эй Ҳасан, агар сен Ҳабибнинг орқасида намоз утасанг эрди бу намозинг ҳамма умрингда қилгон намозингдан хуброқ эрди, аммо сен ибратнинг ғалатини курдинг, ниятинг ростлигига боқмадингким, «Иннама ало амалу ба алнияту» — амалнинг қабули ниятинг ростлиги бирладур.

* * *

Нақлдурким, ийди Қурбонга икки кун қолгонда Ҳабибни Басрада курдилар. Тонгласи арафа куни Арофатда курдилар.

* * *

Ҳадисда келубдирким, «Иннало таоло наззора ало совинум ва ло ало амалакум ва лаким наззора ало қулубакум ва ниятакум» — ҳақ таоло сизларнинг сузларингизга ва қилгон амалларингизга боқмайду ва лекин кунгилларингизнинг ниятларига боқар ва кунгил бирла тилнинг оросида тафовут ва фарқ бисёрдур.

* * *

Нақл қилибдулар, бир кун Шайх Ҳасан Ҳажжодан қочиб Ҳабиб Ажамийнинг масжидига кириб яширунди.

Ҳажжонинг кишилари излаб Ҳабибнинг эшигига кирди.

Ҳабибдин сурди:

— Бу кун Ҳасанни курдингизму?

Ҳабиб айди:

— Курдум.

Сурдиларким:

— Қайдадур?

Ҳабиб деди:

Ушбу масжидга кирди.

Масжидга кириб ҳарчанд боқдилар. Ҳасанни топмадилар.

Ҳасан деди:

— Неча марта иликлари менга тегди, аммо мени курмадилар. Охир улар Ҳасанни тополмай чиқиб кетдилар. Андин кейин Ҳасан чиқиб айдилар:

— Эй Ҳабиб устодлиқ ҳаққини сақламадингму? Бу душманларга нишон бердинг.

Ҳабиб деди:

— Эй устод, менинг бу рост сузларимдин ҳар иккимиз халос булдуқ. Агар мен айтсам эрди, ҳар иккимиз гирифтор булур эрдик. Ондин Ҳасан айди:

— Эй Ҳабиб, сен қайси дуони уқидингким, мени улар курмадилар?

Ҳабиб айди:

— Ун мартаба «оят ал-курси» ва ун мартаба «омин ал-расул» ва ун мартаба «қулҳу оллоҳу аҳад»ни ўқидум ва дедум, «Худовандо, Ҳасанни сенга топширдим».

* * *

Келтирибдурлар, бир кун Ҳасан бир ерга бормоқ учун чиқди. Дарё лабига келиб, дарёдин ўтмакнинг андишасида ўлтуруб эрди. Ҳабиб етиб келди. Айди:

— Эй имом, не важҳдин тўхтаб турдингиз?

— Кемани келтиргунча турдум.

Ҳабиб айди:

— Устод илмни мен сиздин ўргандимким, ҳалойиққа ҳасуд қилмоқни кунглингиздин чиқоринг ва дунёдин кунгил совутинг. Ва худованди таолодин келган балони ганимат билинг ва ҳамма ишни худодин қуринг, ондин кейин дарёга қадам қуйинг ва утинг деди. Ҳабиб сувга қадам қўйди, утиб кетди. Ҳасан муни куруб беҳуш бўлиб йиқилди. Қачонким ҳушига келди сурадиларким:

— Эй имом, сизга на бўлди?

Ҳасан деди:

— Ҳабиб мени шогирдим эрди, бу вақтда менга маломат ва эътироз қилди ва дарёдин утиб кетди, мен туруб қолдим. Тонгла қиёмат кунни қичқирсаларким, дузах устида Сиротдин утинглар, деб мен бу янглиғ боқиб қолсам ҳолим не кечгувсидир? Андин кейин Ҳасан айди:

— Эй Ҳабиб, бу мартабани қайси иш била топдинг?

Ҳабиб айди:

— Сизга қоғоз юзини қаро қилгон илм бирла менинг кунглум саҳфаси оқарди, яъни сиздин урганган илм — амал бирла бу мартабани топдим: «Ғайрга фойда еткургон илмим менга фойда еткурмади», яъни бу мартабаи кароматдин ўтуб валоятга улашубман. (Бу ерда аҳли толибга гумон тушмагайким, Ҳабибнинг даражаси Ҳасаннинг даражасидан баланд бўлмай, анинг учунким, ҳеч мақом ва мартаба худонинг йўлида илмнинг мақом ва мартабасидан зиёда эрмасдур, ушбу жиҳатдиндурким, ҳеч нимарсанинг зиёдалигини талаб қилголи келмабдур, магар илмнинг зиёдалигини талаб қилголи фармон келибдур. Чунончи бу оят ҳадис пайғам-

бар саллалоҳи алайҳи вассалламга келибдурким, «Қул рабби золини уламон» — айтгил эй Муҳаммад, парвардигоро, менга бу илмни зиёда қилгил).

ҲАСАН БАСРИЙ

Куплаб машойихларга пешволик қилган, замонасининг аксарият арбобларини ақлу заковати билан лол қолдирган машойихлардан бири Ҳасан Басрийдир. Булажак буюк авлиё, забардаст олим пайгамбаримиз с.а.в. хотинлари Умма Салама разияллоҳу анҳунинг озод этилган чўрилари Хайра хонадонида дунёга келган. Унга онамизнинг узлари «Оллоҳ баракатли қилсун» деб исмини Ҳасан қуйганлар. Унинг отаси саҳоба Зайд ибн Собитнинг озод этилган қули Ясор эди. Булажак Шайхнинг тугилган йили сарчашмаларда аниқ қайд этилмаган.

Унинг дастлабки тарбияси билан «илмда юксак мавқега эга бўлган» Уммо Салама шуғулландилар, уни эмиздилар. Кейин эса Набий масжидидаги саҳобалардан таълим олган. Ҳасаннинг камолотида Ҳазрат Алининг даъвату ваъзлари, ҳикматлари, шахсий ибратлари муҳим роль уйнади. Ҳасан 14 ёшга етгач, оила Басрага кучди ва у «Ҳасан Басрий» номи билан шуҳрат қозона бошлади. Бу ерда Абдуллоҳ ибн Аббосдан тафсир, ҳадис, қироат илмларини урганди. Басра ва унинг атрофида бир қанча илмий доира — ҳалқа бор эди. Ҳасан Басрий уларга фаол қатнашиб тил билими, илми бадеъ, фикҳ ва бошқа замона билимларини урганиб, забардаст фикҳ донишманди даражасига етади; халқ наздида ваъз айтиб, маърузалар уқий бошлади. Барча хосу ом унинг нутқларини мароқ билан тинглар, ҳикматларини ёд олишарди. Ҳасан умр буйи муминларни маърифатга, золимларни адолатга ҳидоят этишни узи-га одат қилиб олди. Робия Адавия, Иброҳим Адҳам сингари бир неча машойихлар Ҳасан Басрийнинг дуосини олган, унинг қулидан хирқа кийган. Шайх тахминан 80 йил умр қуриб, ҳижрий 110 йили Басрада вафот этган. Унинг ҳикмат ва кароматлари, у ҳақда ҳикоятлар барча тазкира ва маноқиблардан жой олган.

* * *

Дунё ва унинг ҳолати хусусида суровчиларга қайтарган жавоблари Ҳасан Басрийнинг пурмаъно ҳикматлари жумласига киради: «Мендан Дунё ва охират ҳақида сурадинг. Дунё ва охират Машриқ ва Мағриб ҳолатига ухшайди. Уларнинг бирига қанча яқин борсанг, иккинчисидан шунча узоқлашасан!».

* * *

Сен мендан бу дунёга тавсиф беришимни сурадинг: Мен аввали азоб-уқубат, охири йўқлик бўлмиш бу дунёнинг нимасини тавсиф қилайин! Унинг ҳалолида мукофот, ҳаромида азоб бор. Бунда ким бойиса, фитнага дучор бўлади, кимки қашшоқлашса, уни маҳзунлик эгаллайди.

* * *

Ҳолимизга вой бўлсин! Узимизга узимиз нима қилиб қўйдик? Динимизни хорладик, дунёмизни заҳарладик, хулқимизни буздик, кийим-кечак ва қурпа-тушагимизни янгиладик.

* * *

Кимдир қинғир йўлга кириб, бировнинг молини ейди. Унинг таоми зўрлик, хизмати мажбурийликдир. У киши аччиқдан сўнг ширинни, совуқдан сўнг иссиқни, қуруқдан сўнг серсувликни хоҳлайди. Агар жуда тўйиб кетса, овқатни ҳазм қила олмаганидан кекиради: «Эй хизматкор овқатни ҳазм қиладиган бирон егулик келтир» деб буюради.

Эй нодон, сен шу йўсинда уз динингни ҳазм қиляпсан, холос. Ҳой, муҳтож қўшнинг ҳолига боқ! Сенга куз тикиб турган бечораларнинг ҳоли не кечди? Оллоҳнинг курсатмаларига амал қилганинг шуми?! Кошки умр ўткинчи эканини билсанг эди.

* * *

Ҳажжож ибн Юсуф Сақофий Ироққа ҳоким бўлгач Куфа билан Басра орасидаги Восит шаҳрида узига муҳташам уй қурдирди. Сўнгра еб-ичиб, байрам қилиб, кейин ҳақиқа дуо этишлари учун одамларни чорлади. Ҳасан ана шундай жамоат жам бўлган фурсатдан фойдаланишни кўнглига тугиб қўйди. Одамларга панд-

насиҳат қилиш. Оллоҳни эслатиш, дунё зеб-зийнатларига ҳирс қуйишдан қайтариш ниятида йулга чиқди.

Қурилган бинони куриб, унинг ҳашаматидан ажабланди. Одамлар эса уша баҳайбат қасрни тавоф қилар эдилар. Ҳасан ниятига мувофиқ равишда оломонга қараб сузлади:

— Биз золимлар золими нима қурганини кўрдик, албатта. Фиръавн бундан ҳам баланд ва кўркам бино кўрдирганини яхши биламиз. Бироқ Оллоҳ таоло Фиръавнни ҳалок этди ва биносини қулатди.

Ҳасан шу зайлда сузлайверди. Шунда уша ерда ҳозир булғанлардан бири золим ҳокимнинг ҳайбатидан кўрқиб:

— Кифоя қилар энди, э Абу Саид, кифоя қилар энди? — деди.

— Оллоҳ таоло илм аҳлига билганларини яширмай, одамларга очиқ баён этиш масъулиятини юклаган!

Ғазабланган Ҳажжож эртасига маслаҳатгуйларига заҳрини сочди:

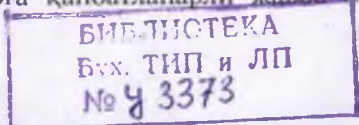
— Улим сизларга, сизларга улим бўлсин! Басралик бир қул чиқиб бизга хоҳлаган гапини айтса-ю наҳотки сизлардан бирон тирик жон унга рад жавобини бера олмаса. Оллоҳга қасамки, мен сизларга унинг қонини ичираман, эй қурқоқлар жамоаси!

Шундан сунг Ҳажжож қилич ва кунда ҳозирлашга буюрди. Мосламалар тайёрланди. Жаллодлар чақирилди. Ҳасанни олиб келиш учун миршаблар жунатилди. Бир пасдан сунг Ҳасан кириб келди. У қилич, кунда ва жаллодни кўрган маҳали лабларини қимирлатиб қуйди. Ҳажжожга муминларнинг улуги, Оллоҳ йулига даъват этувчиларнинг энг саботлиси рубару келганди. Ҳасанни бундай ҳайбатли кўрган Ҳажжож шошиб қолди ва:

— Мана бу ерга, Абу Саид, мана бу турга... — дея дудуқланди. Одамлар бу манзарани ҳайратланиб томоша қилар эдилар. Чунки Ҳажжож Ҳасан Басрийни ўз ўрнига ўтказиб қўйганди.

Ҳасан Басрий жойлашиб олгач, Ҳажжож ундан баъзи ишлар хусусида масала суради. Олим унга шошилмай, лунда, чиройли ибора ва қатъий асос билан жавоблар қайтарди.

— Сиз илмдилар улугисиз, эй Абу Саид, — деди Ҳажжож барча масалаларга қаноатланарли жавоб ол-

гач. Сунг ораларидаги зиддиятни бартараф этиш ниятида унинг соқолига мушк суртди ва кузатиб қўйди. Ҳасан Басрийнинг изидан эшиккача бир хизматкор эргашиди:

— Эй Абу Саид, билишимча ҳоким сизни мутлақо бошқа ниятда чақирган эди. Келган пайтингизда лабларингиз қимирлаганини курдим. Шунда нималар деган эдингиз, — дея сўради у.

Ҳасан деди:

— Эй неъмат ато этгувчи ва кулфатда паноҳ бергувчи Эгам! Оловни Иброҳимга совуқ қилиб, саломат қолдирганингдек, мени ҳам Ҳажжож азобидан асраб, саломат қилгин, дея дуо этган эдим.

* * *

Андоқ келтирибдурларким, Шайхнинг бир муриди бор эрдиким ҳар қачон Қуръондин оят уқиса, фарёдлар қилиб узини ерга урар эрди.

Анга айди:

— Эй угул ончаки қилурсен, узингни тухтатгунча қувватинг булса тухтамасанг умринг ичидаги ибодатингни хирмонини фано утида куйдирурсен. Агар узингни тутмоқга қувватинг ва ихтиёринг булмаса менга ҳам пора бергайсен ва гарна мани ун манзил йироқ ташлагунгдур. Андин кейин айди: албатта шайтон ҳар кишигаким ҳоюҳаво анингдин пайдо булса, ул шайтондиндур. Ҳазрати Шайх бунда ҳукми голибга қолиб сақои шайтонни дебдурларким, баъзи ҳол доим раҳмоний булур. Ва бу маънининг ифодасини шарҳ қилиб, айтибдурларким узингда бу сайқани дафъ қилмоқга қадр қувватинг булиб, сандин сайқа пайдо булса, ул шайтонийдур.

* * *

Нақл қилибдурларким, бир кун шайх Ҳасан мажлисда ултуруб ваъз айтур эрди. Ҳажжож бисёр лашкар бирла тиглар тортиб, сипарлар кутариб мажлисга кириб келди ва ултурди. Бир бузурге ҳозир эрди айдиким, Ҳасанни не имтиҳон қилоликим бу кун имтиҳон куни. Ҳасан бир зарра илтифот қилмадилар ва ҳаргиз анинг тарафига қарамадилар. Ва айтур сузларидин ёнмадилар. Мажлис тамом булди, ул бузург айдиким Ҳасандур, охир Ҳасандур. Ул бузург Ҳасан олдиға келиб:

агар эр кишини курмоқ издасанг бу эрнинг жамолини курингузлар.

Ҳажжожни туш қурдиларким арафоти қиёматга тушибди. Айдиларким не тиларсен? Айдиким ани тиларменким, аҳли тавҳидлар тиларлар. Бу суз андин эрдиким жон берур вақтда айдиким: Худовандо сала бирла бир овуч тупроқга узунгнинг Гаффор ва Акрам ва ал-Караминлигинг курсатгилким ҳамманинг кунглида ва оғзида будурким мани дузахга ташлагайсен ва мағфират қилмағайсен. Мани бу халойиқнинг тамизлигининг чикорғил ва буларга фаол ал-муридлигининг курсатгил. Бу суз шайх Ҳасанга етди у айди: анга ухшарким бу чиркин бу айёрилиқ бирла охиратни ҳам алдагай.

* * *

Нақлдуρκим, бир кун шайх Ҳасаннинг хонақоҳи эшиги тубида бир киши ултуруб эрди. Шайх Ҳасан хонақоҳнинг ўзасида намоз қилур эрди. Саждада онча йиғладиким, кўз ёши нарвондин ул кишининг энгагига томди. Ул киши қичқирди: бу сув нопокму ё оғузмудур? Шайх Ҳасан деди: энгагининг ювгилким, гуноҳларининг яширур.

* * *

Дебдур, одамдин қуй авлороқдуρκим бир қуйчи неча юз қуйни утлогдин ёндиродур, аммо халқни Худои азза ва жалла сузи гуноҳдин ёндиrolмайдур.

* * *

Дебдур, очлиқ Худойи таолонинг ер юзида қуйган таомидуρκим, содиқларнинг бадани анинг бирла қувват олур.

* * *

Дебдур, очлиқ муридларга тавбадир.

* * *

Дебдур, дин ва имон таъма қилгондин зоеъ булур, яъни йуқ булур.

* * *

Дебдур, яхши бирла гуноҳнинг замони (умри) камроқ булур.

* * *

Дебдур, муридга, яъни тариқат йулига кирган кишига уч нимарса зарурдир: аввал ултургунча макон, иккинчи тириклик қилгунча ризқ ва рузона, учинчи илмеки анинг бирла ҳунаrpешаси булғай.

* * *

Дебдур, вақтеки мурид тула емоққа мубтало булса, фаришталар анинг ҳолига йигларлар.

* * *

Дебдур, ҳар киши емоққа ҳарис булса, ботга нафс утида куйиб кетар.

* * *

Дебдур, ҳар кишиким анинг сузи ҳикматдин ташқаридур аини офатдур.

* * *

Дебдур, ҳар кишиким қаноат қилса, халқга муҳтож булмас ва кишиким нафс ҳавосига ғолиб келса, озодлиқ топар.

* * *

Айтибдурлар, Шайх қошига бир аробий келди ва сабрдин савол қилди. Шайх айди: сабр икки хил булур: аввал балога сабр қилмоқ, иккинчи, ул гуноҳлареки Худои таоло пур бандаларини анингдин маън қилибдур сабр қилмоқ. Чунончи уғурлиқ қилмоқ, ноҳақ кишини пулини олмоқ ва зино қилмоқ.

ИБРОҲИМ АДҲАМ

Шарқда «Уммул булдон», «Қуббатул ислом» номи билан машҳур булган Балх энг қадимий шаҳарлардан бири ҳисобланади. У дастлаб зардуштийлик, кейин эса буддизм дини марказларидан ҳисобланган. Бу куҳна маданий манзилдан куплаб дин, илм-фан, бадий суз санъати арбоблари стишиб чиққан. Ана шулардан бири саргузашти халқ орасида сонсиз ҳикояту ривоятлар, қиссалар пайдо булишига замин яратган Иброҳим Адҳамдир.

Иброҳим Адҳам зодагон оилада дунёга келди. Ешлигида яхши билим олди, илоҳиётга қизиқиб, ҳақ йулига кирди. Бир оз вақт шаҳар ҳокими вазифасида ишлади. Унинг ҳақ йулида фидойиликка кириши ҳақида шундай нақл бор: тунлардан бир тун Иброҳим Адҳам уз саройида ухлаб ётса, томида биров юрганини сезибди. Ҳовлига чиқиб қараса, ҳақиқатдан ҳам томда биров тимирскиланиб юрганмиш.

— Ҳай кимсан, кечаси томда нима қилиб юрибсан,— сурабди.

— Туямни қидириб юрибман, — дебди ҳалиги одам.

— Қанақа одамсан, томда туя нима қилади, — дебди Иброҳим Адҳам.

— Сен ҳокимлик тахтида утириб Ҳаққа етаман деб юрганингдан сунг, мен томда туямни қидирсам нима қилибди, — жавоб берибди у.

Бу гап Иброҳим Адҳамга қаттиқ таъсир қилиб, бутун давлати, оиласидан воз кечиб, зоҳидона ҳаёт кечирishга аҳд қилиб, саҳрога чиқиб кетибди. Бир чупонга шоҳона кийимларини бериб, дарвешлар либосида пиеда Маккага қараб жўнабди.

Бу ерда Иброҳим Адҳам мусофирлар хизматини қилиб, фаррошлик вазифасини бажаради; Фузайл Аёз, Суфен Сурий сингари суфийлар суҳбатида булади. Сунгра Шомга бориб, умрининг охиригача шу ерда яшайди. Тахминан ҳижрий 144 йили Бизонс дарёси учун бўлган жангда ҳалок булади. У ҳалолу пок, уз қул кучи билан яшаш, кишилар назр-ниёзи, инъом-эҳсонини олмаслик тарафдори эди. Шунинг учун умр бўйи фаррошлик, дурадгорлик, мошоқ териш ёки одамларнинг бугдойини янчиб бериб, боғини қараб, кутариш эвазига ризқи рўз топиб кун кечирарди. Унинг ҳастини тасаввуфда Будда турмушига қиёс қилишади. Чунки Будда ҳам ҳақни деб, оддий халқни деб фақирона ҳаёт кечирishни ихтиёр этган.

Бир қалбга Худо ва дунё муҳаббати сиғмайди.

Инсоннинг бир йула ҳам Оллоҳга, ҳам дунёга эришмоғи мушкулдир.

Бир қавмга ҳукмрон булгандан кура бир нафсга ҳоким булмоқ афзал.

Амалсиз ақл ақл эмас.

* * *

Келтирибдурларким, уч киши Иброҳим Адҳам бирла ҳамроҳ бўлдилар. Бир кеча бир қўҳна масжидга кириб ибодат қилдилар. Вақтеки уйқуга машғул бўлдилар. Иброҳим то субҳгача масжиднинг эшигида ура турди. Сурдилар:

— Не учун мундоғ турдинг?

Иброҳим Адҳам деди:

— Қаттиқ совуқдир, совуқ шамол масжидга киродур. Ман эшикни тутуб, шамолни киргали қуймай, узумни эшикнинг урнида тутуб турдум, совуқнинг озо-ри сизга камроқ етгай.

* * *

Келтирубдирларким, Суҳайл бинни Иброҳим айтур: Иброҳим Адҳам бирла бир сафарда бўлдум. Ман сафарда огридим. Ҳар неки илқида бор эрди, ҳаммасини манга сарф қилди. Ва бир эшаки бор эрди, ани ҳам сотиб манга харж қилди. Ва мен согайдим ва яхши бўлдум.

Сурдумким, эшакни нима қилдинг?

Деди:

— Сотдим!

Ман дедим:

— Манга молу мақдурим йўқдур, нимага минарман?

Иброҳим деди:

— Менинг буйнумга мингил, деб то уч манзилга боргунча мани буйнига миндуриб олди.

* * *

Нақлдурким, ҳар киши Иброҳим Адҳам бирла ҳамсуҳбат бўлгали келса, Иброҳим айтур эрди:

— Уч ишни бажо келтургил, ман бирла ҳамсуҳбат бугил. Аввал улки, ҳар не хизмат лозим булса, ман қилай. Иккинчи улки, намозга ман азон уқуй, учинчи улки, ҳар нима нисор келса, ҳаммамиз баробар олғаймиз.

Бир вақтда бир киши дедиким:

— Манинг бу ишларга тоқатим йўқдур.

Иброҳим деди:

— Санинг ростлигингдан таажжуб қилурман.

* * *

Келтирибдурларким, бир куни жами Шайхлар ултуруб эрдилар, Иброҳим Адҳам уларнинг суҳбатига келди. Йул бермадилар.

Дедилар:

— Ёнғилки, доғи сандин подшолик ва ҳукуматнинг сассиғи келодур.

* * *

Нақл қилибдурларким, Иброҳим Адҳамдин сурдилар:

— Не ҳолда кунингни утказурсан?

Иброҳим деди.

— Тўрт от сақлабман: бирининг оти Шукрина, бирининг оти Сабрина, бирининг оти Ихлос ва бирининг оти Тавба. Агар менинг олдимга бир неъмат келса, Шукур отига миниб анинг олдига чиқарман. Агар малол манга юзланса, Ихлос отига миниб, рубару булурман. Ва агар манда гуноҳ пайдо булса, Тавба отига миниб, қувлаб қочарман.

РОБИЯ АДАВИЯ

Робия Адавия Шарқ тасаввуфида ҳақиқий муҳаббат-ишқи илоҳий ғоясини тарғиб этган биринчи мутасаввиф аёлдир. У тахминан 713—718 йиллар оралигида Басрада донишманд Исмоил Адавий Кайси оиласида дунёга келган. Қиз оилада туртинчи фарзанд булгани учун унга «Робия» ном қуйишган. Уни гудаклигидаёқ уғирлаб, қул сифатида сотиб юборишган экан. У табиатан шоира ва халқ қушиқларини юксак маҳорат билан ижро этадиган лапарчи-хонанда булган. Ана шу сифатлари учун Хожаси уни озод этади. Шундан сўнг Робия бу дунё меҳридан юз уғириб, ишқи қулга боғланади. Бир неча йил саҳрода чодирнишинлик қилиб, узига куплаб муридларни жалб этгач, Басрага келади; замонасидаги куплаб донишмандлар билан баҳсу талашларда булади. «Кашф-ул мажҳуб ли арбобул-қулуб», «Тазкиратул авлие» сингари манбаларда у ҳақда рангбаранг, турли-туман нақллар, ҳикояту ривоятлар келтирилган.

Нақл қилишларича кунлардан бир кун Робия бир қулида оташ ва иккинчи қулида сув ушлаганча кучада кетаётган экан.

— Бу не ҳол, буларни не қилмоқчисиз, — сурашибди уни ураб турган одамлар.

— Олов билан жаннатга ут қўяман, токим одамлар биҳиштга кириш умиди билан юрмасинлар, сув билан эса дузах оташини сундираман, токим одамлар бу қўрқинч ва азобдан абадулабад қутулсинлар, — жавоб берибди Робия. Зероки, у Оллоҳга ибодатни чин муҳаббат билан, бетама, қилган иноятига, берган умрига шукроналик билан адо этишни уқтирарди.

Робиянинг ақидасича азалият ҳақиқати, ишқи илоҳий маърифатнинг асл моҳиятидир. Обид билан Ориф уртасидаги фарқ ҳам ана шу ҳақиқат моҳиятини қандай англаб етишидадир. Унинг таълимоти асосида Одаму Олам бирлиги ётади. Шунинг учун ҳам олима ғоясининг асосини пок ахлоқ, юксак даражадаги инсонпарварлик ташкил қилади. «Боязид Бистомийдан Нуралишоҳи Гунободийгача»... китобининг муаллифи Абдулрафеъ Ҳақиқат томонидан аниқланишича Робия Адавия умрининг охирларида Байтул муқаддасга кучиб бориб яшаган ва уша ерда 781 йили вафот этган.

«Модомики гуноҳларингизни яширишга интилар экансиз, яхшиликларингизни пинҳон тутишга ҳам одатланинг», дейди ҳикматларидан бирида Робия.

Робия араб тилида қўплаб қўшиқ ва шеърлар яратган. Сарчашмаларда Робия шеърларидан намуналар келтирилган. Жумладан Фаридуддин Атторнинг «Тазкират-ул-авлиё» ҳамда «Мантикут тайр» достонида Робия ҳақида фикр юрита туриб, шеърларидан мисол келтириб утади. Робиянинг каромат ва шижоатлари хусусида қўплаб ҳикоят ва нақллар тарқалган.

Ҳасан Басрий бир кун Робиянинг ибодатхонасига бориб деди:

— Эй Робия! Кишидан урганган ва ҳеч кимдан эшитмаган, пайваста кунглингга тушган илмдан манга бир ҳарф ургатгил.

Робия деди:

— Бир қамиш иф йигириб эрдим. То ани сотиб ғизо қилгайман. Икки пулга соттим. Бирини бир илкимга олдим ва яна бирини бир илкимга олдим ва

курқтимким, иккисини бир қулимга олсам, икковлон
жамъ булиб мени йулдан чиқоргайлар. Бугун кунглум-
га тушган кушойиш ушбудир.

* * *

Нақлдурким, бир неча киши озмойиш ва имтиҳон
қилмоқ учун Робиянинг қошига келдилар. Ғаразлари
буким, бир неча суз унга дегайлар. Робия анга жавоб
тополмагай.

Бас дедиларким: худо ҳамма фазилат ва зиёдаликни
ва улугликни эр кишига берибдур: пайгамбарлик тожи-
ни эр киши бошига қуйибдирлар, каромат путасини
эр кишининг белига боглабдурлар.

Ҳеч хотинга пайгамбарлик етмабдур. Сен бу каро-
матларни қайдин урарсен?

Робия деди:

— Ҳар неки дерсизлар, ростдур: худпарастлик ҳам
эранлардин чиқди. «Сизнинг худойингизман» деб даъ-
во қилмоқ ҳам эранлардан чиқди. Ҳеч хотин ҳаргиз
«ҳожи қиз» бўлмабдур, «ҳожи қизи» ҳам эранлардан
чиқибдур.

ФУЗАЙЛ АЁЗ

Шарқ суфизми тарихида, суфийлар ҳаёти ва фаоли-
ятида ажабтовур воқеалар, фавқулодда ҳодисалар, но-
ғиҳоний таъсир натижасида янги бир ҳаёт тарзини бош-
лаш сингари ҳолатлар куп учрайди. Машҳур Шайх Фу-
зайл Аёзнинг ҳаёт йули ҳам ана шундай кечган.

Фузайл тахминан 728—731 йиллар орасида Марв
шаҳрида туғилган. Унинг болалик ва йигитлик онлари
Сарахс, Обевард шаҳарларида утган. Абу Али Фузайл
бинни Аёзнинг ёшликдаги устози, касб эгаллаш, уқиш-
урганиш жараёни ҳақида манбаларда аниқ далиллар
мавжуд эмас. Аммо барча сарчашмаларда ёшлигидан
инсонпарвар, адолатпеша, халққа зулм утказадиган
ҳукмрону зодагонларга нафрат билан қарагани учун
йигитлик палласида йултўсарлар гуруҳига қушилиб кет-
гани уқтирилган. Унинг уз хунаридан тавба қилиб,
ирфон йулига ўтиши ҳақида куплаб ривоятлар
тарқалган. Улардан бир нечтаси Фаридулдин Аттор-

нинг «Тазкират-ул-авлис»сида келтирилган. Нақл қилиш-ларича Фузайл пистирмада бир карвонни гонат қилиш-ни мулжаллаб пайт пойлаб етган экан. Карвонда бир аёл боласи билан ҳамроҳ экан. Иттифоқо бола бақир-иб йиглаб юборибди. Шунда онаизор:

— Вой болам, жим бул! Фузайл овозингни эшитса, бизни талайди, деб уни тинчита бошлабди.

Шунда Фузайл ҳушёр тортиб, «Наҳотки оналар ме-нинг номимни айтиб, фарзандларини қурқитиб, тинч-лантирадиган даражага етган булса» деб қилмишидан пушаймон булиб, саҳрога қараб йул олибди. У йул юрибди, йул юрса ҳам мул юрибди. Охир бир карвон-саройга етиб келиб, жон асрабди. Шунини алоҳида таъ-кидлаш керакки. Фузайл оддий чорик, шолчадан чак-мон, жулдурвоқи қалпоқ кийиб юрар, беш вақт намоз-ни қанда қилмас, карвондаги кекса, камбағал, ёш-яланг аёлларни талашга йул қўймасди.

Шу кетганча Фузайл кун шаҳарларни кезади, суфию донишмандлар суҳбатида бўлади. Охири бир карвонга қушилиб, Куфа шаҳрига ҳижрат қилади. Масур бинни Муътамар, Имом Жаъфар Содик, Сулаймон Тамимий, Ҳамид Товал, Яҳё Ансорий сингари донишмандлардан дарс олади, машҳур шайх Суфиён Сурий билан дустла-шади, қўлаб ровийлардан ҳадис тинглайди. Ва тез орада утмиш билан видолашиб, буюк мутасаввиф си-фатида шуҳрат қозонади. Аммо дин ва дунё, замон ва охират масаласидаги бахсларда Куфа уламолари билан Фузайл орасида зиддият пайдо бўлади. Айниқса Фу-зайлнинг зодагонлар, бою ҳокимлар томонидан бери-ладиган инъомларнинг «ҳаром», «уларнинг қаердан олинганлигини билмоқ керак» дейиши уларга ёқмас-ди. Натижада у Маккага кўчишга мажбур бўлади. Ман-баларда зикр қилинишича бу ерда фаррошлик билан кун кечирар экан. Куфа аҳлидан юз берган дилгирлик Фузайлни батамом хоксорона, одамлардан четда бур-чак-қунжакда яшашга олиб келади. Бу ўз-ўзи билан — Ҳақ билан бўлмоқ ва ҳаққа етмоқ нишонаси эди. Минг-лаб маккаликлар унинг суҳбатида бўлиш ва дуосини олишни истарди. Аббосий халифалардан Хорун ар-Ра-шид Фузайл билан дийдор қўришишга келгани хусуси-да бир қанча ҳикоятлар бор. Улардан бирида нақл этилишича Хорун ар-Рашид бир суҳбатдан сўнг «ти-

рикчилигингга ишлат ва осуда хаелот билан парвардигор ибодатида бул» деб минг динор берибди. Шайх олмабди. Шу пайт хонадан бир ҳабаш канизак чиқиб:

— Нега кечадан бери шайхга озор берасизлар, — қани бу ердан жунаб қолингларчи, — деб меҳмонларни ҳайдаб юборибди. У 878 йили Маккада вафот этган. Унинг куплаб шогирд ва муридлари булган. Назири Зуфунуни Мисрий, Исмоил бинни Водод, Абу Маҳмуд ибни Хадаш Толиқоний, Абу Абдулло Муҳаммад бинни Асад Нишопурий, Абул Абдурахмон Муҳаммад бинни Хорун Ансорийлар унинг энг яқин шогирдларидандир. Фузайл суфизмда маломатия оқимининг тарафдори ва фаол тарғиботчиларидан эди. Бу таълимот Хуросоннинг Нишопур шаҳрида вужудга келган булиб, унинг пайдо булиши илк ислом тарихи билан боғлиқ. Унинг асосчилари Абуҳафс Нишопурий ҳамда Ҳамдуни Қассор Нишопурийлардир. Бу таълимот асосчилари «инсон уз фазилат ва яхшиликларини пинҳон тутмоги лозим. Уларни куз-куз қилиб юриш кишини худбинлик ва такобур сари етаклайди» деб тушинтиришган. Уларнинг ақидасича бандаларининг амали ва узгаларга қилаётган яхшиликларини Оллоҳ куриб турибди, яна уни ошкор этиб юриш шарт эмас. Шунинг учун бу тоифа вакиллари узларини хоксор, камсуқум тутиб, кишилар бизни таъриф этмай иложи борица айбимиз, хато ва гуноҳларимизни топиб «маломат» қилишга интилишсин, деган ақидада булишган. Фузайл бутун ҳаёти ва фаолияти давомида ана шу қоидага амал қилиб, уни кенг халқ оммаси орасига ёйишга интилган.

* * *

Узингга алоқаси булмаган нарса ҳақида бош қотирма.

* * *

Агар инсон ҳаммага яхшилик қилса-ю уйидаги товутига бефарқ қараса, у ҳақиқий мусулмон эмас.

* * *

Бешта нарса бадбахтлик аломатидир. Улар: бағритошлик, кузида ёш булмаслик, ҳаёсизлик, дунёга меҳр қуйиш, узун амаллиликдир.

* * *

Башир Ҳовфий айтибдур:
Кунлардан бир кун Фузайлдан сўрадим:
— Зухд яхшими, Ризо яхшими?
— Албатта, Ризо яхши. Зероки Ризода тамаъ булмай-
ди, — жавоб берди у.

* * *

Фузайл дебдур:
— Агар менга: «Сен бир дуо қилгин, ул мустажоб
булгай» десалар албатта, Султонни дуо қиламан. Зеро-
ки уни дуо қилсам, у мустажоб булса, савоби бутун
халққа тегади.

* * *

Тухмат орага аралашдими, биродарликка рахна ту-
шади. Зероки биродарлик руҳият мевасидир.

* * *

Танҳолик ва Ҳаққа муножот билан яшашдан яхши
ҳаловат йўқ.

Фузайлдан сўрадилар:

— Асл дин нима?

Деди:

— Ақл!

— Ҳақиқий ақл нима?

Деди:

— Ҳилм!

— Ҳақиқий ҳилм нима?

— Сабр!

* * *

Фузайл дебдур: бу замона халқининг дустлиқини
бозор таоми янглиғ топибдурманки, ранги, буйи хуш-
дур, аммо таъми нохушдур.

* * *

Оқил ва хирадманд киши бирла жанг қилмоқ ва
уруш қилмоқдин беҳирад киши бирла ҳалво еган хубдур.
Чунончи тамсилда кетибдур, зийрак душман нодон
дусттин хуброқдир.

* * *

Фузайл дебдур: Ҳар киши фосиқнинг юзига боқиб
хушлаб курса, мусулмонлик иморатини вайрон қил-
моқға саъй қилгон булур.

* * *

Фузайл дебдур: Ҳар киши биродарига тилида дўстлик
изҳор қилса, кунглида душманлиги булса Худои азда
ва жалла анга лаънат қилиб, кунгли кузини кўр қилур
ва қулогини эшитмас қилур.

* * *

Фузайл дебдур: халққа курсатмак учун амални дуст
тутмоқ риёдур, яъни халқ курмаки учун амал қилмоқ
ширкдур. Яъни намоз ўтамасам халқ мени айб қилур,
деб намоз ўтамоқ ширкдур, яъни кофур булур.

* * *

Фузайл бир куни ўғлини курдиким, ашрафийни мух-
тож кишига бермоқ учун сийпаб ултирибдур. Фузайл
ани қуриб деди:

— Эй ўғил, санинг бу ишинг ун ҳаж қилгондин ва
ун ош бергандин зиёдадур.

* * *

Фузайл дебдур: халойиқ бир-бирларидан ёмонлашиб
айрилишибдурлар, ул такаллуфнинг нишонасидур. Қа-
чонким такаллуф ародин йўқ булса, бир-бирларидин
ёмон иш курунмас.

* * *

Фузайл дебдур: утганларни ёдламоқ фарздур. Гурис-
тон олдидан утганда «Қул-фу оллоҳу аҳад»ни ўқиб, са-
вобини анда ётганларга бахшида эт.

* * *

Фузайл дебдур: икки нимарса кишини фасодга эл-
тур: бири тула ёмоқ, бири тула уйкуламоқ.

ДОВУД ТОЙИ

Довуд ҳижрий иккинчи асрда яшаган буюк тасаввуф сиймоларидандур. Нақл қилишларича у Балх яқинидаги қишлоқлардан бирида руҳоний оиласида тугилган. замонасидаги куп машойихлар билан ҳамсухбат бўлган. Довуд Балхий Арабистон, Ироқнинг куп шаҳарларини кезиб чиққан. Ана шундай сафарлардан бирида Маккада Иброҳим Адҳам билан учрашиб, уз кароматлари билан уни лол қолдирган. Довуднинг қишлоғидан Сойир Бақо номли донишманд чиққанидан фахрланиб юрар экан. У Имоми Аъзам, Ҳабиб Ройилардан дарс олган. Умрининг асосий қисмини бедорликда, гушанишликда утказар экан.

Нақл қилибдурларким, Довуд 20 ашрафий меросдин топиб 20 йил ани машойихлар бирлан рузона қилдилар. Баъзилар эътироз қилдиларким, тариқат дунени исор қилмоқликдур. Сақламоқ эрмасдур. Довуд дер эди: мен мунча дунени анинг учун сақларманким, манинг дунедин фариг булмоғимга сабаб булғай. То улгунча мунга қаноат қилибдурман. Ва Довуд ҳеч вақт ибодат қилмоқдин фариг булмас эрди. Оқшом булса нонни сувга чалоб қуяр эрди. Ва эрта купуб ушал сувни ичар эрди. Ва айтур эрди, сув ичмак ва нон емакнинг орасида эллик оят Қуръон ўқиғали буладур. Нон сйдурман, рузғорни зое қилмасман. Бир йули сувни ичарман ишимни қилурман.

Шайх Абубакр Аббос айтур: Довуднинг уйига бордим, ани курдимким бир пора қуруқ нон илкида йиглаб ултирадур. Сурдим:

— Эй Довуд, сизга не иш булди? Дедиким:

— Бу фучуқ нонни еғали олдим. Билмасменким, ҳаюлмидур ёки ҳароммидур.

Сари Сақтий айтур: Довуд қошига бориб эрдим, курдимким, бир косада сув офтобда қуйибдур. Дедиким: Бу сувни не учун сояда қуймадинг, то совуқга турмасму эрди? Дедиким: Сояда қуйиб эрдим, офтоб

тушди, офтобдан олиб сояга қуяй десам Худойи таолодан шарм тутдимким, нафсим ризоси учун лаззат топгайман.

* * *

Нақл қилубдирларким, Довуднинг бир кенг ҳовлиси бор эрди. Уйлари тула эрди. Бир уйда ултурур эрди, ул йиқилса чиқиб яна бирида ултурур эрди. Сурдиларким: Не учун уйни ясаб ултурмассиз? Дедиким: Манинг Худойи таоло билан паймон қилгоним бор эрдиким, ҳаргиз дунёни обод қилмагайман.

* * *

Бир кун Довуднинг уйига бориб эрди, дедиким, уйингизнинг торуси шикаст топибдур, йиқилгудек ҳолда турибдур. Довуд деди: 20 йил булубдур ман бу уйнинг торусига қаролганим йукдур ва ҳамма уйлар йиқилиб шикаст еб, бир эшик бошиси қолди. Ул кеча вафот қилди, эшик бошиси ҳам йиқилди.

* * *

Нақл қилибдурларким: Довудга дедиларким, не учун халқ бирла ултирмассиз? Довуд дедиким: ким бирла ултирайин. Агар узимдин кичик бирла ултирсам мани дин ишига сурмайдур ва агар узимдин чунг бирла ултурсам, манга узимни айтмайдур. Мани азиз куриб улуглайдур. Бу янглиг булгандин кейин халқнинг суҳбатини не қилай.

* * *

Довуддин сурдиларким: не учун хотин олмоқни ихтиёр қилмассиз? Бир мўмин хотинга панд уролмасман. Дедилар: нечук панд ургон булур? Деди: агарким хотин олгон булсам аниндин дунёлик ишини тамом уз гардонимга олгон булурман. Вақтеки ман анинг лозимлигларин бажо келтиролмасам, анга панд ургон булурман.

* * *

Келтирибдурларким, бир кеча ойдин эрди. Довуд угза бошига чиқиб эрди. Осмон тарафига боқди. Эрса беҳуд булиб ҳамсоянинг угзасига йиқилди. Гумон қилдиким, угзага угри келибдур, деб қулига қилич олиб угзага чиқди. Эрса Довудни курди. Илкидин тутиб

сурдиким, сизни ким угзага ташлади? Довуд деди: билмасменким бсхуд булиб эрмишман.

* * *

Нақл қилибдурларким, Фузайл Аёз умри ичида Довудни икки маротаба курган эди. Аммо ани курганда фахр, нозиш қилур эрди. Фузайлнинг Довудни курганининг бири ул эрдиким, бир мартаба Довуд бир йиртиқ уйнинг ичида ултуруб эрди. Фузайл келди ва дедиким қўпгилки бу угза йиқилудур. Довуд деди: токи ушбу уйда ултурубман. Торусига қаролганим йўқдир.

* * *

Фузайл деди: эй Довуд манга бир панд-насиҳат қилгил, Довуд дедиким: халқдин қочгил.

АБУТУРОБ НАХШАБИЙ

Абутуроб Нахшабий IX асрда етишган буюк машойихлардан ҳисобланади. У тахминан 806 йилда Нахшаб (ҳозирги Қарши) шаҳрида туғилган. Бухоро ва Сарахс мадрасаларида таҳсил курган. Шарқ мамлакатлари буйлаб қўп сафарларда булган. Басрада машҳур Шайх Ҳасан Басрийдан таълим олган ва унинг қулидан хирқа кийган. У суфизмда футувват ва таваккул назариётчиларидандир. Машҳур донишмандлар Абу Абдулло Жало, Абу Обид Басрийлар унинг қулида тарбияланганлар. Абутуроб Нахшабий тахминан 887 йили Басрада вафот этган. Шарқда унинг илмий қудрати-ю кароматлари ҳақида қўп ҳикояту ривоятлар тарқалган. Нақл қилишларича Абутуроб Нахшабий қирқ маротаба пиёда ҳажга борган. У аксарият пайтларда оч ва ярим оч юаркан. Абутуробни машойихлар сабр-бардошнинг буюк тимсоли, деб билишаркан; кечаси ухламай, кундузлари гафлатда қолмай юрар экан.

* * *

Шайх Ибни Жало айтур: уч юз пиру комилни курдим. Улар асосиндин турт кишидин улутроги йўқ эрди. Ул туртнинг бири Абутуроб Нахшабийдир.

* * *

Келтирибдурларким: Шайх Абутуробнинг бир неча угли бор эрди. Ва ул вақтда одамхур бури пайдо булди.

Ва нечга углини бури еди. Бир куни Шайх саждада ултириб эрди, бури келиб Абутиробга қасд қилди. Абутиробга хабар қилдилар, эрса ҳаргиз жойидин тағйир топмади. Бури келиб, Абутиробни курди ва уйрулуб ёниб кетди.

* * *

Дебдур: таваккул улдурки узингни куллик ва бандалик дарёсига ташлагайсан ва кунглунгни худога боғлагайсен, агар берса шукр қилгайсен, агар олса, сабр қилгайсен.

* * *

Дебдур: Худои таолога восил булмоқнинг сабаби ун етти даража ва мартаба бирла булур. Ун маротаба ҳар нарса худодин етса, қабул қилмоқ ва етти маротаба худога таваккал қилмоқ.

* * *

Дебдур: Фақр улдуким анинг гизоси не топса, ул булғай ва либоси аврат ёпгунча булғай, макони не ерда ултурса, ул булғай.

* * *

Нақл қилибдурларким, Абутироб бир маротаба муридлари бирла биёбонда кетур эрди, асҳоблар ташна булдилар, таҳорат қилмоқ лозим булди. Шайхқа арз қилдилар. Абутироб оёғини ерга суқди (ерни тепди) ва бир булоқ пайдо булди.

* * *

Абутироб дебдур: Худо йулига кирганга озуқасизлик озуқдир. Бир кеча биёбонда йул босуб борур эрдим. Кеча қоронгу эди. Бир мунир янглиғ қаро нимарса курунди. Ман бисёр қурқдум. Дедимким:

— Сен девмусан ё одаммусан?

Ул деди:

— Сен мусулмонмусан ё кофурмусан?

Мен дедим:

— Мусулмон!

Ул деди:

— Мусулмон худодин булакдин қурқмас.

Мен узимга келдим. Билдимки бу гайбдиндур, деб таслим қилдим ва тамоми қурқинч мандин кетди.

* * *

Дебдур: каноат демак — емак ва ичмакни худон таолодан олмакни айтурлар.

* * *

Дебдур: кунгил аросинда кунгул бордурким худодин етган фаҳм-идрок нури бирла тириклик қилур.

ҲАКИМ АТ-ТЕРМИЗИЙ

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад бинни Али Ҳаким ат-Термизий «машойихи бибиорлардан» (Навоий) ҳисобланади. Алишер Навоий «Насойимул муҳаббат» асарида Али Ҳаким Термизий ҳақида анча батафсил маълумот бериб, ботиний ва зоҳирий билимларга доир куп китоб ёзгани, Абутороб Нахшабий, Аҳмад Ҳазравия ва Ибни Жалолар билан ҳамсуҳбат бўлганини алоҳида қайд этган.

Али Ҳаким ат-Термизий тахминан 750—760 йиллар орасида таваллуд топган. Алломанинг ёшлик йиллари ҳақида аниқ маълумот йўқ. Онасидан 8 ёшида етим қолган Ҳаким Термизийнинг тарбияси билан отаси жиддий шуғулланади ва ботиний ҳамда зоҳирий билимларни ургатади. Ҳадис илмини Абу Муҳаммад Сиддиқ Солиҳ ибни Муҳаммад ибни Наср ат-Термизий, Солиҳ ибни Абдуллоҳ ат-Термизийлардан урганadi. Бундан ташқари у Али ибни ал Ҳасан ат-Термизий, Суфиён ибни Воқиъ, Умар ибни Шафиқ ал-Балхий, Аҳмад Ҳазравия, Яҳё Маоз, Яқуб ибни Шайба сингари машҳур олимлардан ҳам дарс олган. Ҳаж сафари даврида Ҳаким ат-Термизий Нишопур, Бағдод, Миср, Макка ва Мадинада, Шомда бўлиб, замонасидаги барча илмий ва адабий жараёнлар билан ошно бўлади. Уз ватанига қайтгач, баъзи муҳолифларнинг игво ҳамда тўхматларига қарамай, муттасил ижод билан шуғулланади. Аллома 869 йил вафот этган. Унинг мақбараси дарё соҳилида жойлашган.

Ҳаким ат-Термизий Абу Муҳаммад Мансур Козий, Абу Мансур Али Ҳиравий, Абу Али Ҳасан Журжоний, Абубакр Варроқ, Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Исо, Муҳаммад ибни Жафар сингари унлаб буюк шахсларнинг устозидир. Алломадан бизга қадар «Китоб-ул-эҳтиё-

тот», «Китоб-ул-ҳаж ва асрориhi», «Китоб ҳақиқат ул-одамия», «Китоб ул-ақл ва ҳаво», «Баён ул-касб», «Адаб ун-нафс», «Китоб ул-зиёзат», «Китоб ул-фуруқ» сингари элликдан зиёд асарлар мерос булиб қолган. Алишер Навоий олимнинг қаламига мансуб Куръоннинг тугалланмаган тафсири мавжудлигини ҳам қайд этган. Ҳаким Термизийнинг ҳаёти ва ижодий мероси олимларимиз томонидан бир қадар урганилган. Жумладан тарих фанлари доктори Убайдулла Увватов «Ал-Ҳаким- ат-Термизий»^{*} рисоласини чоп эттирган. Ҳаким ат-Термизий уз асарларида ислом тарихи, таълимоти, суфизм назарияси, ҳадис илми, ахлоқ-одоб, турли тариқатлар ҳақида беқиёс мулоҳазаларини баён этган. У. Увватов ана шу бебаҳо меросни мукамалроқ таҳлил қилишга ҳаракат қилиб, қуйидагича хулосага келган: «Бинобарин унинг асарлари жамиятнинг муайян эҳтиёжларидан келиб чиқиб, хилма-хил услуб ва йуналишда яратилганини кура-миз. Айни вақтда у уз таълимотининг янгилигини ҳам биларди ва шу боис уша давр илмий доиралари миқёсида узига хос уринни эгаллаб, шу пайтдаги билиш (ал-маърифат) назариялари уртасида уз мақомига эга булишга алоҳида эътибор билан қаради. Шунга кўра ҳам асарларининг аксар қисмига ёзган муқаддимасида билиш назарияси ва турли билимлар ҳақида жиддий тарздаги гояларни илгари сурган». Хулоса қилиб айтганда ат-Термизий ижодида жамият манфаатини ҳимоя қилиш, инсон камолотини кузлаш, уни шарафлаш, илм-маърифат тарғиби, уз гоялари, назарий фикрларини собитлик билан ҳимоя қила билиш бош масала булган-ким, бу барча замонлар учун долзарбдир.

* * *

Дебдур: яқин қалбнинг оллоҳ ва унинг амрлари билан қарор топишидур.

* * *

Дебдур: шукр қалбни мунъим-неъмат соҳиби оллоҳга бағишлашдир.

* * *

Дебдур: Исор бошқаларнинг насибасини узинг-ни-кидан ортиқ кўрмогингдур.

^{*} У. Увватов «Ал-Ҳаким ат-Термизий», «Маънавият», 2001.

^{*} Уша китоб. 29, 30-бетлар

* * *

Бир дафъа дарё лабиға бордим ва бир кишига дедимки:

— Менинг қулимни ва оёғимни маҳкам боғлаб қуйгил.

Ул киши қулумни ва оёғимни боғлаб қуйиб кетди. Юмаланиб бориб узимни дарёга солдим, то ғарқ булиб кетгайман. Дарёнинг суви манинг қулимни ва оёғимни бушатиб, канорага отиб тошлади. Ва мен яна узимдин навмид булдум. Дедимки, «Субҳанолло худоим бир нафсни ёндирибдурки, на биҳиштга лойиқ ва на дунёга сазовор». Ва мен узимдан навмид булдим эрса, асар менга очилди. Ончаким муродим эрди. Курдим, ушал соат узумдин гойиб булдим. То тирикман, ушал соатнинг баракотидин тирикман.

* * *

Нақлдурки, бир дафъа Шайх Али тамоми тасниф қилгон китобларини сувга ташлади. Ва Ҳизр алайҳиссалом китобларни сувдин олиб, яна келтуруб бериб дедиким:

— Узингни мунга машғур қилгил.

* * *

Айтур, ман ҳаргиз бир варақ китобни «фалонийнинг китоби» десунлар деб тасниф қилмадим. Лекин вақтеки кунглим хуш булса ва кунглим ҳоли бузилса, китоб битмоқ бирла узимга тасалли берурман. Тамоми умрумда ҳақ таолони минг марта туш курибман.

* * *

Дебдур, Шайх Али Ҳакимнинг аёлидин сурдиларки:

— Шайхнинг аччиги келгонини билурмусиз? Дедиким:

— Билурманким биздин озор топгон кун бизларга кундошдин зиёда пеш келодур ва айтурки: «Илоҳо, ман тавба қилдим, сен буларни ҳам салоҳга еткургил».

Аҳли аёл айтур:

— Биз Шайхни бу ҳолда куруб айтурмизки, бизлардин озор топиб эрмиш, дарҳол биз тавба қилиб, узрлар айтиб, Шайхни озурдаликдан халос айлар эдук.

* * *

— Илмнинг асли надур?

Дедиким:

— Илмнинг асли ибтидони билмак, яъни азални билмак ва интиҳони билмак ва аҳди майсоҳни билмак ва илми ҳуруфни билмак. Ва илми ҳуруф ҳикмат илмидур. Олимларнинг илми ушбу ҳикмат илмидур. Бу мазкур булгон илмлар авлиёларнинг улуғларига зоҳир ва ошкора булур. Бу илмни авлиёлардин ул киши қабул қилодурки, анинг мартабасига Иблиснинг тасарруфи сигмагай.

* * *

Дебдур, азиз улуғ киши улдурки, парҳезкорлик Худои таоло учун қилса, уз нафсининг ҳисобини олса.

* * *

Дебдур, ҳар кишиким Худодин қурқса, Худога қочуб борсун.

* * *

Дебдур, эр кишига ҳаммадин ёмон сифат улдурки, такобур қилмоқни дуст тутқай. Такобур ул кишидин лойиқдурким, Худога эҳтиёжи булмагай ва ҳар ишда уз эҳтиёжи бирла булгай. Ва ихтиёр ул кишидин лойиқдурки ҳаммани билгай ва ул билмайдургон ҳеч нима булмагай.

* * *

Дебдур, юз шайтоннинг одамига қиладургон фасодидин нафснинг одамийга қиладургон фасоди ёмондур.

* * *

Дебдур, жавонмардлик, яъни сахийлик улдурки, кетатургон ва қошида тургонни эҳсон қилурда яксон булгай.

* * *

Дебдур, йулнинг ниҳояти ва интиҳоси булгай ва кунгулнинг йули бениҳоят ва бағоятдир.

* * *

Дебдур, озод ул кишидурким, ҳеч бандадин ҳеч нима тамаъ қилмагай.

* * *

Дебдур, жавонмардлик улдурки, ҳеч кишини этагини тутмагайсен.

* * *

Дебдур, ҳар киши илмга зуҳд-тақвийсиз хурсанд булса, китоблиқ бадмазҳаблар қаторига киргай.

* * *

Ибтидои ҳолда бир толиб илм киши бирла танишиб уқигони яна бир шаҳарга борур булдилар. Волида-си англаб гамгин булиб дедиким:

— Эй жоним бутам, мен ожиз ва бекас. Менинг хизматимни қиладургон сендин узга киши йуқ ва мен ожиз ва танҳо, мени кимга ташлаб кетарсан?

Бу сузлардин Али Ҳакимнинг кунглига бир дард суз пайдо булди. Сафарни тарк қилди. Ва ул икки ҳамроҳи уқиголи кеттилар. Вақтеки неча маҳал утти эрса, бир куни гуристонликда ултуруб йиглар эрдик, мен мунда туруб қолдим, ёронларим уқиб олим булиб келсалар мен бу янглиг жаҳолатда қолурман. Ушбу вақт эрди, бир пир нуроний киши келди. Ва деди:

— Эй уғул, не учун йигларсан?

Уғлон тамом аҳволини пир кишига баен қилди. Пир деди:

— Эй уғул хоҳиш қилурмусанким, бир кун бир сабоқ ургатиб қуйсам?

Уғул деди:

— Эй пири бузруквор, менинг хоҳишим ушбудур.

Уғил айтур:

— Ҳар куни бир сабоқ ургатти, то уч йил утти. Андин кейин менга маълум булдики, ул пир Ҳизр алай-хиссалом эрмуш. Мен давлатни волидамнинг ризоли-гидин топдим.

МАЪРУФ КАРХИЙ

Абумаҳфуз Маъруф Феруз углининг ота-боболари асли Хуросоннинг Меҳан қишлоғидан булган. Кейин-чалик улар Бағдод яқинидаги Карх шаҳрига кучиб борган. Булажак суфи авлиё Маъруф шу ернинг Карх

қишлоғида тугилгани учун «Кархий» тахаллусини олган. Фаридиддин Аттор «Тазкиратул авлиё»сида, Жомий «Нафаҳотул унс» китобида Маъруф Кархийнинг ижтимоий келиб чиқиши, илмий салоҳияти-ю қароматлари ҳақида батафсил маълумот беришган; баъзи манбаларда уни Имом Ризо шогирдларидан, деб уқтиришади. У 200 ҳижрий йилда вафот этган бўлиб, ҳоки Қархдадур. «Равзат-ул жаннат» китобида баён қилинишича Жунайд Бағдодий Маъруф Кархий иштирокида Имом Ризодан хирқа кийган экан. «Райҳон-ул-араб» китобининг муаллифи Муҳаммад Али Мударриснинг ёзишича ушлаб утмиш машойихлари уларини бевосита Маъруф Кархий шогирдларидан, деб билишган ва шунинг учун ҳам «Маъруфия» гуруҳи тарафдорлари бўлишган. У Шарқда суфизм донишманди сифатида жуда машҳур бўлган. Саъдий Шерозий бир шеърида «Қархда турбат куп, аммо ҳеч бири Маъруф қабридек Маъруф эмас» деб ёзиб қолдирган. Муҳаммад Сиддиқ Рушдий унинг ота-онаси тарсо эди, деб махсус таъкидлаган. У дастлабки муаллими билан келиша олмай, у ердан қочиб Имом Али Разиоллоҳу Анҳу ҳузурини таълим олган ва унинг хизматида юриб исломни қабул қилган. Ва бунинг таъсирида ота-онаси ҳам исломни қабул қилишади. У замонасининг Муҳаммад Мансур Тусий сингари машҳур алломаларидан ҳам дарс олган.

* * *

Нақл қилибдурларким, Маъруф таҳорат қилмоқ учун дарёга борди. Курдиларким бир аврат жойнамоз ва мусхафни олибдурлар.

Орқасидин юриб етиб деди:

— Эй аврат ҳеч қаролағудек уғлинг бормидур. Аврат деди:

— Йуқдур.

Маъруф деди:

— Андоқ эрса Қуръонни манга бергил, жайнамоз санга ҳалол бўлсин.

Пиразан анинг бу ҳукмидин таажжуб қилиб ҳар иккисини берди ва кетди.

* * *

Нақл қилибдурларким, бир кун Маъруфнинг хонақоҳига бир неча мусофирлар келиб эрди. Қиблани билмай узга тарафга боқиб намоз утадилар. Бир соатдин кейин намоз вақти булди. Эrsa қибла тарафга боқиб намоз утадилар. Ул мусофирлар хижил булиб дедиларким, не учун қиблани бизга хабар қилмадинг?

Маъруф деди:

— Бизлар дарвешдурмиз, дарвешларнинг узгалар ишига тасарруфи сигмас ва эътирози етмас. Андин кейин ул мусофирларни куп риоялар бирла узатди.

* * *

Келтирибдурларким, Маъруфнинг бир холаси бор эрди, шаҳарнинг улугларидан эрди. Бир кун утуб боргунча бир вайроналикда Маъруфни курдиким, бир сач бирла нон еб ултурубдур ва бир луқма ўзи еса, бир луқма сачка берадур. Холаси номус қилиб дедиким, шарм тутмасмусен ким сач бирла вайронада таом еб ултурубсен. Уйингда зан ва фарзандларинг бирла ултуруб емассан.

Маъруф деди:

— Шарм тутқонимдин сачка нон берурман, деб ҳаводин жониворни қичқирдиким, келиб Маъруфнинг илкига кўнуб, қўлига узун юзин суртар эди.

Маъруф деди:

— Ҳар киши Худодин шарм тутса, ҳамма нимарса анингдин шарм тутар.

* * *

Нақл қилибдурларким, бир куни Маъруфнинг дарё лабида таҳорати синди, дарҳол таяммум қилди. Сўрадиларким, дарё олдингизда туриб, нечун таяммум қилурсиз.

Маъруф деди:

— Эҳтимол борким, то дарёга боргунча улғайман.

* * *

Нақлдурким, бир куни Маъруфга шавқ ва иштиёқ голиб келди. Олдида бир тукурук бор эрди. Тукурукни кучоқлаб онча куврадиким; ёвуқ эрдиким тукурук порапора булди.

Маъруфнинг тариқат ишида баланд мартаба ва улуг сузлари бор эрди.

* * *

Келтирубдирларким, жавонмардликнинг нишонаси уч нарсадур: аввал улки вафо бобида хилоф қилмағай, иккинчи улки, ситойиш бавужуд манфаатини курмаган кишининг таърифини қилур, учинчи тиламасидан илгари ато қилур.

* * *

Нақл қилибдурларким, Маъруф айтур банданинг ҳаққи ва Худои таолонинг газабининг нишонаси улдурким, лозим эрмас нимарсалар бирла ул банданинг нафсининг кори бориға машхур қилур.

* * *

Дебдур, Худои таолонинг авлиёларининг нишонаси уч нимарсадур: аввал улки фикр андишаси Худо учун булур, иккинчи ором ва қарори Худо бирла булур, учинчи машгуллиги Худои таоло булур.

* * *

Дебдур, ҳар киши чунг булмоққа ва халқға сарвар булмоққа ошиқодур ва озулугдур, ҳаргиз гамдин нажот топмас.

* * *

Дебдур, мани Худои таолога элтмакка бир йул билодурман, ҳаммадин ёвуқроқдур. Ва ул йул будурки, кишидин ҳеч нимарса емагил, агарчи берсанг ҳамма кишига бергил, гарчи ҳеч нимарсанг булмаса ҳам.

* * *

Дебдур, кишини яхши демакдин тилинглари йигинглари, чунончи ямон демакдин парҳез қилинглари. Яъни, хоҳиш қилманглари, гийбатдин парҳез қилгондек.

* * *

Дебдур, ҳар не тиласанг, анинг ҳазрати даргоҳидин тилагил, ҳамма дардларнинг давоси андадур.

* * *

Дебдур, ҳар бало ва очиклик ва ранж санга етадур, мушаххас билгилким, анинг ҳушвақтлиқи ушал ҳолни пинҳон тутгонда пинҳон ҳосил булур.

гай. Мен бориб оёғига йиқилиб ва этагини тутиб дедим: Худо учун зоҳир оғригларга илож қилдинг, менинг ботин оғриқимга ҳам илож қилгил. У манга боқиб дедиким: Эй Зуннун этогимдин қул йиғилким, дуст, яъни Худои таоло жалол ва азамат ва улуглук бирла қоралаб туродур ва сени курсаки узидин булакнинг этагига қул узотиб ва гайирдин борлиқ тиласанг газаби сенга ҳам етар, менга ҳам етар. Бу сузни деди, савмага кириб кетди.

* * *

Келтирибдурларким, бир куни Зуннун курдиларким, йиглаб ултуродур. Сурдиларким, не учун йигларсиз? Зуннун деди: Тунов куни кечаси саждада эрдим, кузим уйқуга борди. Худои таолани туш курдим. Ҳақ таоло менга дедиким, эй Абулфайз мен халқни офарида қилдим, ун булак булдилар. Дунени уларга арза қилдим, туққиз булаклари дунёга юз келтирдилар. Қолгон бир булаклари неча булак булдилар. Биҳиштни уларга арза қилдим, туққуз булаклари биҳиштга майл қилдилар. Қолгон бир булаклари яна ун булакка булиндилар. Дузахни уларга арза қилдим, туққиз булаклари дузахдин қочдилар, қолгон бир булаклари не дунёга фириб едилар ва не баҳиштга майл қилдилар ва не дузахдин қочдилар. Уларга дедим: Сизлар не тиларсизлар? Ҳамма бошларини қуйи солиб дедилар: Олам маобиридурсен, билурсенким не тилармиз.

* * *

Нақлдурким, Зуннун қошига бир ёш углон келди ва дедиким: менинг 100 минг ашрафим борким, отамдин мерос қолиб эрди. Хоҳишим улдурки сизнинг хизматингизда сарф қилгайман. Зуннун сурди, сенинг молингни сарф қилмоқ раво эмасдир. Сабр қилгил то болиг сулғайсен. Вақтеки угил болиг булди, эрса Зуннуннинг олдида тавба қилди ва тамом ашрафийларни суфиларга харж қилди. То илкида ҳеч нима қолмади. Бир кун ҳодисае пеш келди. Бир ҳал лозим булди. Узида йуқ эрди. Угил шикоятумуз бу сузни дедиким, кошки яна юз минг ашрафим булса, эсон бу азишлар хизматида сарф қилсам. Шайх бу сузни эшитди ва дедиким, угил ҳануз ҳақиқат ишининг таҳнига етмабдур, дуненинг анинг олдида ҳануз қадри бордур. Шайх

уғилни қичқириб буюрдиким, фалон атторнинг дуко-
нига боргил ва фалон доридан уч мисқол берсин. До-
рини олиб бунда келгил. Уғил бориб Шайх буюргони-
ни олиб келди. Шайх буюрдиким дорини ҳовончага
солиб суқгил ва ёгда югургил уч юмалоқ қилгил ва ҳар
бирини игна бирла тешиқ қилгил, андин кейин манга
келтиргил ва шайх ҳар не ким буюриб эрди, андоғ
қилиб келтирди. Ва шайх ҳар учаласини илкига олди.
Ва бир нима деб анга фудали. Уч дона ёқут булдиким
ҳаргиз анга ухшаш ёқутни киши кўрмаб эрди. Муни
бозорга элтиб гавҳарфурушга баҳосини қилдириб сот-
май олиб кел, деди. Уғил ул ёқутларни бозорга элтиб
гавҳаршуноста курсатди, эрса ҳар бирини юз минг аш-
рафий баҳо қилди. Уғил ёқутларни олиб Шайхнинг
олдига қуйди, воқеани баён қилди. Шайх деди: ёқут-
ларни юмшоқ суқуб дарёга ташлагил. Эй уғил, билгил-
ким дарвешлар, яъни аҳли Оллоҳ халқ бир нон учун
очлиқ тортмаслар, очлиқ тортмоқ ва ё танглиқ курмак
уз ихтиёрларидадур. Уғил бу сузларни эшитди, бу аҳвол-
ни англади. Шайхнинг олдида тавба қилди, гафлат
уйқусидин уйғонди. Кунглида дунёнинг бир зарра қад-
ри, қиммати қолмади.

* * *

Келтирибдурларким, бир киши Зуннун қошига келиб
деди: қарздорман ҳеч нарсам йуқ ва ҳеч кишини билмас-
ман. Зуннун бир срдин бир тошни олиб анга берди ва ул
киши тошни олиб бозорга чиқди. Ул тош зумрад булиб
эрди. Ани 400 руқаъга сотди ва қарзига берди.

* * *

Дебдур, уч нимарса дунёдорлиқга лозим келур: ав-
вал баданнинг ранж-машаққати, иккинчи кунгилнинг
шугли ва парокандалиги, учинчи ҳисоби қиёматнинг
қотиғлиги.

ҲОТАМ АСИМ

Абу Абдурахмон Ҳотам Асим Юсуф уғли Шарқ-
нинг буюк суфи шайхларидандир. У Балхда туғилиб,
Иброҳим Адҳам суҳбатида булган ва тарбиясини ол-
ган. Ҳотам Асим 238 йил ҳижрийда вафот этган. Унинг

фикрича ҳар бир суфи турли хил улимни қабул қилмоғи лозим:

1. Покиза — оқ улим, яъни очликни қабул этмоқ;
2. Қора улим — яъни турмуш машаққатига бардош бериш;
3. Қизил улим — яъни шаҳвоний нафсни чеклай билиш;
4. Яшил улим — яъни ҳамиша қора ва яшил либос кийиб (ҳашн ва забр либос) юриш мажбуриятини олмоғи зарур. Демак Ҳотам Асим суфийларнинг маънавий мажбуриятларига алоҳида эътибор берган.

* * *

Ихлоснинг нишонаси уч нимарсадир: Аввал улким кишининг яхши ва ёмон дегани анинг олдида баробар булғай, иккинчи улким қилган тоатини фаромуш қилмағай, учинчи улким қилгон ибодатига қиёмат куни савобини вожиб ва мушаххас билмағай.

* * *

Ҳеч нимарсани хилватда ихлос қилмоқдин қотигроқ курмадим.

* * *

Ҳар нимарсаки куз бирла куринур, андин илм ҳосил булур.

ШАҲИҚИ БАЛҲИЙ

Абу Али Шаҳиқи Балҳий Иброҳим ўғли шиаларнинг еттинчи имоми Мусо Ал Козимнинг шогирди ва яқин сафдошларидан булган. У 177 ҳижрий йили Насаф яқинида фитна туфайли улдирилган. Нақл қилишларича уни Каъба зиёратига кетаётганида халифа Ҳоруи ар-Рашид шахсан ҳузурига таклиф қилиб, суҳбатлашган. Шайх Ҳотам Асим унинг энг яқин шогирдларидан булган.

У бутун умрини таваккул билан утказди. Замонасидаги барча билимларни мукаммал эгаллаб тариқат илмини Иброҳим Адҳамдан урганган эди. Муҳаммад Сиддиқ Рушдийнинг ёзишича у 1700 устоддан таълим олган, бир неча ҳачир кутаргудек китоблар ёзган. Афсуски бизга қадар унинг асарлари сақланиб қолмаган. У ҳақида ҳикоятлар, ҳикматли сузлар сақланиб қолган холос.

* * *

Накл қилибдурларким, бир куҳансол киши Шақиқнинг қошига келиб дедиким, тула гуноҳ қилибдурман, тавба қилгали келдим. Шақиқ деди: кечикиб келибсен. Пир деди: кечикмадим, фотғина келдим. Шақиқ деди: сузинг нечукдур? Пир деди: ҳаминки улимдин илгори келибман, фотғина келибман. Шақиқ деди: яхши келибсан ва яхши сўзладинг.

* * *

Шақиқ дебдур: тушда курдим, манга дедиларким ҳар киши уз-узининг ризки учун Худога эътимод қилса, ул кишига яхши ҳуй зиёда булур. Ва сахт булур ва тоатга ҳарис булур. Ва шайтонга голиб булур, васваса қилолмас.

* * *

Дебдур, Ҳақ таоло тоат қиладургон халқни вақтида тирик тутар ва гуноҳкор бандани тирик вақтида улик тутар.

* * *

Дебдур, уч нимарсанинг лаззатиға номурод халқ етар: аввал кўнгил фарогати; иккинчи ҳисоби қиёматнинг ёмаклиги; учинчи нафснинг роҳатиға.

БОЯЗИД БИСТОМИЙ

Шарқда «Султон-ул-орифин», «Бурҳон-ул-муҳаққикин» лақаби билан шуҳрат топган тасаввуфдаги тайфурия оқимиға асос солган Абуязид Тайфур Исо ўғли, Сарушон ўғли Бистомий саккизинчи асрнинг охириги чорагида Бистомнинг Кумуш мавзеида зардуштий донишманди хонадонида таваллуд топган. Айрим тадқиқотчилар Боязиднинг отаси Сурушон ислонни қабул қилган, бир оз вақт мансабдор ҳам булган, дейишади.

Боязид Бистомийнинг ўқиш йиллари ҳақидаги фикрлар ҳар хил: баъзилар у бирон бир мактаб ёки устоз қулида таҳсил кўрмаган, барча илмлар унга Оллоҳ томондан инъом этилган дейишса, бир гуруҳ шарқшунослар «Боязид уч юз донишманддан дарс олган», дейишади. Шундай булсада Нишопур, Рай, Ҳамадон, Ироқ, Шом ва Арабистонларга сафар қилган. Аҳмад Хазравия, Абуҳафз, Яҳё Маоз, Шақиқи Бадхий синга-

ри донишмандлар билан яқин алоқада бўлган. Уларнинг суҳбатларидан файз топган. У 867 йили 103 ёшда уз ватанида оламдан утган. Унинг қабри Абу Муси Ходим қабри пойгоҳидадир.

Орифлар Султони Шарқ суфизми тарихида «фано ва бақо» таълимотининг асосий назариятчисидир. Унинг ақидасича софи ирода, хоҳиш ва истагидан, яъни бу дунёга рағбатдан батамом холи бўлиб, бутун ҳаёли фикру зикрини маҳбуб (Худо) томон йуналтирмоғи, яъни ҳайвоний табиат руҳонийга, моддий маънавийга айланмоғи даркор. Солик билан Худо уртасида ягоналик, яқинлик пайдо бўлмоғи лозим. Боязид Бистомийнинг фикрлари ҳам «ан-ал-ҳақ»қа яқин бўлиб, «Ҳақиқатда ҳам мен Худоман, мендан ташқари Худо йуқ» (инна инналлоҳ ло илаҳа илло ано) деган хулоса келиб чиқади. Шунинг учун ҳам халқ уни «девона», «кофир» деб етти маротаба Бистомдан ҳайдаб юборадилар.

Манбаларда хабар беришича Боязид нозикбин ёзувчи ва серзавқ шоир ҳам бўлган. Имом Ғаззолий уз асарларида унинг ҳикоят ва шеърларидан истифода этгани ҳам буни тасдиқлайди. «Китоб-ал-нур мин каламоти аби-ал Тайфур», «Шатоҳиёти Боязид Бистомий» сингари китобларида Боязиднинг қариндошлари, шогирду сафдошлари томонидан айтилган, нақл этилган кўплаб ҳикоят, ривоятлар келтирилиб, изоҳланган бўлса ҳам, лекин олимнинг бирон бир асари бизгача мукамал етиб келмаган ёки ҳали топилмаган. Барча тазкиралар ёки манобеъларда келтирилган далиллар юқорида зикр этилган китоблардан олинган. Баъзи манбаларда Боязиднинг бир юз ун уч пирдан илм ургангани, жумладан Имом Жаъфар Содиқ кулида етти йил таҳсил курганлиги таъкидланади. Рушдий «Тазкират-ул авлиёи туркий»да келтиришича Жаъфар Содиқ кунлардан бир кун Боязидга «фалон токчадаги китобни келтир» дебди.

— Қайси токчадаги китобни келтирай? — сурабди Боязид.

— Шунча кундан бери ҳузуримда уқуб, қайси токчада қандай китоб туришини курмадингми? — сурабди Жаъфар Содиқ.

— Устоз мен бу ерга токча томоша қилиб, китоб кургани эмас, билим олгани келганман, — деди Боязид.

— Ундай булса, сен таҳсилни тугатибсан, бориб халқни ҳақ йулига ҳидоят қил, — деб ижозат берибди устоз.

* * *

Боязид Бистомий бир неча бор Ҳаж сафарида бўлган. Сарчашмаларда унинг сафарлари-ю одамлар билан мулоқотлари ҳақида куплаб ривояту ҳикоятлар мавжуд. Бир сафар Ҳажга кетаётсам йулда бир жулдурвоқи одам учраб суради:

— Қаёққа кетиб боряпсан?

— Ҳажга кетяпман, — жавоб бердим.

— Бирон ниманг борми, бола-чақам оч, — яна суради у.

— Киссамда икки юз тангам бор, — дедим.

— Менга бергин-да атрофимда етти марта айлансанг, ҳажинг қабул булади, — деди ҳалиги жулдурвоқи.

Шундай қилдим-да, уйга қайтиб кетдим.

* * *

Нақл қилибдурларким, Боязиднинг волидаси айтур: ҳар қачонким шубҳалик таом есам Боязид қурсоқимда тепишур эди. То ул таомни ёндириб ташламгунча ором олмас эрди.

* * *

Нақл қилубдурларким, Боязиднинг уйидин то масжидқа қирқ қадам йул эрди. Уйидин чиқиб масжидқа боргунча масжиднинг ҳурматини сақлаб, ҳаргиз йулда тупурмас эрди.

* * *

Нақл қилубдурларким, Боязид айтур:

— Ҳамма ибодатдин кейин қилур иш деб билгоним волиданинг ризоси ва анинг хизмати эрмиш.

* * *

Нақл қилубдурларким, Боязид қирқ йил масжидда мужовирлик қилди. Масжидда киядургон эгни булак ва таҳоратда киядургон эгни булак эрди. Ва бу қирқ йил ичида масжиднинг томидан булак ерга йуналмади, яъни ҳаргиз уйқуламади.

* * *

Боязид айтур:

— Қирқ йил кунглимни сақладим, қароламадим, эрса мушруклик зуннорин белимда кўрдум. Мушрук улдурким, Худодин узгага илтифотла майл қилмас ва кунгулким Худодин булакка майл этмас, мушрук улдур. Ва кунгулки Худодин булакка майл булса, мушрук булмас.

* * *

Нақл қилубдурларким, бир тоифа жамоат Боязиднинг олдига келдилар. Ва қаҳатликдан нола қилиб дедиларким, бизларга дуо қилинг то ҳақ таоло бизларга ёмғур юборгай. Шайх бир соат бошини қуйи солдилар. Бошини кутариб дедиларким:

— Новдонни рост қилингларким, ёмғур етти. Ушал соат ёмғур ёға бошлади. То бир кеча-кундуз тўхтамади.

* * *

Нақл қилубдурларким, Боязиднинг замони эрди. Бир зардуштийга дедиларки, мусулмон булгил.

Зардуштий дедиким:

— Агар мусулмонлиқ бу булсаким, сизлар қиласизлар, андог мусулмонлиқдин нангу номусим келодур ва мен андог мусулмонлиқ орзусини қилмасман.

* * *

Нақл қилубдурларким, бир киши Боязид қошига келиб дедиким:

— Манга бир нимарса ургатгилки, дузахдин озод булмоқга сабаб булгай.

Боязид деди:

— Икки ишни ёдингда тут: бири улким, Худои таоло сенинг холингдин огоҳдур. Ҳарна қилсанг биладур ва кўрадур. Иккинчи улким, Худои таоло сенинг тоат ва ибодатингга эҳтиёжи йўқдур.

АБДУЛЛО МАҒРИБИЙ

Боязид Бистомийдан сунгги энг буюк шайхлардан бири Абу Абдулло Мағрибийдир. У Боязиднинг халифаларидан булиб, Жомийнинг «Нафаҳот-ул-унс» асарида таъкидланишича Абулхусайн Али Ибни Заррин Хирасий қулида таҳсил куриб, «илми маъқул» ва «илми манқул»да камолот касб этган. Иброҳим Хавос, Иброҳим бинни Шайбон Кирмоншоҳий ҳамда Абубакр Байкондий унинг шогирдларидандир. Суфий машойихлар орасида Абдулло Мағрибий равшанназар ва равшанбин булган. Шунинг учун хиротли шайх Абдулло Ансорий «У ҳеч қачон қоронғуликни курмаган. Халққа зулумат булиб куринган нарса Абдулло Мағрибий учун рушнолик эди» деган. Жалюлиддин Румий «Маснави маънавий»сининг тўртинчи дафтарыда Мағрибийнинг халқнинг қоронғу кечада тиканзор саҳродан машъаладор сифатида бирон кишига хор тегмай олиб утгани ҳақида ҳикоя келтирилган. Шайхнинг тугилган ҳамда вафот этган йили аниқ эмас.

Муҳаммад Сиддиқ Рушдий «Тазкират-ул-авлиёи туркий» китобида Абдулла Мағрибийни замонидаги барча машойихларнинг устоди эди, дейди. Иброҳим Шайбоний ва Иброҳим Хослар Абдулло Мағрибийнинг энг яқин дўсти ва муридларидан булган. 125 йил умр куриб ҳамиша парҳездорлик ва рузадорлик билан кун кечирган. Асосан, мева сабзавот ва гиёҳ илдиэлари билан овқатланган. Ҳамиша эҳром кийиб шогирдлари, дустлари билан сафарда юрар эди. Бир сафари ҳақида Абдулло Мағрибий шундай дейди: отамдин бир сарой мерос қолиб эрди. Ани олтмиш ашрафийга сотдим, ул ашрафийни ёнчуқумга солиб, Макка йулига кирдим. Бир ароби келиб, манга рубару булиб дедиким, дунёликдин санда не бор. Мен дедим: 50 ашрафий бор. Дедиким, ашрафийни менга бергил деб олиб, санаб яна манга бериб теvasини ётқузуб дедиким: келгил тевага мингил, деб мани теvasига миндириб олиб юрди. Ман сурадим: санга не булдиким, ашрафийни мандан олмай ва яна манга бердинг? Ароби дедиким: сенинг ростликингдин кўнглум сани дуст тутди, деб манинг бирла Ҳажга келди ва неча муддат манинг суҳбатимда булди. То Ҳақ таолонинг авлиёлари қаторига узини олди.

* * *

Нақл қилибдурлар, Абдулло айтур: бир маротаба Маккага борурда бисбонда кетиб борур эдим. Бир угилни курдим ажаб тоза юзлик, аммо ҳеч озуқаси йуқ кетиб борадур. Ман сурадим, эй озола мард ҳеч озиқ талқонинг йуқ, қасрга борурсан? Угил деди: Эй Абдулло унгу сунга қаролагилким. Худодан узгани курарсанму.

* * *

Келтирибдурларким, Абдулло Магрибийини турт угли бор эрди. Ҳар углига бир ҳунар ургатмакни буюрди. Сурдиларким, не учун углонларга ҳунар ургатмакни лозим курарсиз. Абдулло дедиким: ҳар бир угулга бир ҳунар ургатурман, то мандин кейин фалончининг угли деб ростгуй аҳлининг жигарларини смагайлар. Ва ҳожат вақтида касб-ҳунар қилиб рузонасига сабаб қилгай ва элдин тамаъ қилмагай.

* * *

Абдулло айтур: халойиқ орасида ҳаммадан хуброқ ул дарвешини номуродлигдурки, аҳли дунёга хушомад ургай. Ва халқнинг улугларига тавозеъ қилгай. Ул кишики дарвеш ва номуродлиқга розидур. Худон таоло олам халқидин балони йуқ қилур.

ХУСАЙН НУРИЙ

Абулхусайн Аҳмад Нурий Хуросонда стишиб чиққан машҳур шайхлардандур. Унинг таваллуд ҳамда вафот этган йили аниқ эмас. Муҳаммад Сиддиқ Рушдий, Хусайн Нурий «уз замонасининг яғонаси ва ул вақтининг муқтадоси эрди ва тасаввуф аҳлининг зарофатликларидан ва муҳаббат аҳлининг шарофатликларидан эрди» деб ёзиб қолдирган. У замона машойихлари орасида «амир ал-қулуб ва қамарал суфия» унвонларига сазовор булган яғона шайх эди. У Жунайд Бағдодийнинг қариндошларидан булиб, шайх Аҳмад Жаворийнинг яқин дусти булган. Машҳур шайх Сари Сақтий унинг муриди эди. У Жунайд таълимотининг давомчиси эди. Унинг «Нурий» лақаб олишининг асосий сабаби кечалари қаронғу уйда суҳбат қурса, уй еришиб кетар экан. Бундан ташқари у фаросат нури билан

кишиларнинг қоронғу қалбидаги ҳар қандай фикрни билиб олар экан. Шунингдек Нурийнинг ибодат қиладиган хонақоҳи ҳам кечалари Шайх кириб борса мунаввар бўлиб кетар эди. Ҳамма дарчадан чиқатган бу нурни томоша қилгани келар экан.

* * *

Нақдурким, Шайх Нурий бир куни бир кишини кўрдиким, намозда туриб илки бирла соқолини тебратур. Нурий дедиким: Худонинг соқолидин қўл йиғил. Бу сузни халифага еткурдилар. Олимлар ҳамма иттифоқ қилдиларким, бу суз бирла кофур булбдур, деб халифа олдига олиб бордилар. Халифа Нурийдин сўрдиким: сен бу янглиг дедингму? Нурий деди: ори ман дедим. Халифа деди: Не учун мундог дединг? Нурий деди: банда кимнинг булса соқоли ҳам анингдур. Андин кейин халифа деди: Алҳамдилиллоҳки Худои таоло мани сақладики, ман буларни ултурмадим.

* * *

Келтирибдурлар, Нурий бир куни бозордан утуб боргунча бир кишининг эшаги узала ётибдур, ҳар чанд қилур, ҳеч турмайдур. Келиб эшакни оёғи бирла тефиб деди: купгил, уйқунинг оросиндин. Дарҳол эшак югуруб купуб турди. Ул киши юкини юклаб кетди.

* * *

Келтирибдурларким, Нурий оғриб эрди. Жунайд ани кургали келди. Бир дастида гул ва бир косада мева олиб келди. Нурийнинг олдига қўйди. Бир неча маҳалдин кейин Жунайд оғриб эди. Нурий саҳобалари бирла ани кургали бордилар. Ва асҳобаларига дедиким: ҳар қайсингиз мунинг оғриғидин бир пора олинг. Асҳоб дедилар: олдуқ! Жунайд дарҳол соғайиб урнидан турди. Нурий деди: Эй Жунайд мундин кейин оғрик кургали келсангиз, бу янглиг келгайсиз.

* * *

Нақл қилибдур: Нурий айтурким, бир қори кишини кўрдум, бисёр заиф ва камқувват эрди ва ани қамчи суқар эрдилар ва ул сабр қилур эрди ва ани зиндонга солдилар. Ва мен анинг қошига бориб сурадимки, мунча заиф ва камқувватлик бирла қамчига нечун сабр қилдинг?

Деди:

— Эй фарзанд, балога сабр қилмоққа ҳиммат керакдур, на хашм.

— Сизнинг билишингизда сабр недур?

Дедиким:

— Сабр улдурки, бало келганда узини балодан халос булгандек билгай.

* * *

Нурийдин сурдиларким, ибодат надур? Яъни банда булмоқлиқ на тариқада булур? Дедиким: Худога банда булмоқ Худонинг парвардигорлигини мушоҳада ва мулоҳаза қилмоқ ва анинг танҳолигини андиша қилмоқ булур.

* * *

Сурдиларким, авлиёлар ҳалққа суз айтмоқ ва панднасихат қилмоқ мартабасига қачон сазовор булур?

Дедиким:

— Ул вақтда ҳалойиққа суз айтмоққа сазовор булурким, айтур сузини Худодин англагай ва Худодин айтқай. Ва ҳар не сузким Худодин фаҳм қилибдур ани ҳалойиққа англатқали ва фаҳм қилдурғали салоҳияти булгай.

ЯҲЁ МАОЗ

Абу Закриё Яҳё бинни Маоз IX асрнинг буюк машойихларидан булиб, Балхда руҳоний оилада дунёга келган. Ҳижрий 258 йили вафот этган. Абдурахмон Жомийнинг «Нафоҳат ул-унс»ида ёзишича Юсуф бинни Ҳусайн Розий «бир юз йигирмата шаҳарни кезиб чиқиб, қўлаб уламо ҳамда шайхлар суҳбатида булдим, аммо Яҳё бинни Маоздек қудратли донишмандни учратмадим» деб айтган экан. Шарқда унинг риёзат ва кароматлари ҳақида қўп нақл ва ривоятлар тарқалган. Муҳаммад Сиддиқ Рушдий Маозни «ул чашмаи раъзаи ризо, ул нотиқи ҳақойиқ, ул воизи ҳалойиқ» деб таърифлайди. У халқ орасида «Яҳё воиз» номи билан шуҳрат қозонган экан. У қўлаб рисолалар, араб ва форс тилларида шеърлар битган. Уни ҳатто пайгамбарлардан булмиш Яҳё бинни Закриё билан тенглаштирадилар.

* * *

Накл қилибдурларким, Яҳенинг бир биродари бор эрди. Маккага бориб мужовир булди. Ва Яҳега нома юбориб, дедиким: Манга уч нимарса орзу эрди: ҳаммасини топдим, магар бири қолди. Дуо қилғилки, то ул бирини ҳам Худои таоло манга бергай. Ул уч орзу бу эрдик: охири умримда ҳамма ердин фозил убдонроқ ерда булсам дер эрдим. Маккада булдимким, ҳамма ерлардин хуб ва шарафликдур. Иккинчи орзу қилуб эрдимким, бир хизматкор булгайким менинг хизматимни қилиб, таҳоратимга сув бергай эрди, Худои таоло бир шоиста канизак берди. Учинчи орзум ул эрдик, улмасдин илгари санинг дийдорингни кургайман, шоядки Худои таоло бу орзуни каромат қилгай. Яҳе Маоз жавоб битдиким: манга убдон бир орзу эрди халқнинг убдони булгай, то ҳар ерда булсанг булғилки, манга убдон киши азиздур. Аммо киши убдон макон бирла убдон булолғали булмас. Ва дебсенки, ҳар не манга лозим эрди, топдим. Агар сенда мурувват ва жавонмардлик булса эрди, Худонинг хизматкори узининг хизматкоринг қилмас эрдинг. Ва Худога хизмат қилмакдин монёъ булмас эрдинг ва уз хизматингга машғул қилмас эрдинг. Худоим лозим, деб маҳдумлик орзусини қилурсен. Маҳдумлуқ Худонинг марҳаматидур, ходимлик банданинг манфаатидур...

* * *

Дебдур: уч тоифанинг суҳбатидин йироқ булунглар: аввал, олимеки гафлат бирла умр кечургай, иккинчи ул олимеки маҳлуқга хушомад қилгай, учинчи ул суфеки, тасаввуфдин сўз айтқай.

* * *

Уч иш авлиёларнинг сифатларидур: аввал, ҳамма ишларда Худога эътимод қилмоқ, иккинчи, барча ишларда Худога таваккал қилмоқ, учинчи, барча ишларда Худога юз келтурмак.

* * *

Дебдур, аҳли дунё хизматини дунёпарастлар қилурлар, аҳли охиратнинг хизматини дунёдин озурда авлиёлар қилурлар.

* * *

Ҳеч киши аҳли ҳикмат ва донишманд бўла олмас, то уч хосият анинг бирла жамъ келмагунча. Аввал улки аҳли дунёга насиҳат кузи била қаролагай ва ҳасад қилмагай; иккинчи улки хотунларга шафқат ва меҳрибонлик кузи бирла боқгай; нафснинг хоҳиши бирла қароламагай; учинчи улки, дарвешларга тавозеъ ва иззат кузи бирла қаролагай. Ва такаббур бирла боқмагай.

* * *

Ҳар киши Худои таолога махфий хиёнат қилса, Худои таоло анинг махфийсини ошкор қилиб, халқ аро расво қилгай.

* * *

Дебдур: аҳли тавҳид деб Худони бирлик бирла билганни айтур.

* * *

Дебдур: авлиёлар риё қилмаслар ва мунофиқ бўлмаслар.

* * *

Дебдур: дўстлуқнинг ёмонроғи улдурким, санинг анга ҳожатинг тушгай. Ва бир нимарса анингдин тилагайсен.

* * *

Дебдур: муминнинг сандин уч нимарса нафъи булгай: аввал улки, манфаат еткургайсен, агар манфаат еткуролмасанг бори зарар ҳам еткурмагайсен; иккинчи агар хушвақтлик қила олмасанг, бори бедумоғ ва ғамгин қилмагайсен; учинчи муминни ситойиш қилолмасанг, бори ямон ҳам деб ғийбат қилмагил.

* * *

Дебдур: бу дунё шайтонинг дуқонидир. Зинҳор ул дунёдин бир нимарса угирламагил, ул санинг аъзонгга кириб, ани олмай қўймас.

Аҳмад Хазравия VIII асрнинг охири ва IX асрнинг биринчи чорагида Балхда яшаган шайхлардандир. У Абутороб Нахшабий, Иброҳим Адҳам, Яҳе Маоз ҳамда Хотам Асимлар билан ҳамсуҳбат булган ва улардан таълим олган. Аҳмад Хазравия бир неча марта Макка ва Мадинада булган. Ҳаж сафарларидан бирида Нишопур ва Бистом шаҳарларида булиб, машҳур донишмандлар Абу Ҳафс Ҳаддод, Боязид Бистомийларнинг муборак нафасларидан файз топган. Аҳмад мурувват ва футуват бобида мислсиз мартабага эришган. Фариддин Атторнинг «Тазкират ул-авлиё»сида ёзишича шайх доим аскарӣй либосда юраркан. Муҳаммад Сиддиқ Рушдий Аҳмад Хазравиянинг мингта муриди бор эди. «ҳар бири сув узра юрмоқ, ҳаво узра учмоқ даражасига етиб эрдилар», Хотам Асимнинг муриди Абутороб Нахшабий билан куп суҳбат қурганди, деб ёзиб қолдирган. Шайх Абулҳафз «Аҳмад Хазравия ҳаммадин баланд мартабалик эрди» деган экан.

Аҳмад Хазравия Балх ҳокимининг қизи Фотимага уйланган ва у ҳам тариқатга кириб, Оллоҳ ишқида жавлон урди. Бу аёл авлиё ва унинг буюк суфилари билан суҳбатлари хусусида гаройиб ҳикоятлар тарқалган. «Кимки аёл суратида пинҳон мардни кўрмоқчи булса, Фотимани курсин» деган Боязид Бистомий. Аҳмад Хазравия тахминан хижрий 232—240 йиллар орасида вафот этган.

Нақл қиладиларким, Шайхнинг уйига бир уғри тушди. Куп айланиб ҳеч нарса тополмади. Ноумид булиб қайтиб кетмоқчи эди, Аҳмад айтди:

— Эй йигит! Челақни олгин-да сув тўлдириб кел! Таҳорат олиб намозга машғул бўл! Шу орада қулимга бирор нарса тушса сенга бераман, токим менинг уйимдан қуруқ қўл билан қайтиб кетмагин!

Йигит шайхнинг айтганини қилди. Тонг отгач бир Хожа Шайхнинг ҳузурига юз эллик динор келтирди. Шайх йигитга:

— Ол! Бу санинг бир кечалик намозинг мукофотидир. — деди. Уғрининг ҳолати узгарди, аъзои баданига бир титроқ тушиб, бирдан йиглаб юборди. Дедики:

— Йулдан адашган эканман. Бу кеча Оллоҳ таолога ибодат қилганим боис менга шунчалик икромлар айлади.

Йигит тавба қилиб, Оллоҳ таолога йуналди. Олтинларни қабул қилмади. Шайхнинг муридларидан бўлди.

* * *

Нақл қилдиларки, бир куни бир дарвеш Шайх Аҳмадга меҳмон бўлиб келди. Уша кеча Шайх етмишта шам ёқди. Дарвеш айтди:

— Бу иш менга хуш келмас, чунки такаллуф тасаввуфга мувофиқ эмасдир.

— Қай бири Оллоҳ учун очилмаган бўлса, уни учир!— деди Аҳмад. Дарвеш уша кеча тонггача уринди, сув ва тупроқ билан ҳам етмишта шамнинг бирон-тасини учира олмади. Тонг отгач Аҳмад ул дарवेशга деди:

— Буларнинг нимаси таажжуб? Юргил энди ажойиброгини курасан.

Бир улкан калисога бордилар. Унда бир тўда тарсо-лар-руҳбонлар ултирар эрди. Улар Аҳмадни курдилар ва бошлиқлари:

— Киринглар, — деди. Кириб ултирдилар. Дастурхон ёзиб, таом келтирдилар. Аҳмадга:

— Егил, — деди руҳбон.

Аҳмад айтди:

— Оллоҳнинг дўстлари Оллоҳнинг душмани билан таом емас.

— Бас, бизга исломни-иймонни талқин эт, — дея руҳбон иймон келтирди. Руҳбоннинг тобеинларидан етмиш киши иймон келтириб, мусулмон бўлдилар.

Уша кеча Аҳмад тушида кўрдик, Ҳақ таоло: «Эй Аҳмад! Сен биз учун етмишта шам ёқдинг. Биз сен учун етмишта кўнгилда иймон нурини ёқдик» деб марҳамат қилди.

* * *

Ҳар кимки дарवेशларнинг хизматини қилса, унга уч нарсa: тавозуъ, гузал адаб ва саховат икром этилгай.

* * *

Ҳар кимки Оллоҳ таоло узи билан бирга бўлишини хоҳласа, Сиддиқлар билан бирга бўлсин. Чунки Оллоҳ содиқ зотлар билан биргадир.

* * *

Сабр музтар — ночор кишиларнинг озигидир, ризо эса орифларнинг даражасидир.

* * *

Ҳақиқий маърифат Оллоҳни билан севмогинг, тил билан зикр қилмогинг ва ундан бошқа ҳамма нарсадан ҳимматни узолмаганингдур.

САҲЛ ТУСТАРИЙ

Абумуҳаммад Саҳл Тустарий 203 ҳижрий йили Аҳвон шаҳрида туғилган. У ғалимдан амакиси Муҳаммад бинни Савор қулида тарбияланади. Сунг мактабда ўқийди. Аммо бу ердаги таълим-тарбия унга ёқмагач, уз руҳиятига мос устоз излаб Басрага боради. Бу ердаги уламолар ҳам унинг мураккаб саволларию эҳтиёжига жавоб бермагач, Ободонга келиб Абу Ҳабиб Ҳамза бинни Абдулло Ободоний қулида бир неча ой таҳсил куриб, яна Тустарга қайтади. Орадан куп утмай Ҳаж сафарига жунайди ва бу ерда Зуннун Мисрий билан учрашиб, уни узига Пиру Муршид интиҳоб этади. Ана шу даврда у Ҳусайн бинни Мансур Ҳаллож ҳамда Абдумуҳаммад Ҳасан бинни Аҳмад Ҳаририйлар билан суҳбатлашишга муяссар бўлади.

Саҳл Тустарийнинг дастлабки асари «Тавбаи фард» бўлиб, унинг атрофида иғво уюштириб, муаллифни халқ орасида бадном қиладилар. Фаридиддин Атторнинг ёзишича Саҳл бутун мол-мулкани рузгор буюмларию тангаларини қогозларга битиб, аламон устидан сочади. Кимга нима тушган булса олади, яъни халқ Шайхнинг бор бисотини талайди. У пок ва ростгуйлик, ваъз ва сузамолликда беҳамто, калом илмида ҳам купчиликдан устун эди. «Саҳл донишманд ва ҳақиқий воиз эди, минглаб кишилар унинг нутқлари таъсирида тўғри йулга кирдилар» деб ёзади Фаридиддин Аттор. Саҳл Тустарий 283 ҳижрий йилда Басрада вафот этган. Умрининг охириги йилларида ҳам унинг атрофида 400 мурид жамланган эди. Улимидан сунг шогирди Муҳаммад бинни Салим ҳикматларини туплаб, «Минг фикр» номи билан алоҳида китоб қилган. У куплаб марта кучирилган

ва кейинчалик нашр этилган ҳам. Мазкур рисола, исломшуносликда узига хос мавқеъга эга. Бундан ташқари Саҳл Тустарий Қуръонни тафсир этган. Гарчи унинг тафсири бизгача етиб келмаган ёки ҳали топилмаган бўлса ҳам, Ибни Аббос, Ибни Масъуд, Акрама ва бошқалар уз тафсирларида Саҳлнинг бу борадаги хизматларини алоҳида таъкидлаб утганлар. Унинг фикрича ҳар бир мумин уч гуруҳнинг «такаббурлар ҳамда гофил подшолар, риёкор қорилар ҳамда аччиқ забон ва нодон суфилар» суҳбатидан парҳез қилмоғи лозим.

Фаридиддин Аттор «Тазкират ул авлиё»сида қуйидагиларни ёзиб қолдирган: «Саҳлнинг умри охирига етган куни тўрт юз шогирди бошига келдилар». Улардан бири:

— Устоз энди сенинг ўрнингда ким утириши керак ва ким сенинг минбарингда туриб ваъз айтсин, — деб суради.

Шогирдлар сафида Шоддил номли габр — зардуштий донишманд бор эди. Қария кўзини базур очиб деди:

— Менинг урнимга Шоддил утирсин!

Йигитлар ғала-ғовур кўтариб шундай дейишди:

— Пиримиз ақлдан оздиларми? Шунча диндор олим шогирдлари була туриб бир зардуштийни уз урниларига тайинлайдиларми?

— Ғавғони бас қилинг-да, бориб Шоддилни ҳузуримга келтиринг, деди у.

Шоддилни уз ҳузурида қурган шайх унга қараб деди:

— Менинг вафотимдан уч кун утгач, аср намозидан сўнг минбарга бориб, менинг урнимда ўтир ва халққа ваъз айт.

Саҳл шу сузларни айтди-да бу дунёи дунни тарк этди.

* * *

Нақл қилибдурларким, бир куни Саҳл бинни Абдулло масжидда ултириб эрди, бир кабутар узини масжидга ташлади-да улди. Саҳл деди:

— Бу соат шоҳ Шужоъ Кирмоний вафот қилди. Анингдин тарих битдилар ва англадиларким, андоқ эрмиш.

* * *

Нақл қилибдурларким, Саҳл бинни Абдулло сув узра юрур эрди, аммо қадами ҳул булмас эрди. Ростмудур, деб Саҳлдан сурдилар.

Саҳл деди:

— Масжиднинг муаззининин сургилки, у ростғуй кишиндир. Ул киши айтур:

— Мен ани билмасмен, аммо қайси кунн гусл қилгали кулга кириб эрди, сувга чукди. Агар мен булмасам, ҳалок булур эрди.

Шайх Абу Али Даққоҳ айтур:

— Анинг каромати туладир, элдан яширмоқ учун сувга чукиб курсатди.

* * *

Келтирибдурларким, бузруклардан бирлари дебдурларким, одина кунн эрди Суҳайлнинг уйига бордим, кўрдимки бир улуг йилон анинг уйида ётибдур. Мен кўрқиб тухтаб турдим. Суҳайл деди: Киргил. Мен дедим: Эй бузруквор кўрқарман. Суҳайл деди: Имони ҳақиқатга етган киши Худодин узгадин кўрқмасдур.

* * *

Дебдур, хилватда булмоқ, элдин узилмоқ то ҳалол емағунча рост келмасдир. Ва ҳалол емак Худонинг ҳаққини адо қилмағунча рост келмағусидир. Худонинг ҳаққи эрса тамом аъзони гуноҳдин сақламоқдир.

* * *

Дебдур, ҳар киши бир кеча-кундуз бир вақт таом еса, ул сиддиқларнинг гизосидир.

* * *

Дебдур, ҳеч кишининг ибодати дуруст ва қилган амали холис, яъни Худо учун булмас, то ул кишининг қорни оч ва гурусна булмағунча.

* * *

Дебдур, солиҳ яъни Худо йулига кирган киши турт ишдин қочмағай, то қилур ибодати рост ва маъқул булғай: аввал очлиқ, иккинчиси номуродчилик, учинчиси хорлик, туртинчиси қаноат.

ЖУНАЙД БАҒДОДИЙ

Шарқда «Тож-ал-орифин», «Султон-ал-муҳаққиқин», «Устод-ал-тариқат» номи билан машҳур булган Жунайд Наҳовандий (Бағдодий) IX асрнинг 20-йилларида Бағдодда туғилган. Бағдод мадрасаларида таълим олган. Аллома қориси Масоҳибдан (791—857) суфизм назарияси бўйича таълим олади, бир неча ой унинг суҳбатига бўлади. Жунайд жуда қўп ёшларнинг, жумладан Мансури Ҳалложнинг ҳам устозидир. У 91 йил умр куриб, 910 йил Бағдодда вафот этган.

Жунайд Бағдодий ислом тарихи, назарияси ҳамда суфизмга доир қўлаб рисолалар ёзган бўлса ҳам, улар бизгача етиб келмаган ёки ҳали топилмаган. Авлие асарларидан баъзи парчалар, ҳикматлардан намуналар турли манбаларда сақланиб қолган. У суфизмда жунайдия таълимотининг асосчисидир. Жунайд суфизмнинг бошқа назариятчиларига, жумладан Боязид Бистомийга қарши улароқ, суфизм амалиётида масти мустағрақ узидан кетишга нисбатан ҳушёрликни афзал куради. Зероки ҳушёрлик табиий ҳолат бўлиб, ориф ҳамиша узида бўлиб, ҳушёрлик билан ҳақиқатга етиши мумкин, дейди. Шундай қилиб у суфистик таълимоту амалиётни исломга яқинлаштиришга интилди. Абу Наср Саррож, Абу Али Даққоҳ, Абулқосими Қушайрий Жунайд тарафдорларидандир. Ислом билан чамбарчас боғлиқ булган Қодирия, Нақшбандия сингари суфизм оқимлари намояндалари Жунайдияни қўллаб-қувватлаган.

Нақдурким, Жунайд доим руза тутар эрди. Вақтеки ёронлари келса, уларни ҳурмат қилиб рузасини синдирур эрди. Ва айтур эрдиким, руза тутқоннинг фазилати ёронларга ёрий бергондин зиёда эрмасдур.

* * *

Нақдурким, Жунайднинг ва Абубакр Каттонийнинг ораларида минг масала ёшурунуб тургон эрди. Вақтеки Абубакр Каттоний вафот қилур вақти бўлди, васият қилдиким бу масалаларни ҳеч кишига берманглар ва манинг бирла дафн қилинглар. Жунайд айтур: мен ҳам андог дуст тутар эрдиким, бу масалалар халқнинг илгига тушмагай эрди.

* * *

Нақлдурки, Жунайд уламолар тариқасича дастор-фаражжи кияр эрди. Асҳоблари дедиларким, эй пада-ри пири тариқат, на булгайким устоз хотири учун хирқа киймоқни лозим тутсангиз. Жунайд деди: агар билмаски хирқа бирла у ҳосил буладур, темурдин ва утдин либос кияр эрдим. Лекин менинг ботинимга ҳар дам нило қиладурларким, эътибор хирқа киймакда эмас-дур ва куймакдадур.

* * *

Нақлдурким, Жунайднинг сузи улғайди ва Сари Сақ-тий дедиким: санга энди халққа насиҳат қилмоқ ке-ракдур. Жунайд тараддуд қилиб, пирим ва дустум тур-гонда суз демак одобдин эмас деб, сузга рағбат қилмас эрди. То бир кеча тушида Ҳазрати Саллолоҳи алайҳи вассалламини курди. Ул Ҳазрат дедиким, халққа суз дегил! Жунайд бу сузни Сари Сақтийга айтгали борди. Эрса Сари эшикнинг тубасида мунтазир туриб эрмиш. Жунайдни кургач дедиким: то бу дамгача узгалар ҳам халққа суз айтгил демасун деб тараддуд қилиб юрган эрдинг. Эмди суз айтурга ул Ҳазратдин амр булди. Айтмоқ керак. Жунайд қабул қилди.

* * *

Келтирибдурларки, бузруклардан бирлари Жунайд қошларига келиб эрди. Жунайдни курдиларким газаб бирла бир кишига аччиқлаб утирибдур. Сурди: Эй шайх ман эшитиб эрдим, шайтон тулароқ фарзанди одамга газаб ва аччиқ қилгон вақтда голиб келур. Бу соат сизни курубманким газаб ва аччиқ бирла ултурубсиз. Шайтон сиздан қочиб кетодур. Жунайд деди: курма-динг ва эшитмадингмуким, бизлар газаб қилсак ва аччиқласак узимиз аччиқламасмиз. Балки Худо учун аччиқлармиз. Ночор шайтон ҳеч вақтда биздан қоч-кондек қочмагусидир. Биздан узгаларнинг аччиқ ва газаби уз нафсининг насибаси учун булур. Агар Ҳақ субҳанаҳу ва таоло авизубиллоҳу шайтонир рожийм узи фармон қиломагон булса, ман харгиз шайтондин паноҳ топмас эрдим.

* * *

Келтирибдурларким, Ибни Шарих Жунайднинг мажлисига келиб эрди. Анингдин сурдиларким, Жунайдни нечук курдингиз? Дедиким: узини худ билмасман ва мунча билурманким, сузини эшитдимки, Худои таоло сузини суратга келтуруб, Жунайднинг хоҳишидек анинг тилидин жорий қилур.

* * *

Банда булмоқ икки иш бирла собит булур: бири улким ростлик бирла ошкора ва пинҳон Худога муҳтож булмоқ. Иккинчи ҳамма ишда Расули Худога иқтидо қилмоқ дебдур.

* * *

Дебдур, банда булмоқ тамоми шугулни тарк қилмоқ ва асл тоатга юз келтирмоқ. Банда бу икки ишни ташламоқдир: бири улким, ҳар нимарсаки, нафснинг иззатидур, анга тўхтамоқ, иккинчи улким, сайъ қушишга эътимод қилмоқ. Вақтеки бу икки иш сандан йўқ булса, бандалик ҳаққини адо қилмоғонинг булур. Билмагайсан, яъни бу неъматни манинг учун халқ қилгон, мани бу неъмат учун халқ қилгон эмас, деб билгайсан. Ҳар кишиким уз нафсининг нофайзлигини курса, дегилким Худои талони сано қилди.

ҲАМДУН ҚАССОР

Абусолех Ҳамдун бинни Аҳмад бинни Умар Қассор Нишопурда руҳоний оиласида дунёга келган. У Шарқда фикҳ ва ҳадис илми данишманди сифатида шуҳрат топган. Қассор Абутуроб Нахшабий қулида тарбия курган булиб, Нишопурда маломатия гояларини кенг тарғиб этишга муяссар булган ва халқ оммасини узига эргаштира олган шайхдир. Уни ҳатто «суфилар пайгамбари» деб ҳам юритишади. Саҳл Тустарий ва Жунайд Бағдодийлар унинг гояларини қўллаб-қувватлаган ҳамда Ироқ суфилари орасида тарғиб этишган. Ҳамдун Қассор 271 хижрий йилда Ҳирада вафот этган. У маломатия аҳлининг бош имоми ва пешво шайхи даражасига етган эди. Суфен Сурини узига устоз деб билар эди. Абдулло Муборакнинг пири булган.

* * *

Дебдур: ҳар кишида бир яхши иш, тоат ибодат курсанг анингдин жудо булмагилким, шояд анинг баракотидин Худо санга насиба бергусидир.

* * *

Дебдур: мен сизларни икки ишга васият қилайки, албатта амалга келтургайсизлар: ул икки ишнинг бири, одамлар билан суҳбатда булмоқ, (иккинчиси) жоҳиллар суҳбатидин йироқ булмоқ.

* * *

Дебдур: суфилар бирла суҳбат қилингизларким, агар ямон иш қилсангизлар улар сизларни улуг тутарлар. Улар улуг тутқондин мен ҳам уларга ухшаш булдум, деб ғалат қилмассизлар.

* * *

Дебдур: ҳар киши бузрукларнинг аҳволига назар қилса, узининг кимлигини билур ва узининг уларча даражага етмагонини ва уларча булмагонини англарким, улар қилгондек қилсам ва улар булгон ҳолдек булсам, андог булур эрдим.

* * *

Дебдур: неъматга шукр қилгон улдурки, узингни туфайли неъмат билгайсен, яъни бу неъматни менинг учун халқ қилгон. Мени бу неъмат учун халқ қилгон эмас деб билгайсен. Ҳар кишики уз нафсининг ноқислигини курса дегилким, Худои таоло ани бино қилсин.

* * *

Дебдур: ҳар қачон бир маст кишини курсангким, йиқилодур, қуподур, тараххум қилгинким, мабодо ул балоға мубтало булгайсен.

* * *

Дебдур: хушхулқни мен саҳоватдин узга нимарсада курмадим. Ва бадхулқни бахилликдин узгада англамадим.

* * *

Дебдур: фақирликнинг ҳолидин тавозеъ зоҳир бул-
дур. Вақтеки фақирлик дарवेशлик бирла такаббур қил-
салар, таъма дунёдорлар такаббурида зиёда қилур.

* * *

Дебдур: ҳар кишини Худои таоло дунё талабига
машҳур қилибдур, иккала дунёда хор ва роҳатдан маҳ-
рум қилгай.

* * *

Дебдур: имоннинг офати пурхурликдур.

* * *

Дунёни хор тутгил, то аҳли дунёнинг олдида азиз
ва улуг булгайсен.

* * *

Дебдур: мотамда нола-фигон қилиб йигламоқ Ху-
дой таолога нуҳад қилгон булур.

МАНСУРИ ХАЛЛОЖ

Ҳаёти ва фаолияти тилларда дoston булган Абумаъ-
фиб Абдулло бинни Аҳмад бинни Абутоҳир Мансури
Халлож IX асрнинг охири ва X асрнинг бошларида
яшаб утган машҳур авлиёлардандир. У Форс вилояти-
нинг Ботзо (баъзи сарчашмаларга кура Тур) мавзеида
858 йили хунарманд оиласида дунёга келган. Отаси
пахта тозалаш ва сотиш билан шуғуллангани учун ке-
йинчалик оила Хузистон вилоятининг Товаст шаҳрига
кучади. Ота-онаси зардуштийлардан эди.

Мансури Халлож дастлабки билимни дорулхуффоз-
да олади, ун икки ёшида Қуръонни тула ушлаштириб,
ед олади. Шундан сунг у илмини такомиллаштириш
мақсадида оилани тарк этади. Ва Саҳл бинни Абдулло
Тустарийга мурид булади. Тустарий унга «Арбайни Ка-
ломулло», яъни Мусо пайгамбардек чилла утириб қиро-
ат қилишни ургатади. Бу ердаги таълим муҳлатини
утагач, Мансури Халлож Басрага бориб, Ҳасан Басрий
мадрасасида таҳсилни давом эттиради. Шу ерда у маш-
ҳур Ориф Абу Абдулло бинни Умар бинни Усмон Мак-
кий кулидан тасаввуф хирқасини кияди ва Абу Яқуб

Икто Басрийнинг қизига уйланади. Аммо бу орада Халлож билан Басра уламолари, жумладан, устози орасида ихтилоф чиқади. Жунайд Бағдодий насихатига қулоқ тутган Мансури Халлож Макка сафарини ихтиёр этади. Шундай қилиб 26 ёшида биринчи бор Ҳаж сафарига жунайди. Аҳвозга қайтишда халқ олдида нутқ сузлаш ҳамда ваъз айтишни бошлаб юборади. Замона суфилари билан, хусусан Қашрий ва зоҳирий суфийлари билан дастлабки туқнашувга дуч келади. Ана шу зиддиятдан сунг «мен бу эски одатларни тарк этдим» деб хирқасини ечиб, ерга улоқтиради. У ердан Мансури Халлож Хуросонга — суфистик таълимотнинг асл марказига бориб, 5 йил яшайди. Шундан сунг Аҳвозга қайтади, у ердан Бағдодга боради. Ана шу кезде 400 муриди билан иккинчи дафъа Маккага йул олади. Шу йиллардан бошлаб муҳолифлари унинг атрофида игво ва туҳматлар уюштира бошладилар.

Муҳолифларининг ҳар хил найрангларидадан зада булган Мансури Халлож будда ва моний тарафдорлари билан учрашиш баҳонаси билан Мовароуннаҳр, Хиндистон томонларга жунайди. Дастлаб у Синд ва Мултон орқали Қашмирга боради. Бу ерда Аҳвоз ва Тустарнинг зарбофт либосларини қозғога алмаштириш учун кетаётган карвонга ҳамроҳ бўлиб Чинга боради. Чинда монийчилик тарафдорларининг учоғи булмиш Турфонда булади. Баъзи сарчашмаларда Мансури Халлож туронзаминда ҳам бўлиб, Бухорода бир неча ой яшаб мадрасаларда маъруза ўқиганлиги ҳам қайд қилинган. Мансур бир неча ойдан кейин Бағдодга қайтади ва учинчи — охири марта Ҳаж тавофига отланади. Арофотда Худодан: «Эй Худо! Мени расвои жаҳон эт, токим халқ лаънатласинлар», — деб илтижо қилади. Ҳаждан қайтгач, унинг нутқ ва ваъзларидан бир гуруҳ одамлар «Худолик даъво қияпти» деб юз утирадилар, таҳдид қила бошлайдилар. Натижада Мансури Халлож Аҳвозга қочиб бориб, уч йил яшириниб яшайди. Ниҳоят айғоқчиларнинг чақуви билан уни тутиб, Бағдодга элтиб, зиндонга ташлайдилар. Мансурни ҳибсга олиб, уйини тинтув қилганларида турли шаҳар, вилоятларга жунатилган, тарафдорларидан келган куплаб мактублар топилади. Уларнинг бирида «халқ сени буюк имом деб атамоқда», деб ёзилган булса, бошқа бир номада «ҳамма сени пайғамбар демоқда» деб қайд этилганди.

Бир неча мактубда халқ сени унинг (Оллоҳнинг) узи-сан демокда қабилидаги сузлар битилганди. У туққиз йил зиндонда банд бўлади. Оқибатда қози калон Абу Умар уни қатл этиш ҳақида фатво тайёрлаб, халифа Муқтадирга қўл қўйдиради. Натижада Мансури Халложни 922 йил зул-қаъда ойининг 23-куни, яъни Навруздан етти кун олдин дорга осиб ўлдириб, бошини кесиб, бутун аъзосини қўйдириб, қулини Дажла дарёсига ташлайдилар. Бу инсоният тарихидаги энг фожиали улимлардан бири эди. Нақл қилишларича, уша йили Дажла суви тошиб, бутун соҳилларини ювиб, Бағдод шаҳрига қўп таҳлика солган. Мансурнинг бир неча кун овқатсиз яшаши, баъзан фақат майиз тановвул этиши, ҳар қандай шароитда ҳам инсонга руҳий таъсир эта олиши ҳақида ҳикоятлар қўп.

Мансури Халлождан «Товсин ал-азал вал жавҳар ал-кабир», «Тавсин», «Ал-ҳаёкал», «Ал-кабирият-ал-аҳмар», «Нур ал-асл», «Жисм ал-кабир», «Ал-жисм-ал-сағир», «Бустон ал-маърифат» сингари рисолалар ҳамда араб тилидаги шеърлардан иборат катта ҳажмдаги шеърлар девони мерос бўлиб қолган. Унинг девони аслида, инглиз ва форс тилларида бир неча марта чоп этилган. Машҳур арабшунос Ибни Надим Мансури Халложнинг қоғоз, ҳарир ва бўзга олтин суви билан олий даражадаги хатда битилган 45 та китобини санаб ўтган.

Шарқу Фарба Мансури Халлож қатлининг сабабини турлича шарҳлаб, таҳлил қилиб келишади. Жумладан инглиз шарқшуноси Эдуард Браун шундай ёзади: «Суфизм тариқати устоз ва авлиёлар тарихини битган ёзувчилар Ҳусайн бинни Мансури Халложни бир мунча узгартириброк таништирган. Аммо унинг шуҳрати ватандошлари орасида қандай бўлса, ўзга юртларда ҳам ушандай овоза бўлган. Фаридиддин Аттор, Ҳофиз Шерозий ва бошқалар уни мамнуният билан таърифлайдилар. Мансури Халложни Бағдод ва унинг атрофида бидъатнома таълимоти учун тутиб, қатл этдилар. Унга қўйилган айб-гуноҳ шундан иборат эдики, у жазба ҳолатида (аналҳақ деб) фарёд қилди. Суфизмда буни ҳол ҳамда важд пайтида Ҳақ жамолини кургандек бўлиб, узини унутиш дейдилар. Унинг гуноҳи шундаки, ана шу ҳолатдаги сирни фош этиб, намоён қилди»*.

* Эрон адабиёти тарихи. 1-жилд. 529-бет.

Ҳақиқатдан ҳам аксарият олимларнинг таъкидлашича дунёвий билим ва исломий аҳкомларни мукаммал эгаллаб Ҳаққа етиш мақомига эришган Мансури Халлож узидаги руҳоний қудратни қалбига сиғдира олмай, «аналҳақ — мен Худоман» деб фарёд чеккан. Бундан ташқари суфизмдаги пантеистик таълимотга кура ҳар икки оламнинг яратувчиси — Оллоҳ узи халқ этган нарса ва маҳлуқларда зуҳур этади, яъни улар мутлақ моянинг заррачаларидир. Мансури Халлож таълимотининг асосини ана шу нарсада «Тангрининг инъикоси» ташкил этади. Шайхнинг муҳолифлари ана шу жиҳатни ҳисобга олмай, аниқроғи, чуқур тушуниб етмай, уни «пайгамбарлик», «Худолик» даъво этди, деб жоҳилликка йул қуйдилар. Ваҳоланки, Мансури Халлож фикрлари негизини исломий маърифат, фарз ва суннатларни собитлик билан бажариш, бу йулда жонфидалик кўрсатиш ташкил этади.

Мансури Халложнинг илм урганиш йулидаги саботу матонати, муҳолифлари билан булган даҳанаки жанглар жараёнидаги бардоши, эътиқоди учун собитқадамлик билан мардонавор кураши хусусида Шарқда куплаб ривоят афсоналар мавжуд. Ҳатто турли тоифа машойихлари уни буюк донишманд сифатида алоҳида эъзозлашган. Агар Абу Абдулло Ҳафиф «Ҳусайн Мансур раббоний олим эди», деса Шиблий «Мен билан Халлож бир нарса-кишимиз, фарқимиз шундаки, мени жинни деб эълон қилишди — қутулиб қолдим. Ҳусайнни эса унинг ақли ҳалок этди», деган. Чунки у ҳамиша риёзат ва ибодатда бўлиб, тилидан маърифат ва тавҳид нури сочиладди. Бу хислат унинг зиндонбандлиги ёки дорга элтиш жараёнлари баёнида ҳам яққол кўзга ташланади. Нақл қилишларича, зиндонда яна 300 та маҳбус мавжуд эди. Кеч кириши билан Мансур уларга қараб деди:

— Эй бандилар сизларни халос этаман.

Улар дедилар:

— Нега ўзингни қутқармайсан?

Мансур деди:

— Биз Худонинг бандидамиз, уни ҳурмат қиламиз. Агар истасак бир ишорат билан барча бандиларни бушатгумиз.

Шундан сунг курсаткич бармоғи билан бир ишора қилувди, ҳамманинг қулидаги боғичлар очилди-кетди.

Улар яна дейишди:

— Эшиклар қулфланган-ку?! Бу ердан қандай чиқамиз?

Бир ишорат қилувди, зиндондан ташқарига туйнуқлар пайдо булди.

— Ана энди ҳар бирингиз ўз бошингизни қутқаринг, — деди Мансур.

— Сиз биз билан кетмайсизми? — сурашди улар.

— Ҳақдан қўрққаним учун чиқиб кетолмадим, — жавоб берди Мансур.

Бу хабар халифанинг қулоғига етгач, у деди:

— Мансур фитна қўзгаб, бир балони бошламоқчи, тезда улдириб юборинглар.

Уни судраб дор остига элтишди. Юз минг одам тупланган эди. Мансур тўрт томонга бепарво назар соларди-да, «Ҳақ!», «Ҳақ!», «Анал Ҳақ» дерди, холос.

* * *

Нақл қилишларича, ана шу ҳолатда бир дарвеш Мансурнинг ёнига келиб сурабди:

— Ишқ нима?

— Ишқ нима эканлигини бугун, эртага ва индин курасан, — жавоб берибди Мансур.

Ҳақиқатда ҳам уша куни Мансурни улдиришибди. Эртасига батамом куйдиришибди, учинчи куни эса, кулларини супириб олиб, шамолга совурибдилар. (Бошқа бир ривоятга кура Дажла дарёсига ташлабдилар.)

* * *

Нақл қилишларича, Мансурнинг яқин кишилари-дан бири дор остига етиб келиб ундан васият қилишни сурабди. У шундай васият қилибди:

— Нафсни бажарилиши шарт булган нарса билан машғул эт, токим у сени бирон иш билан банд этмасин. Бу ҳол авлиёларнинг ишидир.

* * *

Мансурни ун икки жойидан банд этиб, дорга олиб бораётганларида кулиб, рақс тушиб бораётган экан, ундан сурабдилар:

— Бундай хиром этиб боришнинг сабаби нима?

— Наҳоргоҳ — қатлгоҳга бормоқдаман, — жавоб берибди Мансур.

Дор остига етгач, қиблага қараб таъзим қилгач, нарвонга оёқ қуяётганида ундан сўрадилар:

— Ҳол надур?

Мансур жавоб берди:

— У билганни ҳеч ким билмайди.

Шундан сўнг қўлларини банддан тортиб, қиблага қараб муножот этгач, бошини дорга тутди.

Барча унга қараб тош отарди. Бир пайт Шибли лой отди. Мансур чуқур хўрсиниб, «оҳ» тортди. Нега шунча одам тош бўрон қилса, миқ этмадингу Шибли лой отса «оҳ» тортдинг, сўради ёнидагилардан бири.

— Улар нима қилишадиганини билишмайди, шунинг учун кечириш мумкин. Шибли эса кўра била туриб, тушунган ҳолда лой отганидан хафаман.

Шундан сўнг қўлини кесдилар, қаҳ-қаҳа уриб кулди.

— Нега кулмоқдасан, — сўрайди.

Мансур деди:

— Занжирбанд одамнинг қўлини кесмоқ осондир.

Шундан кейин оёқларини кесдилар. Бир табассум қилди-да деди:

— Бу оёқларим билан замин узра сафар қилардим. Энди бошқа қадамларим билан ҳар икки оламга сафар қиламан. Қўлингиздан келса бу оёқларимни кесинг деди-да кесилган икки қўлини юзларига суртиб, афтини лола ранг этди.

— Нега бундай қилдинг, — сўрашди.

— Мендан қон куп кетиб, рангим саргайди, деб уйламанглар учун юзимни қизартирдим.

— Юзингни қизартирган булсанг, нега билакларингни ҳам қонга бўядинг, — яна сўрашди.

— Таҳорат олдим.

— Нега таҳорат оласан?

— Ишқ учун икки ракаат намоз лозим, унга қон билан вузуъ қилса ҳам булади, — жавоб берди.

Шундан кейин кўзларини уйиб олдилар. Халқ орасида қиёмат кўпди. Айримлар нола чекишар, баъзилар ҳамон тош отишарди. Кейин эса тилларини кесмоқчи бўлишди. Шунда у деди:

— Бироз сабр қилинг, менинг айтар сузим бор, — деди-да осмонга қараб хитоб қилди:

— Эй Худо, сени деб менга қилаётган жабрларни асло кам қилмагил. Уларни бу имкониятдан бенасіб

этма. Алҳамдулилло сенинг йулингда қул-оёқларимни кесдилар, энди эса сенинг дийдоринг учун бошимни дорга тортадилар. Қулоқ-бурунларимни кесиб, яна тош-бурун қила бошладилар. Шу ердан куза кутариб утиб бораётган бир заифанинг кузи Хусайнга тушиб деди:

— Уринг бу лаънати, унга Худони тилга олишни ким қуйибди.

Сунг тилларини кесиб, шомга яқин бошини танидан жудо қилдилар.— Бир табассум билан жон таслим қилди.

Шарқда бу даҳшатли фожиа билан боғлиқ куп афсоналар мавжуд. Уларнинг бир қисми Фаридиддин Аторнинг «Тазкират ул-авлиё», Абдурахмон Жомийнинг «Нафоҳат ул-унс», Муҳаммад Сиддиқ Рушдийнинг «Тазкират ул-авлиёи туркий» сингари китобларида, Саъдий, Навоий, Муҳаммад Иқбол, Роқимий, Машраб сингари мутафаккирларнинг асарларида зикр этилган, турли муносабатлар билан эслатиб утилган. Энг муҳими Мансур Халлож уз эътиқоди, маслаги йулида собитқадамлик, жонфидоликнинг олий намунаси, рамзига айланиб қолган. Мансур Халложнинг шеърлар девони 2001 йили Техронда куп нусхада чоп этилган.

* * *

Дебдур: тилнинг гуё булғони кунгулнинг хомушлигининг нишонасидур, яъни тилнинг гуёлиги кунгулни ҳалок қилур.

АБУБАКР ШИБЛИЙ

Жаъфар Абубакр Шиблий Шарқнинг буюк авлиёларидандур. Унинг ота-боболари асли Уратепалик бўлиб, кейинчалик Бағдодга кучиб боришган. Шиблий 861 йили шу ерда таваллуд топган. Отаси Юнус Аббосий халифаларнинг хос ҳожиби булган. У Хайри Нассождан таълим олиб хирқа кийган, Жунайд Бағдодийнинг суҳбатидан файз топган. Узининг таъкидлашича йигирма йил турли ровийлардан ҳадис ёзиб олиш, йигирма йил фикҳ асосларини ўрганишга умр сарфлаган. Шиблийга ҳадисларни Муҳаммад Ибни Бассорийдан ривоят қилган. Кейинчалик эса Абубакр Абҳарий, Абубакр Розий, Абусаҳл Саълуний, Хусайн бинни Аҳмад Саффор ва бошқалар ундан ҳадис ривоят қилганлар.

Ҳақ йўлига ута берилгани, ҳамиша илоҳий шавқ даражсида юргани учун халқ уни телба деб, бир неча бор жиннихонага олиб бориб ташлаганлар. Лекин уни барча буюкларнинг буюги деб эътироф этишган. Абдурахмон Сулабий, Абулқосим Каширий сингари суфизм донишмандлари Шиблийнинг ноёб фазилат ҳамда хислатлари ҳақида гаройиб ҳикоятлар ёзиб қолдиришган. Нақл қилишларича, кунлардан бир куни Шиблийни икки учида оташ ловиллаётган чуб кутариб бораётганини куриб қолишибди.

— Ҳой Шайх, бу оловлар билан нима қилмоқчисан, — сурашибди халқ.

— Бу оташнинг бири билан дузахни ёқаман, иккинчиси билан эса жаннатни куйдираман, токим халқ Оллоҳ номи билан яшайдиган булишсин, — жавоб берибди Шиблий.

Навоийнинг таъкидлашича Жунайд «ҳар бир қавмнинг тожи бор, бу қавмнинг тожи эса Шиблийдир», деган экан.

Шайхдан куплаб китоблару ҳикматлар қолган. Шиблий 956 йили 87 ёшида вафот этган. Унинг хоки Бағдод яқинидаги Хизрон қабристонидадир.

Хужанд атрофи, Уратепа ҳамда Тошкент вилоятида Шиблий номидаги мавзелар, қишлоғу гузарлар учраши ҳам бу буюк донишманднинг Мовароуннаҳрдан эканлигини тасдиқлайди.

* * *

Шиблий Абдурахмон Хуросонийга айтди: Эй Хуросоний, Шиблийдан узгани елғиз Оллоҳ деганини эшитдингми?

Хуросонлик айтди: Мен бирон кун Шиблийнинг Оллоҳ деганини эшитмадим. Шиблий беҳуш булиб йиқилди.

* * *

Абдурахмон Хуросоний дебдурки, биров Шиблий уйига келди ва эшик қоқди. Шиблий бош-оёқ яланг эшик кейнига келиб сурдиким: кимни тилайсен? Деди: Шиблийни. Шиблий дедиким (кофир булиб улди, Оллоҳ унга раҳм қилмади).

* * *

Ва дебдурки, зоҳир кўзни ҳаромлардан, ботин кўзни Оллоҳдан бошқасига назар солишдан асранг.

* * *

Шиблийдан сурадилар: Қайси нима ажаброк? Деди: ул кунгилки Тенгри таолосини танигай ва анга осий булгай.

* * *

Анга дедилар, хуш семизсен ва муҳаббатеки сен даъво қилурсен, тақозои семизлик қилмас. Дедиким, қалбим ишқибозлик қилди, таним беҳабар қолди. Агар хабардор булганда семирмас эди.

* * *

Шиблий мавт маризидан бир жума куни узида хуф-фат кўрди. Бакирга дедиким, масжидга мани тегур. Ул қуллаб элтурда биров йулиқди. Шиблий дедики, тангла бу киши бирла ишимиз бор.

Бакир дебдурки, намоз қилиб келган оқшом Шиблий дунёдин утди. Тангласи манга дедиларким, фалон маҳаллада бир солиҳ бор. Анинг ғусли учун ул кишини келтурмак керак. Ул кишининг уйини топиб эшик қокдим. Эшик кейинига келиб сўрдики: Шиблий улдиму? Мен таажжуб бирла сўрдимки, қайдин билдингки Шиблий улди? Ул дедиким, эй нодон, ул қайдин билиб эрдиким манинг бирла иши бор булғусидир. Эшик очқоч кўрдим, ҳамул киши эрдик бурунқи кун Шиблий деб эрдик, тонгла анинг била ишимиз бор.

АБУНАСР САРРОЖ ТУСИЙ

Шарқда Товус ал-Факра лақаби билан шуҳрат қозонган Абунаср Саррож хижрий IV асрнинг буюк машо-йихларидан бири ҳисобланади. У Абумуҳаммад Мурташ қулида тарбияланган. Сари ва Саҳл сингари буюк машо-йихлар суҳбатида булиб, дуосини олган. Ёшлигида ҳадис ва калом илмида беназир булиб етишгач, замонининг риёзатшуносларидан дарс олиб, бу соҳада ҳам камолот касб этган, Тус ва Нишопур мадрасаларини тугатган.

Қуръондаги суз ва оятларни шарҳлашда ҳеч ким Абунаср Саррож даражасига ета олмаган. Шунинг учун ҳам рамазон ойида Бағдодга келганда шаҳарнинг энг улкан жомеъ масжиди ҳисобидан унга хос хужра ажра-

тиб бердилар ва имом этиб тайинладилар. Натижада ҳайитдаги саҳобалар намозига имомлик қилдилар. У 378 йили Бағдодда вафот этган. Айрим манбаларда қабри Тусда, деб ёзилган. Абунаср Саррож суфизм тарихи ва назарияси, ҳадис илмига оид ва Қуръон тафсири каби унлаб китобларнинг муаллифидир. Улардан энг муҳими «Ал-маъфи-ал-тасаввуф», «Ломеъ» рисола-ларидир. Бу китобларда муаллиф, бир томондан, исломшунослик тарихини даврларга ажратиб, исломшуносларни икки гуруҳга бўлиб мукаммал ёритса, иккинчи томондан, суфизм назарияси ва бу соҳадаги қарашларни, суфизм ва ислом дини масаласини содда бир тилда баён этган.

Нақл қилишларича, киш кечаларидан бирида катта бир жамоа тупланиб, маърифат хусусида баҳс юритаётган экан. Учоқда ловиллаб олов ёнаётган экан. Абунаср Саррож узини йуқотадиган бир ҳолатга келибдида бошини олов устига қуйиб, Оллоҳга сажда қилибди. Бу ҳолатни кўрган муридлар қурққанларидан тумтарақай қочибдилар. Эртаси келишса Шайхлари сихат-саломат утирган эканлар. Муридларидан бири сурабди:

— Устод! Биз Сизни юз-кузларингиз куйиб кетди, деб уйловдик, бу ҳолни қандай тушуниш мумкин.

— Кимда ким бу даргоҳга узини тикса, оташ уни куйдира олмайди, — жавоб берибди Саррож ва қушиб қуйибди: Ишқ ошиқлар қалби ва куксидаги оташдир. У Оллоҳ изнидан ташқари нарсаларнинг барини куйдиради.

* * *

Саррож дебдур: ишқ бир утдурки, сийнада бўлур. Вақтеки ошиқлар қарор топса ҳар нимарсаким Худодин узгадур, куйдуруб ани кул қилур.

* * *

Дебдур, ибн Ислондин эшитдим, ул дедики Худога булса, Худодин худойи учун булур. Чунончи, офатеки намозда кунгулга тушса, ул намоз Худо учун булса, ул намозни на тарозига солмаслар ва на ҳисобга олмаслар. То курарсанки худойи учун эрди, Худо учун булди.

Дебдур, адаб борасига келганда халойиқ уч қисм булур: аввал дунёнинг одоби улдулки, осиг сузламанг. Ва подшолар расмларида иззат қилмоқни узиға лозим тутгай. Ва дигар дарвешларнинг одоби: кунгулни ориғ тутмоқ ва асрорни махфий сақламоқ ва ваъдаға вафо қилмоқ ва қилур ишда вақтни уткармагай. Ва дигар фириб ёвуқлуқ ҳосил қилгон вақтда кунгул хузури вақтида ва талаб вақтида қилгон ишини ишға назар қилмагай.

АБУЛАББОС ҚАССОБ

Абулаббос Қассоб Аҳмад бинни Абдукарим IV хижрий асрнинг иккинчи ярмида яшаб утган буюк донишмандлардан биридир. У хусусий муаллимларда ва Нишопур мадрасасида таълим олган. Муҳаммад бинни Абдулло Табарий қулидан хирқа кийган. Абул Ҳасан Харрақоний бир неча ой давомида Қассоб хонақоҳида бўлиб, ундан таълим олган. Гарчи у зоҳирий билимларга таважжуҳ қилмасада, аммо барча билимларни тез урганиб, шу соҳа бўйича узгаларга дарс айта оларкан. Хусусан исломшуносликда беназир устод даражасига етган.

Фаридиддин Атторнинг ёзишича, Абулаббос Қассоб, риёзат, каромат, фиросат ва нафосат бобида катта шухрат қозонган. Нақл қилишларича, Шайх Абусаид Абулхайр Қассоб билан яқин алоқада булган, улар уртасида баҳсу мунозаралар бўлиб турган. У жавонмардлик ва саҳоватда ягонаи даврон, омили мамлакат эрди, яъни мамлакат ишини ислоҳға келтирувчи эди, деб ёзган Муҳаммад Сиддиқ Рушдий.

Шайх Абусаид Абулаббосга дебдур: агар сандин сўрасаларким, Худои таолони танирмусен? Танурмен, демагинки, ширк келтурган булурсен ва агар танимайдурмен, десанг кофир булурсен. Бу янглиг дегилки Худои таоло фазли карами бирла мани уз зотиға доно қилди ва танитди.

* * *

Дебдур: Пири муршидлар синадурлар, уларга қаролсанг андог курсангким узингни кўрар эрдинг.

* * *

Дебдур: Саодатманд ул бандадурки, ани узига кўрса-тибдурлар.

* * *

Дебдур: Жавонмардлик авлиёлар халойиқга роҳат еткурурлар.

* * *

Дебдур: Яхшиларнинг суҳбати бандани Худога ёвуқ қилур.

* * *

Дебдур: Суҳбат ул киши бирла тутингларким, зоҳиру ботинига анинг суҳбатидин равшанлик пайдо булғай.

* * *

Дебдур: Дунё нажосатдур, андин нажосатроқ ул кунгулдурким, Худои Таборак ва Таоло ани дунёнинг ишқиға мубтало қилгон булғай.

* * *

Дебдур: Таъма қилгон жавонмардлик эрмасдур ва манъ қилгон ҳам жавонмардлик эрмасдур. Ва халқни ва халқ ҳожатини Худога деса хуброқдурким, халқ ҳаммадин Худога ёвуқроқдур.

* * *

Дебдур: бир киши Шайхнинг олдига келди ва дедиким, мен Ҳажга бормоқни хоҳиш қилибман. Шайх дедиким: Отанг ва Онанг борму? Деди: Иккаласи ҳам бордур. Шайх деди: Боргил, уларнинг ризосини излагил.

* * *

Бир куни Шайхнинг қошиға бир киши келиб дедиким: Эй Шайх, сиз ҳеч каромат кўрсатмайсиз? Шайх деди: Ман каромат кўрмайдурман ва билмайдурман. Аммо бунча биладурманким, ибтидои аҳволимда ҳар

куни бир қуйни ултуруб, лаганга солиб, бошим узра кутарур эрдим. Ва куча-бакуча, шаҳар юрур эрдим. Бу янглиғ қилиб гўшт сотиб суд топар эрдим. Бу кун андоғ эрмасдурки, олам халқи машрикдин магрибга мани курмак учун утук атрофдадурлар. Ҳеч каромат бундин зиёд булмас.

МУҲАММАД ҲАФИФ

Шайх Абуабдулло Ҳафиф 241 хижрий йили Шероз вилояти ҳокимининг қушин бошлиги хонадониди дунёга келган, онаси нишопурлик булган. У дастлаб шайх Абулаббос бини Аҳмад бинни Яҳёдан тарбия олади. Ёшлигиданоқ илоҳиёт, ислом асослари ва тасаввуфга шайдо булгани учун «Ҳафиф» лақабини олган. Нақл қилишларича, у бир кеча-кундузда ифтор маҳалида етти дона майиз еган халос. Шундан сунг у ҳадис илмига қизиқади. Бу борада у Абдулло бинни Аҳмад Шордоний ҳамда Абдулло бинни Жаъфар Арзгонийлардан дарс олади.

Ҳафиф Жунайд Бағдодий суҳбатида булгач, Абумуҳаммад Равимдан суфизм назариясини тугал урганиб, унинг қулидан хирқа кияди. Жарири Абулаббосдан дарс олади, зиндонда Мансури Ҳаллож билан бахслашишга муяссар булади. Бундан ташқари Ҳафиф 20 йил риёзат ва маърифат йулида жавлон уради, ҳамиша шолча ёпишиб юрарди, тўрт марта Ҳажга бориб, Шому Мадина шаҳарларини пиёда кезиб чиқади. Ҳафиф Маккада Абулҳасан Мазин, Абуали Рудборий, Абубакр Катоний, Абуяқуб Наҳржурий сингари машойихлар суҳбатида булган.

Муҳаммад Ҳафиф жаҳонгашта шайхлардан булган. У Марказий Осиё шаҳарларида, Ҳиндистону Сарандиб (Цейлон) да булиб, будда уламолари билан мунозара қилган. У замона шайхларидан Ҳорис Масоҳибий, Абулқосим Жунайд, Абумуҳаммад Равим, Абулаббос Ато ва Убру бинни Усмонларни илм ва ҳақиқатни бир билган донишмандлар сифатида алоҳида эҳтиром қиларди. Шайх 40 йил умр куриб, 281 хижрий йилда Шерозда вафот этган.

Муҳаммад Ҳафифдан ислом тарихи, суфизм назарияси ва амалиётига доир унлаб илмий рисоалар мерос қолган. Улар уша давр исломшунослари, илм-адаб аҳли томонидан илиқ кутиб олинган. Унинг «Шарҳ ал-фақр», «Шарҳ ал-фазойил», «Ал-фусул фи-ал савол», «Ал-савомеъ ал-манқатайн», «Ихтилоф ал-нос фи ал-руҳ», «Ал-муфрадат», «Ал-жомеъ ал-тафриқа» сингари рисоалари куплаб нусхаларда кучиртирилиб, кенг тарқатилган. «Шарҳ ал-фақр»нинг шуҳрати ҳақида муаллиф шундай хотирлайди: «Ушбу китобни ёзиб битиргач Абубакр Зайд номли дўстим унинг нусхасини менидан сураб олди. Фақат ҳеч кимга кўрсатмайсан, деб таъкидладим қўлёмани унга бературиб. Иттифоқо бир кун бир қанча машойихлар суҳбатида булиш насиб этди. Буни қарангки, Абубакр менинг уша китобимни уларга уқиб берар, ҳамма бошини қимирлатиб офаринлар айтишарди. Шу пайт улардан бири:

— Бу китобнинг муаллифи ким, — деб сураб қолди.

Абубакр мени кўрсатди. Бу орада намоз вақти бўлди. Барча мени имомликка утишимни сурадилар.

— Йўғ-е, устод шайхлардан бири имомликка утишин, мен ҳали бу мартабага муносиб эмасман, — дедим мен.

— Шундай китобни ёзган одамнинг имоматга утиши вожиб, — сўзларида қатъий туриб олишди улар.

Шарҳда буюк Шайх Ҳафифнинг илмий салоҳияти-ю, машриқзамин буйлаб саёҳатлари хусусида куплаб ривоят ҳамда нақллар мавжуд.

* * *

Нақл қилибдурларким, Абдулло Ҳафиф айтур: бир дарвеш киши манинг қошимга келди. Ман гурусна эрдим. Эрса очлиқнинг асарин англаб мани уйига олиб борди. Бир нон ва бир пора гўшт манинг олдимга қўйди. Гўшт андак бўйлаб эркан, кунглумда карохит бўлиб, гўштни емадим. Дарвеш дедиким:

— Егил ҳалолдир.

Ва мен емадим. Дарвеш ман гўштни емаганим учун тула хижил бўлди. Андин сўнг ман Ҳажга сафар қилдим. Бисёр жамият бирла йўлга кирдук. То боргунча йўлда озук ва егали ҳеч нарсам йўқ эрди. Ва мен сабр қилур эрдим. То улгунча булдумки бир неча ҳалға бир эт сотиб олиб, кабоб қилдим ва егали қасд қилиб

эрдим, ул дарвешнинг меҳмон қилғони ва мен гуштни емаганим ва дарвешнинг хижил бўлғони ёдимга тушди. Дарҳол тавба қилдим. Чун Ҳаж қилиб ёндим, эрса ул дарвеш ёнига бориб узр айтдим.

АБУЛҲАСАН ХАРРАҚОНИЙ

Шайх Абулҳасан Али бинни Салмон Харрақоний ёки Али бинни Аҳмад Шарқнинг буюк орифларидан ҳисобланади. У шу тоифа орасида ута ҳур фикрлиги, инсонпарварлиги, ҳунарпешалиги билан алоҳида ажралиб туради. Абулҳасан ҳижрий 351 йили Қумиснинг Харрақон қасабасида дунёга келиб, 425 ҳижрий йилда уша ерда 74 ёшида вафот этган. Замонасининг машҳур донишманди, Шайх Абулаббос Аҳмад ибн Муҳаммад Абулкарим Қассоб Илми қулида тарбия топган.

Қуҳна сарчашмалардаги маълумотларга қараганда Харрақоний йигитлигидаёқ эл оғзига тушган. Шунинг учун ҳам машҳур шайх Абусаид Абулхайр, қомусий билим соҳиби Ибн Сино, шоир, ёзувчи ва давлат арбоби Носир Хисрав, ҳатто султон Маҳмуд Газнавий унинг суҳбати ва зиёратида бўлишган. Машҳур Шайх Абдулло Ансорий бир неча йил Харрақонда Шайхнинг нафаси бобаракотидан файз топиб, камолга етганлар.

Абулҳасан Харрақонийнинг дунёга келишини 170 йил бурун Харрақондаги буюклар мазорини зиёрат қилгани келган Боязид Бистомий «бу ердан буюк бир шахснинг ҳиди келяпти, унинг номи Али, куняси Абулҳасан бўлади» деб башорат қилган экан. Харрақоний эса, йигитлик палласида ун икки йил давомида Боязид қабрини зиёрат қилиб, намоз уқиб, унинг руҳи покидан бонасиб этишни Оллоҳдан сураган экан. Умуман Харрақонийнинг ҳаёти, илм, ҳунар урганиши, каромати, фаолияти, буюк донишмандлар билан мусоҳибалари хусусида куп нақлу ривоятлар мавжуд. Уларнинг айримлари даҳо санъаткор ва ориф Аттормнинг «Тазкиратул авлиё»сида зикр этилган. Абулҳасан машриқзамин орифлари орасида ишқи кулл ва башариятга хизмат қилиш ғояси учун курашган машойихлардандир. У узини Боязид Бистомийнинг руҳий шоғирди.

деб биларди. Унинг хонақоҳи тириклигида ҳам, вафотидан сўнг ҳам халқнинг сеvimли маскани, илму маърифат учоғи, бева-бечораларнинг суянчиги эди. Зоҳирий илм намояндаларидан Ибн Сино ва Носир Хисравларнинг ҳам бу хонақоҳда бир неча ой давомида таҳсили илм курганлари ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Уз замонасидаёқ «Шайхул машойих» унвонига соҳиб булган Харрақоний ҳаёти давомида жуда куп одамларни зулмдан, жоҳилликдан рост йулга ҳидоят қилган. Жумладан, Султон Маҳмуд Аёз ва Канизаки билан келганда «номаҳрамларни» хонақоҳдан чиқазиб юбориб, Султон билан хос суҳбат қуради. У менга маслаҳат беринг деганда «Турт нарсага эътибор бер дейди: жамоатсиз намоз уқима, Худонинг бандаларига раҳм ва шафқатли бул!». Энди мени дуо қилинг деди: «Оқибатинг Маҳмуд булсин» деди. Шунда Маҳмуд Шайх олдида зар тўкди. Шайх тутмача-тутмача доруларни Маҳмуд олдида қуйди-да:

— Егин, — деди.

Маҳмуд уни олиб оғзига солиб, ютмоқчи булувди, ютолмади — томогига тикилиб қолди.

— Томоғингга тикилдимми? — сўради Шайх.

— Ҳа, шундай, — деди Султон.

— Сенинг бу зарларинг ҳам бизнинг томоғимизга тикилиб қолишини истайсанми? — деди Шайх истехзо билан, — буларни ол, биз зарни уч талоқ қилганмиз.

— Бирон бир қисмини булса ҳам олинг, — деди Султон.

— Йўқ, ололмайман, — деди Шайх.

— Ундай булса, бизга узингиздан бирон бир эсдалик беринг, — деди Султон.

Шайх бир эски куйлагини унга тақдим этди.

Кетишда Шайх Маҳмудни урнидан туриб, кузатиб қуйди. Шунда Маҳмуд:

— Келганимизда илтифот курсатмадингиз, яъни ўрнингиздан кузголмадингиз, энди булса, туриб кузатмоқдасиз, бунинг боиси нима? — деди.

— Менинг ҳузуримга подшоҳлик билан ва имтиҳон этмоқ учун келиб эдинг. Энди булса, дарвешлик руҳида булиб, шоҳлик қуёши товланиб турибди. Олдин

эрдим, ул дарвешнинг меҳмон қилғони ва мен гуштни емаганим ва дарвешнинг хижил булғони ёдимга тушди. Дарҳол тавба қилдим. Чун Ҳаж қилиб ёндим, эрса ул дарвеш ёнига бориб узр айтдим.

АБУЛҲАСАН ХАРРАҚОНИЙ

Шайх Абулҳасан Али бинни Салмон Харрақоний ёки Али бинни Аҳмад Шарқнинг буюк орифларидан ҳисобланади. У шу тоифа орасида ута ҳур фикрлиги, инсонпарварлиги, ҳунарпешалиги билан алоҳида ажралиб туради. Абулҳасан ҳижрий 351 йили Қумиснинг Харрақон қасабасида дунёга келиб, 425 ҳижрий йилда уша ерда 74 ёшида вафот этган. Замонасининг машҳур донишманди, Шайх Абулаббос Аҳмад ибн Муҳаммад Абулкарим Қассоб Илми қулида тарбия топган.

Куҳна сарчашмалардаги маълумотларга қараганда Харрақоний йигитлигидаёқ эл огзига тушган. Шунинг учун ҳам машҳур шайх Абусаид Абулхайр, қомусий билим соҳиби Ибн Сино, шоир, ёзувчи ва давлат арбоби Носир Хисрав, ҳатто султон Маҳмуд Ғазнавий унинг суҳбати ва зиёратида булишган. Машҳур Шайх Абдулло Ансорий бир неча йил Харрақонда Шайхнинг нафаси бобаракотидан файз топиб, камолга етганлар.

Абулҳасан Харрақонийнинг дунёга келишини 170 йил бурун Харрақондаги буюклар мазорини зиёрат қилгани келган Боязид Бистомий «бу ердан буюк бир шахснинг ҳиди келяпти, унинг номи Али, куняси Абулҳасан бўлади» деб башорат қилган экан. Харрақоний эса, йигитлик палласида ун икки йил давомида Боязид қабрини зиёрат қилиб, намоз ўқиб, унинг руҳи покидан бонасиб этишни Оллоҳдан сураган экан. Умуман Харрақонийнинг ҳаёти, илм, ҳунар урганиши, каромати, фаолияти, буюк донишмандлар билан мусоҳибалари хусусида кўп нақлу ривоятлар мавжуд. Уларнинг айримлари даҳо санъаткор ва ориф Атторнинг «Тазкиратул авлиё»сида зикр этилган. Абулҳасан машриқзамин орифлари орасида ишқи кулл ва башариятга хизмат қилиш ғояси учун курашган машойихлардандир. У узини Боязид Бистомийнинг руҳий шоғирди.

деб биларди. Унинг хонақоҳи тириклигида ҳам, вафотидан сунг ҳам халқнинг севимли маскани, илму маърифат учоги, бева-бечораларнинг суянчиги эди. Зоҳирий илм намояндаларидан Ибн Сино ва Носир Хисравларнинг ҳам бу хонақоҳда бир неча ой давомида таҳсили илм курганлари ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Уз замонасидаёқ «Шайхул машойих» унвонига соҳиб булган Харрақоний ҳаёти давомида жуда кўп одамларни зулмдан, жоҳилликдан рост йулга ҳидоят қилган. Жумладан, Султон Маҳмуд Аёз ва Канизаки билан келганда «номаҳрамларни» хонақоҳдан чиқазиб юбориб, Султон билан хос суҳбат қуради. У менга маслаҳат беринг деганда «Турт нарсага эътибор бер дейди: жамоатсиз намоз уқима, Худонинг бандаларига раҳм ва шафқатли бул!». Энди мени дуо қилинг деди: «Оқибатинг Маҳмуд булсин» деди. Шунда Маҳмуд Шайх олдига зар тукди. Шайх тугмача-тугмача доруларни Маҳмуд олдига қўйди-да:

— Егин, — деди.

Маҳмуд уни олиб оғзига солиб, ютмоқчи булувди, ютолмади — томогига тикилиб қолди.

— Томогингга тикилдими? — сўради Шайх.

— Ҳа, шундай, — деди Султон.

— Сенинг бу зарларинг ҳам бизнинг томогимизга тикилиб қолишини истайсанми? — деди Шайх истехзо билан, — буларни ол, биз зарни уч талоқ қилганмиз.

— Бирон бир қисмини булса ҳам олинг, — деди Султон.

— Йўқ, ололмайман, — деди Шайх.

— Ундай булса, бизга узингиздан бирон бир эсдалик беринг, — деди Султон.

Шайх бир эски қўйлагини унга тақдим этди.

Кетишда Шайх Маҳмудни урнидан туриб, кузатиб қўйди. Шунда Маҳмуд:

— Келганимизда илтифот курсатмадингиз, яъни урнингиздан қўзғолмадингиз, энди булса, туриб кузатмоқдасиз, бунинг боиси нима? — деди.

— Менинг ҳузуримга подшоҳлик билан ва имтиҳон этмоқ учун келиб эдинг. Энди булса, дарвешлик руҳида булиб, шоҳлик қуёши тобланиб турибди. Олдин

подшоҳлигинг учун турмаб эдик. Энди эса, дарвешлигинг учун туриб, тавозеъдамиз, — дебди Шайх.

Абулҳасан Харрақоний илмий, бадий ижод билан муттасил шугулланган. Муҳаммад Алининг «Райҳон-ул-араб», Ризоқулихон Ҳидоятнинг «Риёз-ул-орифан» китобларида Харрақонийнинг қуйидаги асарлари қайд этилган:

1. «Рисолаи ал-хоиф ал-хоим мин лазма аллоим».

2. «Фавотеҳ ал жамол ва гайри инҳо».

3. «Нурул улум». Бу китобдаги баъзи мулоҳазалар «Рафеъ» мажмуасида чоп булган. Қуйидаги рубоийлар шайх қаламига мансубдир:

Асрори азалро на ту дони, на ман,

Ва ин ҳарфи муаммо на ту хони ва на ман.

Ҳаст аз паси парда гуфту гуи ману ту,

Гар парда барафтад на ту мони ва на ман.

(Азал сирини на сен билурсан, на мен, бу муаммо ҳарфини на сен уқий оласан, на мен. Парда остида сену мен узаро суҳбат курамиз, агар парда тушиб кетса, на сен қоласану ва на мен.)

Он дустки диданаш биорояд чашм,

Бедиданаш аз гиря наосояд чашм.

Мо рози барои диданаш бояд чашм,

Гар дуст набинад ба чикор ояд чашм.

(Дустни куриш кузни яйратади, уни кўрмаса йигидан куз тухтамайди. Дустни куриш учунгина бу куз керакдир бизга, агар дустни кўрмоққа ярамаса, бизга бу кузнинг нима кераги бор.)

Нақл қилишларича Харрақонийнинг бир ўғли булиб, ғанимлари уни қўрбон ҳайити кунини ўлдиришибди. Шайх фарзанди дафнидан сўнг Оллоҳ даргоҳига муножот тарзида қуйидаги рубоийни ўқибди:

Хошоки ман аз ҳукми ту афғон кунаме,

Бо худ нафси хилоф фармон кунаме.

Сад қурратулайин дигарам боисти,

То рўз чунин баҳри ту қўрбон кунаме.

(Эй танграм, мен сенинг ҳукмингдан фиғон чекмайман, нафсимга хилоф фармон қилмайман, кузни юмиб очгунча юз асрор курсата олурсан, ҳар кунини сен учун шундай қўрбон қила олгум).

ХАРРАҚОНИЙ ВА ИБН СИНО

Юқорида таъкидлаганимиздек замонасининг купгина олимлари, шайху давлат арбоблари Абулҳасан Харрақонийнинг зиёратида булган, унинг дуосини олган. Тиббиёт билимининг буюк донишманди, файласуф адиб Абу Али ибн Сино ҳам шайхнинг зиёратида бир неча маротаба булган. Фаридиддин Атторнинг «Тазкират улавлиё»си ҳамда Жалолиддин Румийнинг «Маснавий-маънавий» китобида ана шу мулоқотлар хусусидаги нақллар келтирилган. Улардан бирида Ибни Синонинг Харрақонийни зиёрат қилгани келганида шайхнинг шерга утин юклаб келаётганини кўрган воқеаси ҳикоя қилинса, иккинчисида бевосита руҳий қудрат ифодаси кўзга ташланади. Ривоят қилишларича Ибни Сино Сарахсга келганида Шайхни зиёрат қилгани Харрақонга борибди. Абулҳасан ҳузурига кириб, меҳмондорчиликда бўлиб, суҳбатлашиб утирганда қўққисдан:

— Кечирасиз меҳмон, мен девор ураётувдим, лойим қотиб қолмасин, — дебди-да куча деворининг йиқилган жойини уришга киришиб кетибди. Шу пайт Харрақонийнинг қулидаги теша учиб тушибди.

Ибни Сино сакраб туриб уни олиб бермоқчи булган экан, теша муаллақ кутарилиб бориб, деворкашнинг қулига тушиб қолибди. Ибни Сино Шайхнинг каромати олдида бош эгиб, ҳайратдан донг қотиб қолибди.

ХАРРАҚОНИЙ ВА АБУ САИД МЕХНАВИЙ

Абу Саид Абулхайр Меҳнавий Харрақонийнинг кекса замондошларидан ҳисобланади. Бу икки буюк инсонлар бир-бирларини ҳаддан зиёд эъзозлаган. Абу Саид Шайхнинг хонақоҳида олти ойлаб қолиб кетган. Уларнинг дўстлиги ҳақида «Нурил улум», «Тазкират улавлиё», «Асрор ул-тавҳид» сингари куплаб китобларда ҳикоятлар ёзиб қолдирилган. «Мен гишт эдим, Харрақонга боргач, гавҳар бўлиб қайтдим» деган экан Абу Саид Абулхайр. «Асрор ул-тавҳид»да уқиймиз: «Шайхимиз Харрақонга етгач, тугри хонақоҳга борибдилар. Абулҳасан уша ерда эканлар, дарҳол уринларидан

таъзим билан турибдилар ва масжиднинг уртасигача Шайхга пешвоз борибдилар ва бир-бирлари билан кучоклашиб куришибдилар. Шунда Абулҳасан дебди: яра дардига малҳамни мана шундай қўядилар. Бундай муборак қадамга жон нисор этса арзийди». Шундан сунг Абулҳасан шайхимизни узининг урнига утиришга ундабди. У киши унамагач, икковлари масжид саҳнида утириб, суҳбатни давом эттирибдилар. Ҳар икковлари маслак ва ақидада, халқпарварликда бир тан, бир жон булган.

ШАЙХ АБУИСҲОҚ КОЗАРУНИЙ

Шайх Абуисҳоқ Иброҳим Козаруний 352 ҳижрий йилда Шероздан унча узоқ булмаган Козарун қишлоғида урмончи оиласида туғилган. У ёшлигиданоқ камбағал отасига кўмаклашиш билан бирга Қуръонни урганишга ҳам жиддий киришади. Абуисҳоқ Басралик Абу-тамом ва шомлик Абу Али Муҳаммад бинни Исҳоқдан Қуръонни мукаммал урганади, Муҳаммад Ҳафиф суҳбатида булади; Абу Али Ҳусайн Муҳаммад қулидан хирқа кияди. У Шайх Оғар билан Ироқ ҳамда Ҳижозга сафар қилган. Шайх суҳбатидан файзу баракат топган. Абуисҳоқ 388 йили Ҳаж сафарига бориб, Худонинг уйида муқим хизматга қолмоқчи булади, аммо ерлик халқ ранжитгани учун Козарунга қайтиб кетади.

Бу ерда у хонақоҳ, масжид ҳамда работ қурдиради. Қишлоқ аҳолисининг аксарияти зардуштийлар булгани учун бу иш анча қийин кечади. Ҳатто икки томон уртасида қуролли туқнашув ҳам юз беради. Охир оқибатда Шайх ўз ниятига эришади. Шайх 424 ҳижрий йили вафот этган. Унинг қабри ўз қишлоғидадир. Унинг каромат ва риёзатлари ҳақида ҳикоят ҳамда нақллар халқ орасида кенг тарқалган. Улар Муҳаммад бинни ал-Ҳатиб томонидан араб тилида битилган. «Фирдавс ал-муршидия фи асрор ал-самдия», «Мурсал ал-аҳ-рор» китобларида тупланган ва анча муфассал баён этилган.

Ҳозирга қадар машҳур шоир, забардаст олим, уз даври донишмандлари-ю, давлат арбобларини узига ром этган Шайх Абусаид Абулхайрнинг ҳаёти, шахсияти, тугилган йили-ю, ватани ҳақидаги фикрларда ихтилофлар мавжуд эди. «Тавҳид ул-асрор» китобининг нашр этилиши (Теҳрон, 1998 йил) бу масалага аниқлик киритди. Абусаид Фазлуллоҳ бинни Аҳмад, бинни Муҳаммад бинни Иброҳим Абулхайр 967 йили ҳозирги Туркменистоннинг Меҳна қишлоғида дунёга келди. Унинг боболари Ҳоварон даштида чорвачилик билан шуғулланган. Отаси Аҳмад — Бобулхайр Меҳнада дору сотувчи дукондор булган. Айни пайтда у забардаст олим, нажжор, моҳир ганжкор ва наққош булган. Унинг Меҳнада мустаҳкам хонақоҳи булиб, бинонинг эшигу деворларига Султон Маҳмуд, сипоҳийлари-ю жанговор филларининг сурати ганж ва ёғоч уймакорлигида тасвирланган эди. Хонақоҳ ҳамиша шоиру уламолар билан гавжум эди.

Абусаид Абулхайрнинг болалик ва усмирлик йиллари ана шу муҳитда ўтди. У Қуръон ҳофизлигини Хурсоннинг машҳур қориларидан Абумуҳаммад Инозийдан урганди, каломи бадеъ бўйича эса муфти ва адиб Абусаид Инозийдан дарс олди. Ун бир ёшида зукко шеърдон, хушовоз қори сифатида эл огзига тушади: шоир Жаҳмий ижодидан 3 минг шеърни ёддан ўқийдиган булади. У ўқиган китобларини шарҳлаб, тушунтириб беришда ҳаммадан ўзиб кетганди. Шундан сўнг Абусаид отаси билан муттасил тарзда суфиларнинг «самоъ мажлиси»га қатнай бошлади. Бу орада Марвга бориб Абу Абдулло Ҳазрийдан таълим олди: араб тили, ислом асосларини эгаллади. Ҳазрий вафотидан сўнг Абусаид Абубакр Қафғол ҳузурига бориб, беш йил давомида фикҳни ўрганади, «Қафғол Марвазий» тахаллуси билан шеърлар ёза бошлади. Абу Али Санжий, Носир Марвазий, Абумуҳаммад Жувайнийлар ҳам Абусаидга ҳамсабоқ эдилар. Булажак аллома 22 яшарлигида Марвда ўқиб, «Саҳиҳи Бухорий»ни шу ерда Абу Али Шабуийдан ўрганади. Шундан сўнг Абусаид Сарахсга бориб замонасининг буюк алломаси Абу Али

Зоҳир бинни Муҳаммада Фақеҳдан тафсир санъати, пайгамбаримизнинг ҳаёти ва фаолиятлари буйича дарс олади; тасаввуф назариясини Луқмоний Сарахсий ҳамда Абулҳасан Сарахсийлардан эгаллайди. Энди мадраса таҳсилани тарк этиб, унлаб суфий алломалар ҳузурида илмини такомиллаштиради:

Абулаббос Қассоб Омулийдан муборак хирқа кияди; Табаристон, Харрақон, Марв, Астробод, Тус, Нисо шаҳарларига сафар қилиб, Абулҳасан Харрақоний, Абулабдулло Достоний, Аҳмад Наср Толиқоний, Бибик Сеторий (Бибик Сарроф), Абуали Даққоқ, Маъшуқ Тусий, Абубакр Тусийлар билан суҳбатлашишга муяссар булган. Хуллас, Абусаид Абулхайр замонасининг барча алломалари эътироф этган забардаст донишманд, толмас мураббий булган. У 1049 йили вафот этган. Қабри — мақбараси ҳозир ҳам Меҳнада мавжуд. Уни ерли халқ «Мона бобо мозори» деб аташади. Истеъдодли мутаржим ва мунаққид Э. Очиловнинг «Муборак сарчашмалар» китобида Абусаид ҳақида қимматли мулоҳазалар баён этилган.

Абусаид Абулхайр узидан кейин кўплаб рисоалар, шеърлар қолдирган, юзлаб шогирдлар етиштирган буюк донишманддир. Абу Али Фарюмодий, «Ҳужжат-ул-ислом» Муҳаммад Ғаззолий, Озорбайжонда 400 хонақоҳ қурдирган Абунаср Шервоний бевосита Абусаид шогирдларидандир. Абусаид Абулхайр узигача булган даврдаги сўфизм назариясини замонасига пайваст этди, ривожлантириб, кейинги наслларга етказишга хизмат қилди. У Боязид Бистомий ва Мансури Халложларни узи-га «пир» деб билиб, улар таълимотини давом эттирди. «Магрибу Машриқда ҳолат илмида Мансури Халложга тенг келадиган донишманд йуқ» деган эди у. Алломанинг бутун умри Башир Ёсин, Ҳасан Сарахсий, Бобуи Ховароний, Абдурахмон Сулабий, Абулҳасан Машшоний, Буали Сиёх, Абуали Даққоқ, Абулқосим Гургоний, Айнулкуззот Ҳамадоний, Абулаббос Шаққоний, Абуमुслими Форсий, Абуҷаъфар Банжирҳузий, Абуисҳоқ Козуруний сингари юзлаб алломалар даврасида ўтди. Абулхайр замонасидаги диний ва дунёвий билимлар пешволари Абулҳасан Харрақоний ҳамда Абу Али ибн Синолар билан бир неча бор учрашиб, суҳбатлаш-

ган; дунёвий, руҳий-илоҳий билимлар буйича баҳслашган; Ибни Сино билан доимий мукотибада булган.

Афсуски, ана шу буюк олим ва шоирнинг ижодий мероси бизгача тула етиб келмаган. Шайхнинг каромату риёзатлари ҳақидаги ҳикоятларнинг бир қисми ва рубоийларидан бир қанча намуналар «Тавҳид-уласрор» ёки «Мақомоти Абусаид Абулхайр» китобида сақланиб қолган. Рубоийларида шоир ижтимоий-фалсафий, суфистик гояларни ифодалаш билан бирга илм урганиш, касб эгаллаш борасида, ахлоқ-одоб хусусида, инсондустлик, меҳр-оқибатли бўлиш ҳақидаги мулоҳазаларини ҳам инъикос эттирган; ишқу маърифат омукта тасвирланган:

*Маро ба жуз ин жаҳони дигар аст,
Жуз жузаҳу фирдавс маони дигар аст.
Қаллоши ва ошиқи сармои мост,
Қурраи ва зоҳиди жаҳони дигар аст.*

(Бизнинг жаҳонимиз бу жаҳондин узга жаҳондир, дузах ва жаннатдан узга маконимиз бордир. Фидоий ошиқлик бизнинг насибамиздир, қорилик ва зоҳидлик узгалар дунёсидир).

*Дар дида ба жои хоб об аст маро,
Зероки ба диданат шитоб аст маро.
Гуянд: бихусб, то бахобаш бини,
Эй камхирадон жои хобаст маро.*

(Дидамизда уйқу урнига ёшдир бизнинг. Зероки сени куришга шошилурмиз. Ухла, тушингда курасан, дейишади. Эй нодонлар бизда уйқуга урин йуқ).

Ҳамадон сафари пайтида Сараҳсга тушган Ибни Сино Абусаид Абулхайрни қидириб ҳужрасига борибди. Улар уч кеча-кундуз шайх ҳужрасида қолиб кетишибди. Туртинчи кун бомдоддан сунг дўстлар хайр-хушлашиб, Ибни Сино қарвон саройга, Абусаид мадрасага қараб йул олишибди. Қарвонсаройда қуршаб олган дўстлари Ибни Синодан сўрашибди:

— Абусаид Абулхайр қандай одам экан? Унинг илмий қудрати қанақа экан? Руҳиятичи?

— Эҳ дўстларим, — дебди Ибни Сино, — Абусаид Ҳаққа етган одам экан, биз нимани билсак, у ҳаммасини куриб юаркан.

Абусаид мадрасага келса талабалар ураб олиб:

— Уч кундан бери нимани ҳал қилдингизлар? Шайхурраиснинг салоҳияти қандай экан, — сурашибди улар.

— Ҳе буталарим, Ибни Сино куп буюк олим экан, биз нимани кўриб юрсак, у ҳаммасини билиб юраркан, — жавоб берибди Шайх.

* * *

Нақл қилишларича бир куни Абусаид Ибни Сино билан бомдод намозига бораётса, йулда бир чўпнай ётган экан. Шайх уни олиб қулида уйнаб кетаётган экан, бир харсанг тош учрабди. Абусаид найни синдириб юбормоқчи бўлиб, харсангга урган экан най тошга пахтага ботгандай ботиб қолибди. Ибни Сино беҳосдан эгилиб, Шайхнинг этагини упибди.

Бундай ҳикоятлар бошқа сарчашмаларда ҳам куплаб учрайди. Абусаид Абулхайр рубоийлари Ўзбекистон Халқ шоири Жамол Камол ва иқтидорли мутаржим Эргаш Очиловлар томонидан ўзбек тилига угирилган.

* * *

*Бу ғамзадалар давосини билгайсан,
Ушшоқ дилининг дуосини билгайсан.
Айтиб нима қилдим сенга ўз дардимни,
Мендан кўра яхшироқ уни билгайсан.*

* * *

*Сабримга, Худоё, мени сарвар айла,
Ҳақ нури билан дилим мунаввар айла.
Бу ошиқи саргашта қулинг ризқини ҳам,
Эл миннатисиз Ўзинг муяссар айла.*

* * *

*Ошуфта этиб ишқ отли дарёда ўзинг,
Маҳв айладинг ўзликни бу савдода ўзинг.
Мен қайга етай зоту сифатинг тилаб,
Пинҳон-да ўзинг сану Ҳувайдо-да ўзинг.*

* * *

*Кўнглимки ғаминг билан тўлиқдир, эй дўст,
Дардинг туну кун менга рафиқдир, эй дўст
Ман кўнгли синиқларни севарман, дебсан,
Бизнинг-да шу кўнглимиз синиқдир, эй дўст*

(Эргаш Очилов таржималари)

АБУЛҚОСИМ ҚАШИРИЙ

Мусулмон оламида «Зайнул Ислом» лақаби билан шуҳрат қозонган Абулқосим Абдулкарим Қаширий Х асрнинг буюк машойихларидан ҳисобланади. У ҳижрий 374 йили Нишопурнинг Устуво қишлоғида деҳқон хонадонида дунёга келган. Гудаклигида отаси вафот этгач, Абулқосим Яманийдан адаб ва қироат илмидан дарс олади. Шундан сунг Абулхусайн Хаффоф, Абунаим Исфарионий, Абуабдурахмон Суламий сингари ҳадис донишмандлари ҳамда суфизм алломалари қулида тарбияланади; фикҳни Абубақр Тусийдан, илми Каломни Абубақр бинни Фуракдан, тасаввуф назариясини Абуали Даққоқ Нишопурийдан урганади; Абу Али Фарюмодий қулида ҳам илм таҳсил этган.

Қаширий Абуали Даққоқнинг Фотима номли қизига уйланган бўлиб, етти угли булган. У Ағлаб, Абул Саҳҳоб Шодиҳий, Абдулжаббор Хорий, «Богдод тарихи»нинг муаллифи Абубақр Ҳотиблардан ҳадис ёзиб олади. У ислом оламида «Устод ал-жамоат», «Шайх-ул машойих», «Зайн-ул-ислом», «Муқаддимаи тоифа» сингари лақабларга эга булган донишманд сифатида эъзозланган. Қаширий Қуръонни мукаммал тафсир этган, Ҳаж тавофи пайтида юзлаб алломалар учун махсус ваъз мажлислари ташкил этган авлиёлардан ҳисобланади: тасаввуф илмида Жунайд Бағдодий ва Маъруф Кархийлар даражасига етади, Бағдод халифаси Қоим Борумло билан мулоқот қилиб, сарой аҳлига ваъз айтган. У салжуқий ҳукмрон Алп Арслон томонидан ҳам катта ҳурмат билан эъзозланган, имтиёзларга эга булган. Қаширий 445 йил ҳижрийда Нишопурда вафот этган. Айрим манбаларда Шайхнинг вафотини 465 йил деб ҳам ёзишади.

Қаширийдан тасаввуфга доир бир қанча рисолалар: «Рисолаи Қаширий», «Китоби одоб-ал-суфия», «Ал-тоиф ал-ишорат», «Ал-такбир фи-ал-тазкир», «Китоби арбаъин», «Китоби ал-таъбир фи-ал-тафсир» сингари улкан асарлар мерос қолган. Бундан ташқари Навоий «Ла-тоиф-ул-ишрат» китоби ҳам унинг қаламига мансуб деган. Унинг Маккадаги фаолияти, ҳадис урганиш йулидаги риезатлари, ваъз айтиш маҳорати ҳақида купдан

куп нақлу ривоятлар, таъриф у мадҳиялар мавжуд. Қаширӣ кейинги асрлар уламолари фаолиятига сезиларли таъсир этган Шайхдир. Хусусан унинг тасаввуф назарияси ва тарихига доир «Рисолаи Қаширӣ» китоби куп машҳурдир.

Алишер Навоӣ «Насойимул-муҳаббат»да, «Латоиф-ул-ишрат» тафсирининг соҳибидур. «Ва анга ҳар фанда расоил ва ҳар илмда тасониф бор» деб алоҳида таъкидлаб утганлар.

Кўпгина манбаларда Абулқосим Қаширӣ ўз тенгдошлари орасида «Зайн-ул-ислом» унвонини олган ягона Шайх эди, деб битилган.

АБДУЛЛО АНСОРИЙ

Ўз даври ва ундан кейинги асрларда ҳам Шарқда улкан шоир ва шайх сифатида шуҳрат соҳиби бўлган Абдулло Муҳаммад Ансорӣ 1006 йилда Ҳиротнинг Қухандиж маҳалласида аллома Абуаюб Ансорӣ хонадонида таваллуд топган. У устози Абулҳасан Ҳаррақонӣ оламдан утгунча унинг ҳузурини бўлиб, илмидан файзу барокот топган ва пирининг минбарига соҳиб бўлган. У фикҳни имоми Шариф Марғазийдан, ҳадис илмини Абулфазл Муҳаммад Жорунийдан, тафсир илмини Хожа Яҳё Аммордан ўрганади. Замонасининг забардаст давлат арбоблари Алп Арслон Салжук, Низомулмулк ҳамда Шайх Абусаид Абулхайрлар Ансорӣнинг яқин дустлари бўлган.

Алишер Навоӣнинг ёзишича Ансорӣнинг отаси Абу Мансур Маттул Ансорӣ Муҳаммад пайгамбар с.а.в. авлодидан бўлиб, халифа Усмон даврида Хуросонга келиб муқим яшаб қолган. Ҳиротнинг Қухандизидида тутилган Ансорӣ дастлаб бир аёл мактабида, сунгра эса Молиний мактабида ўқийди. Тўққиз ёшида тула саводи чиқиб, Кози Абу Мансур ҳамда Жорузийлардан дарс олади. Ун тўрт ёшида эса «адаб дабиристони»да ўқиб, араб ва форс тилларида шеър ёза бошлайди; Хожа Яҳё Аммордан тазкира ва тафсир илмини ўрганади. «Насойим-ул-муҳаббатда»да Ансорӣнинг 300 кишидан ҳадис эшитиб, ёзиб олгани ўз тилидан қайд

этилган; Шайхул-исломнинг Хизр назари тушган аллома эканлиги таъкидланган.

Абдулло Ансорий мадрасаларда дарс бериш, хонақоҳларда ваъз айтиш, Қуръонни ҳаммадан утказиб қироят қилиши, турли саҳобалар тилидан ҳадис ривоят қилиш билан бирга ёшлигидан бошлабқ шеър ёзиш, ҳикоятлар битиш, илмий рисолалар иншо этиш билан шугулланади. «Пири Ҳирот», «Шайхулислом» номлари билан шуҳрат топган Ансорий Абулҳасан Харрақонийни узига устод деб билади ва унинг қулидан хирқа кийган. Харрақоний уни алоҳида эъзозлаган ва у билан қилган суҳбатдан «Хизр билан мулоқотнинг файзини топгандим» дер экан. Ансорий ҳам устозини буюк илоҳий қудрат эгаси сифатида қадрлаган. Нақл қилишларича Балх аҳли Ансорийни ёқтиришмас экан. Бир сафар Шайхнинг балхга кетаётганини эшитган халқ уни тошбурон қилиб улдирмоқчи бўлиб қулларига тош олиб том бошида кутиб турган экан. Бу хабарни муридлари Ансорийга етказишибди. Шунда Шайх Харрақоний номини зикр этиб, шаҳарга дадил кириб борибди. Қасдчилар қулининг томири тортиб қолиб, бирон киши ҳам Шайхга тош отолмабди. Унинг «Зод-ул орифин», «Китоби асрор», «Малфузот», «Сад майдон», «Манозил-ул-соирин», «Рисолаи воридот», «Насоеҳ», «Рисолаи дил ва жон», «Казул соликин», «Рисолаи иродат ва қаландар», «Ҳафт ҳисор», «Муҳаббатнома», «Мавқулот», «Илоҳийнома», «Ганжнома», «Табоқот-ус-суфия» «Замм-ул калом ва аҳлиҳий» сингари асарлари Ансорийнинг суфизм назарияси ва амалиётига нақадар улкан ҳисса қушганлигини курсатади. Хусусан, турли тамсил, ҳикоят ва ривоятлардан ташкил топган «Зод-ул-орифин» китоби Ансорийга катта шуҳрат келтиради. Чунки Ансорийга қадар форсий тилда бу ҳилдаги содда, айна пайтда юксак бадиий қимматга эга бўлган наср намунаси яратилмаган эди. Шу билан бирга у куп шеърлар ёзган, шеърлар девони 6 минг байтдан иборат. У ирфоний руҳда энг куп ва хуб рубоий ёзган ҳамда бу жанр тақомулига муносиб улуш қушган шоир ҳисобланади.

Ансорийнинг ҳаёти оғир кечган. Унинг муҳолифлари икки мартаба зиндонбанд қилинишига, уч марта-

ба Ҳиротдан бадарга этилишига эришадилар. Шунга қарамай узи танлаган йулда собит қолади ва икки маротаба Ҳажга боради. Ана шу сафарлар давомида олим Эрону Араб юртларининг куплаб донишмандлари билан суҳбатлашишга муяссар бўлади. Ансорий 1088 йил вафот этади. Унинг мақбараси Ҳиротнинг Козургоҳий маҳалласидадир.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Абдулло Ансорий суфизм тарғиботи ва амалиётига ҳам жиддий эътибор берган. Шунинг учун ҳам у ваъзлари ва бошқа мажлислардаги нутқлари жараёнида Абдурахмон Сулабийнинг анча мураккаб илмий тилда битилган «Табақоти суфия» китобидаги далилларни содда, Ҳирот лаҳжасида қайта ҳикоя қилиб юрган. Бир шогирди Ансорий огзидан чиққан ҳикоятларни ёзиб олиб, алоҳида китоб ҳолатига келтирган. Олдин қайд қилганимиздек Абдурахмон Жомий «Нафоҳат-ул-унс» китобини яратишда ана шу манбадан ҳам истифода этган. Бугина эмас, Саъдий Шерозий «Гулистон» ва «Бустон» асарларини яратишда ҳам Ансорий ижодидан файз топган, баҳраманд бўлган. Зероки, Абдулло Ансорий форсий адабиётда шеърӣ, ахлоқӣ-таълимӣ ҳикоянависликка ҳам, назмаралаш насрий ҳикоятлар ёзишга ҳам асос солган санъаткордир.

Тадқиқотчилар Абдулло Ансорийга нисбат бериб келинаётган форсий тилдаги учта шеърлар девони «бошқа шоирлар ижодидан тузилган мажмуалардир. Аммо куплаб насрий асарлари таркибидаги шеърлар, икки мингдан зиёд рубоӣйлар бевосита Ансорий қаламига мансуб», деган хулосага келишган. Адибнинг «Манозил-ул-соирин» асари Техрон (1898), Қоҳира (1963) шаҳарларида, «Сад майдон» эса Абдулхай Хамидий томонидан мукаммал шарҳлари билан Кобулда (1962) чоп этилган. «Анис-ул-муридин» ва «Шамс-ул-мажолис» асарининг ягона қулъзма нусхаси «Индеа Офис» (Лондон) китобхонасида сақланади. Бундан ташқари Ансорий араб тилидаги шеърларини туپлаб олти минг байт-ли махсус девон тузгани ҳам маълум.

Ансорийнинг барча асарлари халқ ҳикматлари, таъбир ва иборалари билан зийнатланган бўлиб, катта таълимӣ-тарбиявий аҳамиятга эга; шоир уларда ин-

сондуслик, жавонмардлик, ахлоқ, илму маърифатни тарғиб этиб, жоҳиллик, зулм-зурлик, риекорлик, мунофиқликни қоралади, фош этди.

*Ниманики тилингга чиқарсанг, у албатта сенга зарар
келтиради.*

Дўстингни эшикдан чиқарсанг ҳам, дилдан чиқарма.

Оллоҳ ҳам кўради, ҳам яширади.

Шундай яшагинки, одамлар сени мақтасин.

Шундай ўлгинки, одамлар орқангдан дуо қилишсин.

Ҳавога учсанг, пашша бўл, сувга тушсанг, хас бўл.

* * *

Беш нарса бағритошликнинг нишонасидир. Улар: неъматга етгач, шуқр қилмаслик, меҳнат вақтида сабр-сизлик, қисматга-тақдирга ризо бўлмаслик, яъни тан бермаслик, хизмат вақтида лоқайдлик, суҳбат вақтида ҳурматсизлик қилишдан иборатдир.

Балиқ сув билан тирик,

Бола сут билан тирик.

Шеъриятга-шоирга устод лозим,

Тариқатга пир даркор.

Зоҳид жаннатга даъват этади,

Ориф эса дўстга элтади.

* * *

Уни излаб ўзимни топдим. Эндиликда ўзлимни қидирсам, албатта, уни топаман.

* * *

«Муножот» китоби ҳам ана шундай панднома моҳиятига эга: Эй, Оллоҳ! Абдуллони шайтон васвасаси, жисмоний ҳою ҳавас ҳамда нодонлик гурури сингари уч офатдан узинг асра. Эй Худо! Жаннат куз ва чироқдек булса ҳам, сенинг дийдорингсиз дарду доғдир.

* * *

Эй Оллоҳ! Мени дузахга солсанг, асло инграмасман, аммо сенинг жамолингсиз жаннатга ташласанг, унга асло рози эмасман.

Эй Худо! Сенинг ёдингсиз барча шодликлар гурурдир, барча ғам сенинг ёдинг билан сурурдир.

Абдулло Ансорий форс-тожик адабиётида биринчилардан булиб, «Анис-ул-муридин ва шамсул-мажолис» китобида Юсуф ва Зулайҳо севги саргузаштини ун тўрт мажлисда ғоятда гузал тарзда насрда баён этиб, у орқали илоҳий ишқ гоёсини муваффақиятли инъикос эттира олгандир. Бу асарни марҳум профессор Аълоҳон Афсаҳзод махсус таҳлил қилган, тадқиқ этган.

АБУЛҲАСАН ҲАЖВИРИЙ

Абулҳасан Али бинни Усмон Ғазна яқинидаги Ҳажвир мавзеида хонақоҳ ва масжид соҳиби бўлган хонадонда таваллуд топган. У дастлабки таълимини машҳур Шайх Абул Ғазл Муҳаммад бинни Хатлий қулида олади, тариқатни урганади. Шундан сунг Ҳаж сафарига жунайди ва Маккада Абулаббос Аҳмад бинни Муҳаммад билан танишиб, баъзи илмларни ундан урганади. Яҳе Маоз унга устозлик ва пирлик қилган. Ана шу сафар вақтида ва ундан кейин у замонасининг Абулкарим Қаширий, Абусаид Абулхайр, Абуали Фарюмодий сингари алломалари, бир неча муҳаддислар суҳбатига булиб, дарс олди. Шундан кейин Мовароуннаҳрга саёҳат қилади ва Ҳиндистонга бориб, Лоҳур шаҳрида яшай бошлайди. У Жунайдия оқимиға мансуб эди. Ҳажвирӣ забардаст Шайх булиш билан бирға, нозиктабъ шоир ҳам булган. Ундан бизға қадар катта ҳажмдаги шеърлар девони сақланиб қолган. Бундан ташқари шайхнинг «Минҳожӣ дин» номли рисола биттанлиги хусусида ҳам маълумот мавжуд. Ҳажвирӣ 445 йили Лоҳурда вафот этган. Унинг мақбараси шаҳарнинг зиёратгоҳ жойларидан бири ҳисобланади.

Келтирибдурларким, бир куни Абу Усмон Ҳажвирӣ мактабхонадан кетиб борар эрди. Бошида заррин дастор ва учасида булгон жубба ва тўрт гулом неча ҳамроҳ бир қуҳна карвонсаройнинг олдидан утгунча курдиким, бир ёғир эшакка қарғалар уралашибдур. Ёғирни чуқуб жароҳат узра жароҳат қилодур. Ва ул эшак камоли озурдалиқдин анча қуввати йуқким, қарғалар-

ни узидан дафъ қилгай. Абу Усмон куруб, эшакка раҳми келиб, хизматкорларига дедиким: Сиз манга не учун эргашурсиз. Хизматкорлари дедиларким: анинг учун эргашурмизки, сиз ҳар не иш буюрсангиз биз қилурмиз ва ҳар неки фармонингиздур, бажо келтиурмиз. Абу Усмон дедиким: бу жуббани эшакнинг учасига епинг ва бу дастор бирла ани маҳкам боғласанглар, то ул Худонинг махлуқига роҳат ва осойиш етгай. Хизматкорлар келиб жуббани эшакка ёпиб, достор бирла маҳкам тангладилар. Ҳар ҳол ул эшак ҳол тили бирла Ҳақ субҳонаҳу таолога Абу Усмон учун маърифат тилаб муножот қилди. Абу Усмон ҳануз уйига етмаб эрди, авлиёларга булур ҳолат ва воқеа анга ета бошлади. Ва чун Абу Усмоннинг ҳолига шуридалиқ туша бошлади, эрса Яҳё Маознинг суҳбатига бора бошлади ва анинг файзидин анга кўп кушойишлар булди.

Нақлдурким, бир араҳхур қаллош ўғил бор эрди, доим маст булур эрди. Бир куни илкида рубоб ва ширмастдек утуб борур эрди. Абу Усмонни кўрди, дарҳол кулоҳи ичида зулфини ёшурди ва рубобни этоки ичра ёшурди. Гумон қилдиким, Абу Усмон мани бу ҳолда куруб, манга яхши итоб қилгусидур. Абу Усмон камоли шафқат ва меҳрибонлиқдин ул ўғулнинг олдиға бориб дедиким: қурқмагилким ман санинг биродарингман, биродарлар ҳаммаси бир жону бир тан буларлар. Вақтеки ўғул Абу Усмондин бу янглиг шафқат ва меҳрибонлиқни кўриб тавба қилди ва хонақоҳға борди.

Дебдур: ҳар кишининг андишаси ҳар ишда Худоға булмаса, ҳамма ишда Худонинг фазлу карами анга насиб булмас.

Дебдур: ҳар киши охиратнинг боқий ва пойдорлиқини андиша қилса, кўнглига охиратга роғиб булмоқ пайдо булур.

Дебдур: ҳар киши роҳатдин ва азиз булмоқдин ва халойиққа сардор булмоқдин парҳез қилса, кўнгли

ҳаммадин фориғ булур ва Худонинг бандаларига раҳм қилгон булур.

* * *

Дебдур: қурқмоқ Худонинг адлидин лозим келур ва умид тутмоқ фазлу қарамдин лозим булур. Ҳар киши гафлат заҳрини тотмагунча анинг лаззатини топмагусидур.

* * *

Дебдур: сабр қилгучи ул булурки, алам тортмоққа хуй қилгон булгай.

* * *

Дебдур: авомнинг шукр қилмоғи таом емакда ва либос киймакда булур. Ва хоснинг шукр қилмоғи кунгулга тушган файзча булур.

* * *

Дебдур: саодатнинг нишонаси улдулки, гуноҳ қилгайсан ва умид тутарсанки, мақбул булгайсен.

АҲМАДИ ЖОМ — ЖАНДАПИЛ

Шайхулислом Абунаср Аҳмад бинни Абулҳасан бинни Аҳмад бинни Муҳаммад Номиқий — Жомий — Аҳмад Жандапил тасаввуфнинг буюк арбобларидан булиб, 1049 йили Жом шаҳридан унчалик узоқ булмаган Номиқ қишлоғида зодагон оиласида дунёга келган. Аҳмад болалик ва йигитлик палласида ялқовлик қилиб, илм урганмай, касб эгалламай юради. Бодапарастликка берилади. Ва ниҳоят 22 ёшида бу йулдан қайтиб, тасаввуфга юз буради: ун икки йил Номиқ тоғида, 6 йил Безд тоғида танҳолик — гушанишликка берилади. Сунг Сарахсда Зуробод деган шахсдан илм урганади; Марв, Нишопур, Бузжон, Ҳирот, Бохарз, Бистом шаҳарларига сафар қилиб, қуп уламолар суҳбатади булади, улар билан баҳслашади, Ҳаж зиёратига боради. Сафардан қайтгач, Жом яқинидаги Маъдато-бод қишлоғида муқим яшаб, ҳижрий 1141 йили 90 ёшида оламдан утади. Унинг хоки Турбат деган маҳаллага дафн этилган. Турбати Жом номи билан машҳур

булган бу мавзеъ халқнинг қутлуг зиёратгоҳи ҳисобланади. Бу мақбарани Ғиёсиддин Муҳаммад Карт ўз маблагига бунёд этган.

Аҳмади жом Абутоҳири Гурднинг муриди бўлса-да замонасининг Абдулло Ансорий, Хожа Мавлуд Чиштий, Имом Муҳаммад, Мансур Сарахсий каби буюк шахслари суҳбатидан баҳраманд бўлиб, дуоларини олган. Султон Санжар билан яқиндан алоқада бўлган. «Райҳон-ул-араб» китоби муаллифининг ёзишича Аҳмад қирқ ёшида уч юз отмиш минг шогирд ва муридни узига эргаштира олган буюк авлиё эди. Аҳмади Жом — Жандапилдан бизга қадар «Мифтоҳ-ул-жаннат», «Сирож-ул-соирин», «Бурхон-ул-ҳақиқат», «Эътиқоднома», «Футуҳ-ал-қулуб», «Анис-ал-мазнабин», «Анис-ал-тобеин», «Ал-зуҳдиёт», «Самарқандия», «Футуҳ-ал-руҳ», «Кануз-ал-ҳикмат» сингари кўплаб илмий рисоалар; Султон Санжарга атаб тартиб этилган 4 минг байтдан иборат шеърлар девони, «Муҳаббатнома», «Суз ва гудоз» номли катта ҳажмдаги маснавийлар мерос бўлиб қолган.

Жандапил Шарқда сўфизм назариятчиси, маснавий устаси, ирфоний шеърятнинг пешволаридан бири сифатида ниҳоятда эъзозланган. Шунинг учун ҳам унинг назарияси ва ғоялари барча асрларда донишмандлар, мутафаккирларнинг диққат марказида турган. Аҳмади Жомнинг ҳаёти ва ижодида доир турли даврларда «Нур-ал-ҳақойиқ», 5 та «Мақомот», «Мақомати Жандапил», «Хулосатул-ҳақойиқ», «Хулосатул-мақомот», «Сабз парий» сингари илмий ҳамда бадиий асарларнинг яратилганлиги ушбу мулоҳазаларни тасдиқлайди. Жандапил маснавий ва шеърларида тасаввуфий мулоҳаза ҳамда ақидаларни тарғиб, ташвиқ этиш билан бирга дунёвий ғояларни ҳам илгари сурган. Зероки, ҳаётда у ўз шогирдларини бирон бир касбни эгаллаб ҳалол меҳнат эвазига кун кечиришга ургатар, фарзандлар тарбиясига алоҳида эътибор беради. Унинг 3 қиз ва 13 угилни комил инсонлар қилиб вояга етказганлиги ҳақида мақоматларда кизиқарли далиллар ёзиб қодирилган. Ҳатто, у бир неча шеърда рамзий тарзда булса ҳам Султон Санжарга васиятлар қилган. Шоир рубонийлари мавзу жиҳатидан ҳам, ғоявий-бадиий хусусиятлари томо-

нидан ҳам юксак фасоҳат ва балогат намуналаридир. У
уз рубоийларида меҳнатсеварлик, тугрилиқ, инсондуст-
лик, ҳалоллик гояларини илгари суриб, худбинлик, та-
магирлик, гирромлик, фирибгарлик сингари гайриин-
соний хислатларни қаттиқ қоралайди.

Чун теша мабош ва жумла бархуд матарош,

Чун ранда зи кори хеш бебаҳра мабош.

Таълим зи арра гир, дар ақл маош,

Чиз сӯйи худ мекаш ва чизе мепош.

(Теша булиб, ҳамма нарсани узингга тарашлама,
ранда каби уз ишингдан бебаҳра ҳам булма. Ақлинг
чархлашда аррадан таълим олиб, бир қисмини узингга
тортиб қолганини узгага соч).

Айрим рубоийларида шоир таълим-тарбиявий маса-
лаларни тасаввуфий мулоҳазларга омукта тарзда инъи-
кос эттириб, хулосани китобхонга ҳавола қилади. Ишқ
талкинидаги мана бу рубоий ана шундай моҳиятга эга:

Ишқ оинаестки, андар ў занге нест,

Бо беҳабарон дар ин суҳан ҷанге нест.

Доники киро ишқ мусаллам бошад,

Онроки дар бадном шудан нанге нест.

(Ишқ занг губорсиз бир оинадир, беҳабарлар бу
сузнинг моҳиятини англамас. Ҳақиқий ишқ эгаси
ким деб сурасанг, у бу йулда бадном бўлишдан ор қил-
мас).

Баъзан шоир ишқ мавзусини ҳаёт ва шодлик рамзи
булган май образи билан биргаликда тасвирлаб, гузал
лавҳалар яратади:

Ёрам зи харобот даромад сар маст,

Монанди лаби хеш майи лаъл бадаст.

Гуфтам: санамо ман аз ту кай хоҳам расид?

Гуфто: на раҳад ҳар онки дар мо пайваст.

(Ёрим харобот (майхона)дан қулларида лаби синга-
ри қизил май тутганча сархуш чиқиб келди, шунда
мен дедим: эй гузал мен қачон сенга етишаман? Деди:
сенинг йулинг бизнинг изимизга ҳамма вақт ҳам ула-
навермайди).

Демак, Аҳмади Жом суфизм гоялари-ю таълимоти-
ни илмий рисоаларидагина эмас, бадиий тафаккур

неъматлари воситаси билан ҳам тарғиб этишга муяссар бўлган буюк мутафаккирдир. Қуйидаги рубоийда эса тенгсиз олим ва санъаткор чуқур фалсафий мушоҳадаларни мужассамлаштирган.

Гаҳ тарки вужуди ғам фазоянда кун,

Гаҳ орзуи ҳаёти поянда кун.

Ояндаи умр хоҳи аз рафта фузун,

Дар рафта чи кардаики оянда кун.

(Баъзан вужудингдан ғам кетишини истайсан, гоҳида эса абадий ҳаётни хоҳлайсан. Келажак умрингнинг утмишидан яхши булишини истайсан, утмишда келажагингда давом эттириш учун қандай яхшилик қила олган эдинг). Шоир аксарият рубоийларида оламларни ҳаётда яхшилик уругини сепиб яшашга, шодлик билан умргузаронлик қилишга ундайди. Бу эса Аҳмади Жом асарларининг нақадар ҳаётӣ ва маърифӣ, инсонӣ моҳиятга эга эканлигини кўрсатадиган хислатлардир. Аҳмади Жом шеърӣяти Шарқ поэзиясидаги таълим-тарбиявий, педагогик йўналишининг энг ёрқин саҳифаларини ташкил этади. Профессор Аълоҳон Афсаҳзоднинг аниқлашича халқ қиссаси «Сабзпарӣй ва Зардпарӣй» таркибидаги барча шеърлар Аҳмади Жом девонидан олинган экан. Бу эса шоир асарлари кенг халқ оммаси орасида огиздан-огизга кучиб юрганлигини тасдиқлайди.

САИД ҚОСИМИ АНВОР

Амир Муиниддин Али Саид Қосими Анвор ҳижрий IX асрда яшаган буюк сўфи шоирлардан ҳисобланади. Абдурахмон Жомийнинг ёзишича Қосими Анвор дастлаб Шайх Садриддин Ардабилиӣ, сунгра эса Шайх Садриддин Али Яманийлар қулида тарбия топган. У узидан кейин бир қанча илмӣ рисолалар ҳамда катта ҳажмдаги шеърлар девонини мерос қолдирган. Қосими Анвор асли Табризлик бўлиб, Рум, Балх, Самарқандни кезган бўлса ҳам бутун умрини Ҳиротда ўтказиб, Хожа Аҳрордек авлиёларнинг камолотига таъсир этган. Абдурахмон Жомӣй, Навоӣй ҳамда Давлатшоҳ Самарқандийнинг ёзишича Саид Қосими Анвор

ҳижрий 437 йили Харжурдда (Хирот яқинида) вафот этган. «Қачонки Саид Қосим ҳузурига борсам, кўзимга бутун коинот унинг атрофига жамланиб, унга сингиб, нопайдо булгандек туюлади» деб ёзиб қолдирган Хожа Ubайдулло Аҳрор. Ҳақиқий ишқ тасвирига бағишланган қуйидаги рубойлар унинг даҳосидан нишонадир:

*Наметавон хабаре дод аз ҳақиқати дўст,
Вале зи рӯйи ҳақиқат ҳақиқати ҳама ўст.
Аз лаззати ошиқи чу масрур шави,
Дар лашкари ошиқон чу Мансур шави.
Аз зулмати худ даме агар дур шави,
Дар нур шави ва оқибат нур шави.*

(Дўст ҳақиқатидан хабар беролмайсан, аммо барча ҳақиқатлар юзида унинг ҳақиқати мавжуд. Ошиқлик лаззатидан масрур булсанг, ошиқлар лашкарида Мансурдек булгайсен. Ўз зулматингдан бир сонияга узоқлашсанг, нурда буласан ва оқибатда нурга айланасан).

Қуйидаги рубойида эса шоир дўстликни ирфоний моҳиятда талқин этади:

*Ҳар чандки дар замона як маҳрам нест,
Бунёди асоси дўсти маҳкам нест.
Мо дар ҳама ҳол бо ғамаш дилшодем,
Чун ғам ба саломат аст, дигар ғам нест.*

(Замонада бир маҳрам йуқ, шунинг учун дўстликнинг асоси маҳкам эмас. Ҳамма ҳолатда ҳам биз (унинг) ғами билан шодмиз, зероки ғам саломатликда булганда бошқа ғам булмас).

Алишер Навоий ҳам «Насойимул-муҳббат»да Саид Қосимнинг куплаб шаҳарларга сафар қилиб, буюк машойихлар билан ҳамсуҳбат булганини ёзиб, «ҳоло эл аросида девонлари бор ва яхши маснавий рисолалари ва яна расойил ҳам битибдурлар ва таржеълари девонда бор» деб махсус қайд этган.

АБУҲОМИД ҒАЗЗОЛИЙ

Ун биринчи асрнинг охирларига келиб салжукийлар салтанатида нотинчлик юз беради: бир гуруҳ мутаассиб руҳонийлар бош кутариб, Исфаҳон обсерваториясига ут қўядилар; илм-маърифат аҳли қувгин қилинади, таҳқир этилади, «Илму дониш ва адолат паноҳи» (Муиззи), уттиз йил вазирлик қилган Низомулмулк Ҳаж йулида улдирилади. Ҳасан Саббоҳ бошчилигидаги муҳолифлар мамлакатда тўхмат, игво ҳамда жосусликни авж олдиради. Шарқнинг буюк мутафаккири, толмас ижодкор Абуҳомид Ғаззолий ана шундай мураккаб бир шароитда яшаб, ижод қилган.

Абуҳомид Муҳаммад бинни Ғаззолий — ҳужжат-ул-ислом 1058 йилда Хуросоннинг Тус шаҳрида ипак йигирувчи хонадонида таваллуд топган. Отаси ўзи йигирган ипакларини бозордаги дўконида сотгани учун «Ғаззолий» лақабини олган экан. Айни пайтда у тақводор одам бўлиб, суфи ва фақиҳлар мажлисларида иштирок этиб юрарди. Аммо Маҳмуд ва Аҳмадлар гудак чоғидаёқ ота бу оламни тарк этди. Улими олдидан отаизор уғилларини Азконий номли суфи дустига топширади. Бир неча йилдан сунг Азконий болаларга «Отангиздан қолган барча маблағни сизлар учун сарфлаб бўлдим. Мен бир фақир одамман; энди бирон бир мадрасага киришлар, у ерда ойлик маош берадилар. Ушанга гизо еб, таҳсилни давом эттирасизлар» дейди. Натижада ака-ука Нишопурга бориб, мадрасага жойлашишди. Бир оз вақтдан сунг Абуҳомид Муҳаммад диний ва адабий таълимни Азконийдан олган бўлса ҳам, илмини чуқурлаштириш учун Тус мадрасаларидан бирига бориб кирди. Бу ердан Журжонга — Абунаср Исмоилий ҳузурига борди. Бир оз вақтдан сунг Тусга қайтиб, уч йил мустақил муталаа билан машғул бўлди. Имом Асъад Меҳаний Ғаззолий тилидан ҳикоя қилади: «Журжондан Тусга қайтишимда йўлда қароқчилар учраб, ҳамма нарсамни тортиб олишди. Уларнинг кетидан «ҳаммасини сизларга бахшида этдим, фақат ҳалтамдаги бир даста қоғозларимни қайтариб беринглар, улар сизларга керак эмас» деб ялиниб-ёлвордим. Куп зорланганим учун уғрилар бошлиғининг раҳми келди шекилли, менга қараб деди:

— Халтангдаги қоғоз шу даражада қимматлимидики, унга ёпишиб олдинг?

— Бир қанча вақт хонадонимдан йироқларда юрган-нимда билган ва урганганларимни ёзиб, туплаб юргандим.

— Дарс ўқидим, билим олдим деганинг нимаси, сендан қоғозларингни олиб қўйсак, билимсиз бўлиб қолибсан. Қароқчилар ўғирлайдиган, тортиб оладиган илм ҳам илм буладими? — деди-да сафдошларига уша қоғоз солинган халтани қайтариб беришни буюрди.

Ўғрилар сардори томонидан айтилган бу гаплар менга Худонинг бир ҳидоятидай туюлди. Ушандан сўнг шундай ҳаракат қилдимки урганган нарсам ўзимда қолсин, яъни Тусга келиб ёдлаганларимнинг барини уч йил давомида хотирамга муҳрлаб олдим.

Абуҳомид Ғаззолий 1111 йили Нишопурга бориб Имом ал-Ҳарамайн, Абуалмаолий Абдумулк Жувайнийга учрашиб, умрининг охиригача унинг мулозими бўлиб қолди. Ана шу йилларда у мантиқ, фалсафа, тиб билими ва бошқа фанлар бўйича камолот касб этди, барча уламолар уни эътироф этдилар. Имом ал-Ҳарамайн эса шундай шогирди борлигидан фахрланиб юрадиган бўлди. Устози вафотидан сўнг Ғаззолий Низомулмулкни кўргани боради ва унинг ҳузурида 6 ой яшайди. Шундан сўнг Низомулмулк Бағдод ҳокими билан гаплашиб Ғаззолийни Низомия мадрасасида дарс бериш учун жўнатади. Тез орада Ғаззолий фавқулодда иқтидор соҳиби сифатида шуҳрат топди ва фалсафа, фикҳ, калом илми, суфизм тарихи, ботиния, исмоилия сингари оқимлар тарихига оид асарларни ёза бошлади. Уч йил давомида фалсафани чуқур урганиш билан банд бўлди; «Фалсафанинг мақсади», «Фалсафа тухфалари» номли китобларини яратди; фикҳ ва калом илмига оид бир неча асарларни ёзди. «Бу илмларни пухта эгаллагач суфизм тариқатларига юз тутдим. Шунда маърифат билан тасаввуф тариқати булак-булак нарсалар эканлигини англадим. Яъни улар илм ва амал экан. Менга амалдан кўра илм осонроқ қуринди. Шунинг учун Абутолиб Маккийнинг «Қувват ал-қулуб»и, Ҳорис Масоҳибий асарларини, Жунайд, Шиблий, Боязид Бистомийларнинг китобларини мутолаа қилдим. Шундагина

мен уларнинг ҳақиқатига илм орқали эмас, балки завқ ҳамда ҳол билангина етиш мумкинлигини тушуниб етдим» деб ёзган эди кейинчалик Ғаззолий.

Ватан иштиёқи ва айрим маслакдошларнинг норавонбинлиги туфайли Ғаззолий Тусга қайтиб ун йил узлатда утиради ва машҳур асарларни шу даврда яратади. Ҳижрий 499 йили Нишопурга келиб Низомия мадрасасида дарс бера бошлади. Низомулмулкнинг донишманд угли Фаҳрулмулк Ғаззолийни уз ҳимоясига олганди. Муаллимлик фаолияти икки йил давом этди ва ҳаёти ҳавф остида қолгани учун олим яна Тусга қайтиб, ижод билан шуғуллана бошлади. Ҳатто Султон Санжарнинг Низомияга қайтиши ҳақидаги хоҳишини ҳам рад этиб, гушанишинликда яшаб ҳижрий 505 йили 56 ёшида бу дунёни тарк этди. Унинг қабри Табарондадир.

Ислом донишмандлари орасида ҳеч ким Ғаззолийдек куп ва хуб асар ёзган эмас. Унинг ёзган асарларини санаб яшаган умрига тақсимлаб чиқилса, ҳар кун 4 жилддан асар ёзган бўлиб чиқади. Ғаззолий фалсафа, ислом тарихи, ҳуқуқ, ахлоқ, тасаввуф, калом илми, шеърят, табобат, одоб, маърифат, ҳақиқатга доир юзлаб рисолалар ёзган. Уларнинг қадри улчовга сигмайди. Биз қуйида олим асарларидан баъзиларининг номини келтирамиз:

1. Ал-басит, ал-васит, ал-вужиз
2. Мақосид ал-фалсафа
3. Тухфат ал-фалсафа
4. Маҳак ал-назр
5. Меъёр ал-улум
6. Мезон-ал-амал
7. Ал-музтазҳирий
8. Хужжат ал-халқ
9. Ал-иқтисол фи-ал идтиқод
10. Қавоид ал-ақоид
11. Рисолат ал-қуддусия
12. Эҳёи улум ал-дин
13. Бадоеъ-ал-ҳидоя
14. Ал-мақсад ал-сани
15. Жавоҳир ал-ақрон
16. Китоби ал-арбайин

17. Кимёи саодат
18. Ал-идроғ-ал-фоҳира
19. Ал-қастос ал-мустақим
20. Файсал ал-тафиқа байн ал-ислом ва ал-зиндиқа
21. Ал-мустасфи мин усул ал-фиқҳ
22. Мушкilot ал-нур
23. Ал-жомеъ ал-авом мин улум ал калом
24. Меърож ал-соликон
25. Ажойиб ал-маҳлуқот ва асрор-ал-коинот
26. Ал-одоби фи-ал-дин
27. Ал-қавоиди ал-ашра
28. Минҳож ал-орифин

Бундан ташқари Ғаззолий истеъдодли шоир ҳам булган. Унинг араб ва форсий тилдаги ғазал, қасида, рубоийлардан ташкил топган шеърлар туплами бизга қадар етиб келган. Шеърларнинг барчаси тасаввуф ғояларини тарғиб қилишга қаратилган:

*Касеро наси пардаи қазо роҳе нашуд,
Ва зи сири қадр ҳеч кас огоҳ нашуд.
Аз рӯи қиёс ҳар кас чизе гуфт,
Маълум нағашт ва қасд кӯтоҳ нашуд.*

(Ҳеч ким қазо нардаси ортига йўл тонолмади, қалар сиридан ҳам ҳеч ким огоҳ булолмади. Қиёс юзасидан ҳар ким ҳар хил гапирди, нияти қисқариб, ҳеч нарса маълум булмади). Бундай рубоийларни шарҳлаш ва таҳлил этмоқ учун махсус тайёргарлик, билим лозимдир.

ЮСУФ ҲАМАДОНИЙ

Хожа Абуяъқуб Юсуф Ҳамадоний 1048 йили Ҳамадон атрофидаги қишлоқлардан бирида косиб оиласида туғилган. Ёшлигиданоқ илм урганиш мақсадида Бағдодга боради ва Абулисҳоқ Шерозий тарбиясига киради. Айни пайтда Исфаҳон ва Бағдод олимларидан ҳадис илми буйича ҳам дарс ола бошлайди; тасаввуф буйича эса Ҳасан Симноний ҳамда Абдуллоҳ Жувайнийлардан таҳсил курди, Абу Али Фарюмодий, Абулқодир Гилоний, Имо Ғаззолий, Ҳамидуддин Мултонийлар суҳба-тида булди. Шундан сўнг яна Бағдодга қайтиб, Низо-

мия мадрасасида дарс бериш, ваъз айтиш билан машгул бўлди. Халқ ва уламалар уни яхши кутиб олади. Икки-уч йилдан сунг Хужа Абуяъқуб Хуросон орқали Мовароуннахрга қараб сафарга чиқади. Бир неча йил Марвда яшаб, талабаларга дарс беради, халққа ваъз айтади. Алишер Навоий «Насойимул муҳаббат» асарида «Хожа Юсуф Ҳамадоний куняти Абуяъқубдир. Шайх Абу Исҳоқни ани кичик ёшлик эканида куп улуг поялик асҳобига тағдим қилур эрди ва бу куп уламодин Бағдод ва Исфаҳон, Самарқандда ҳадис истимо қилди» деб ёзган.

Сарчашмаларда таъкидланишича Юсуф Ҳамадоний орада Ҳирот, Урганчга бориб, талабаларга дарс берар экан. Бу орада Юсуф Ҳамадоний бир неча йил Бухорога бориб яшайди. Бухоро мадрасаларида дарс бериш билан бирга Юсуф Ҳамадоний Шайхул ислом вазифасини ҳам бажарган, Аҳмад Яссавийдек мутафаккирларга устозлик қилган. Юсуф Ҳамадоний Ҳирот сафари пайтида йулда 1140 йилда вафот этган. Мурид ва шогирдлари Марв шаҳрига элиб дафн қиладилар. Жунайдий ва бошқа муаллифлар Ҳамадоний «Ҳиротда дафн этилган» деб ёзадилар. Навоий, Огаҳий ва Бартолдлар унинг қабри Марвда эканлигини аниқ таъкидлаганлар.

Маълумки, Юсуф Ҳамадоний ниҳоятда камгап, сермулоҳаза, ҳалим, саботу матонатли, хокисорона ҳаёт кечиришга одатланган алломалардан бўлган. Унинг уттиз саккиз марта Ҳаж сафарида булиб, бир неча ойлаб Маккада мужовир бўлгани ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Шайх Хожа Абдулҳолиқ Гиждувонийнинг устози ҳаёти ва фаолияти тасвирига бағишланган. «Мақомоти Хожа Юсуф Ҳамадоний»ни махсус таҳлил қилган филология фанлари доктори Ориф Усмон «Юсуф Ҳамадоний... Қуръони мажидни ёд олган, минг мартадан ортиқ хатми Қуръон қилган. Оятлар таҳлилида 200 дан ортиқ шайх билан суҳбатлашган. Саккиз минг бутпарастни мусулмон қилган. Қанчадан-қанча одамлар тавба қилиб, унинг этагини тутган — тасаввуф йулига кирган», деб ёзган. Кейинчалик Нақшбандий тариқатига асос бўлган «Хуш дар дам», «Назар бар қадам», «Сафар дар ватан», «Хилват дар анжуман» шарт-қоида

ларнинг кашшофи ҳам Юсуф Ҳамадоний булган. Шайхнинг таълимоти инсонни шарафлаш, маърифатни юксалтириб, банданинг ҳар жабҳада собит, фаол булишига таянади, инсонларни комиллик сари етаклайди.

Юсуф Ҳамадонийнинг риёзат ва қароматлари ҳақида Шарқда ривоят ҳикоятлар кенг тарқалган. У ҳатто бир қарашда руҳий касалларни, ақлдан озганларни тўзатарди, деган нақллар мавжуд. Унинг умр бўйи этикдузлик билан кун кечиргани ҳам халқ орасида анча машҳур. Алишер Навоий «Насойим-ул-муҳаббат»да ёзади: «Бир кун ўз зовиясида ултуруб эрдик, кўнглида ташқари чиқмоқ хутур қилди ва тариқи жумъа кунидан ўзга кунда чиқмас эрди ва бу анга оғир келдики, билмас эрдик, қанча боргай? Охир бир маркабга минди ва жоловини қўйди, то қанеки Тангри таоло элтса, боргай. Ул маркаб шаҳрдин чиқди ва бодияга кирди ва борур эрди то ани бир вайрон масжид эшигига еткурди ва турди. Шайх тушди ва ул масжидга кирди ва курдики бир йигит бошини мароқбага тортибдур. Бир замондин сўнгра бошин кутарди. Бир ҳайбатлиг йигит эрди, деди: Ё Юсуф манга масъала мушкул бўлубдур ва зикр қилди. Шайх ул мушкулни ҳал қилгондин сўнгра деди: эй фарзанд, ҳар қачон санга масъала мушкул бўлса, шаҳарга кел, доғи мендин сўр ва мени келурга ранжга солма».

Шайх дебдурки, ул йигит менга боқди ва айтди: ҳар қачон масъала манга мушкул бўлса, анинг ҳаллига ҳар тош манга санингдек бир Юсуфдир.

Шайх Ибни Арабий дебдурки, ман мундин билдимки, мурид таважжуҳ сидқи била Шайхни ўз жонибига жалб қила олур эрмиш.

Асҳоб орасида ҳулофаси беш киши эрдилар: Хожа Абдуллоҳ Барқий, Хожа Ҳасан Андоқий, Хожа Аҳмад Яссавий ва Хожа Абдулҳолик Гиждувоний.

ИМОН МОТУРУДИЙ

Шайх Абу Мансур ибни Муҳаммад Мотурудий таҳминан 870 йили ҳозирги Самарқанднинг Мотруд мавзесида туғилиб, 975 йили вафот этган. У Чокардиза

қабристонига дафн этилган. Мотурудий дастлаб хусусий муаллимларда сунгра эса, замонасининг машхур олимлари Абу Наср Аҳмад ал-Иёдий, Абубакр Аҳмад бинни Исҳоқ ал-Жузжоний ҳамда Нусайр бинни Яҳе ал-Балхийларда калом илми ҳамда фикҳ буйича таҳсил курган. Кейинчалик узи Самарқанд мадрасаларида дарс берган ва ислом таълимотининг софлиги учун курашган. Мотурудий «Радд-ал қаромата», «Муътазилия мавҳуми маъноси баёнида», «Китоб-ут-тавҳид», «Китоб-ул-усул», «Китоб-ут-таълифот ал Қуръон», «Китоб-ат тавҳид», «Китоб таъвилот аҳл ас-сунна», «Радд ал-усул-ал-хамса», «Радд китоб ал-имом ли-баъдар-равофиз», «Табсират ал-адилла», «Китоб ал-мақолот», «Маъхаз аш-шаройиъ», «Китоб ал-жандал», «Китоб радд таҳзиб ал-жадал лил Каъбий» сингари унлаб илмий-назарий асарлар, «Панднома» китобининг муаллифидир. Уша давр уламолари Мотурудийни «Султон-ул-муиззин» дер эканлар. «Панднома» X аср форсий тилдаги насрнинг гўзал намунасидир. У назм аралаш усулда ёзилган. Китоб 2000 йили Техронда нашр этилди.

Шарқда Мотурудийнинг илмий салоҳияти, ўз дунёқараши ҳимояси йўлидаги фидойилиги, қароматлари хусусида кўплаб нақллар тарқалган. Алишер Навоий «Насойим-ул-муҳаббат»да ҳикоя қилади: икки маст разилваш элдин аларнинг эшикларига келиб, бири ташқари туруб, бири ичкари кириб, аларнинг шариф овқатларига беадабона ҳаракат ва сўз била мушавваш булуб эрмиш. Аларға гайрату газаб муставли булуб, қўпуб, бир маҳкам чўбдасте тургон эрмиш, олиб ул беадабнинг бошига андог урарларким, мағзи паришон булуб йиқилур. Аёгидин судраб бир чуқур эрмиш анга солурлар. Доги келиб ҳузур бирла қиладургон ишларига машғул булурлар. Яна бир ҳамроҳи бир замон турар. Бу кирган ҳамроҳи чиқмас. Ани тилай ул даги кирар. Ҳамул навъ беадабона сўз айта киришурки, менинг ҳамроҳим бу уйга кирди, чиқмади. Қаён борди? Айт! — деб. Шайх айтурларки, мунда ҳеч киши кирмади. Бир ит кирди, телбалик қилур эрди, уруб ўлтурдум, даги ана у чуқурда ташладим, деб чуқурни кўргузди-лар. Ул маст ул чуқур устига бориб, мулоҳаза қилса, куарки бир итдур, мағзи парешон булуб, ўлуб ётур.

Ул мастлигдин соғалиб ҳазрати Шайх қошида тавба
қилур ва туз йулга кирар.

* * *

Чин эътиқод безавол ганждир

* * *

Қурулингни илмдин яса

* * *

Яхшилар билан дўстлаш

* * *

Аёллардан устун булишга интилма

* * *

Хорлик истасанг, хиёнатчи бул

* * *

Сабрли бул, муродга етасан

* * *

Ҳар бир ишда ҳамкор иста

* * *

Донишингни хор қилма

* * *

Кам гапир, оз егину кам ухла

* * *

Доно куринган нодондан хазар қил

* * *

Урган ва узгаларга ургат

* * *

Яхшиликни жондан изла

* * *

Жонни амонат, умрни иноят бил

* * *

Эл лаънатиға учрай десанг, такобур бул

* * *

Ҳамиша сир асровчи бул

* * *

Ҳар кимнинг нонини ема, аммо ҳаммага нон бер

* * *

Ажални ҳеч қачон эсдан чиқарма

* * *

Мартабаю иззатни илмдан изла

* * *

Сендан қурққандан сен ҳам қурқ

* * *

Душманингнинг душмани билан дуст тутун

* * *

Дустларнинг дустлари орасида бул

* * *

Нокасан қарз олма

* * *

Жоҳил зоҳидга инонма

* * *

Аждоднинг қадрини эъзозла

* * *

Одамларнинг олдида нима десанг, орқасидан ҳам ушани гапир

* * *

Бировнинг миннатини кутару миннат қилувчи булма

* * *

Ҳожат чиқаришни буюк амал, деб бил

* * *

Душманинг билан иноқлашган дустдан қурқ

* * *

Сенга иши тушган одамни ранжитма

* * *

Отанг хатоси учун танбех бергувчи булма

* * *

Тугри йулнинг очкуси илмдир

* * *

Пайгамбарларни ҳамиша тирик бил

САНОИЙ ҒАЗНАВИЙ

Машҳур шоир, мутафаккир донишманд, ғазнавийлар даври маданиятининг йирик арбоби Абулмажид Маждуддин Одам Санойӣ 473 ҳижрий йилда Ғазнада таваллуд топди. Булажак ориф шоир дастлаб хусусий муаллимларда, сунгра Ғазна мадрасаларида таҳсил олиб, истеъдодли санъаткор сифатида шуҳрат қозонди. Ижодининг илк даврида Санойӣ ишқий шеърлар ёзиб, Султон Масъуд ва бошқа подшоҳларга қасидалар битган бўлса-да, ногихоний бир таассурот туфайли тасаввуф сулукига кириб кетади ва суфистик поэзиянинг юксак намуналарини яратади. Санойӣ асосан Ғазнада ўқиб, вояга етган бўлса ҳам Хуросоннинг куп шаҳарларига, жумладан Балх, Марв, Сарахс, Тус, Нишопур, Урганч, Ҳирот, Жом шаҳарларига сафар қилган, халқ бошига Салжуқийлар солган бедодликларни ўз кўзи билан кўрган. Хожа Қавомиддин, Хуросон қозикалони Сайфиддин бинни Муҳаммад Сарахсийлар ҳомийлигида бир неча йил Балхда яшаб қолади. Айрим манбаларда таъкидланишича, ана шу сафарлар пайтида Санойӣ Юсуф Хамадоний билан учрашиб, унинг суҳбатидан файз топган. Уни Баҳромшоҳ яна саройга таклиф этган пайтда шоир аллақачон охиратга ярамайдиган бу дунё шуҳрати-ю молидан юз угирганди. Баҳромшоҳнинг синглисига уйланганлиги ҳам уни таълаган йулидан қайтара олмади. У эл орасида «Фаҳр-ул-орифин» лақаби билан шуҳрат қозонган эди. У Ҳаж сафари даврида Хуросону араб шаҳарларини томоша қилди, куплаб машойихлар, авлиё-ю уламолар суҳбатида бўлиб, тасаввуф гоялари билан мукаммал қуролланди. Ҳақ ва ҳақиқат йулига кирди. Санойӣ ҳижрий 545 (баъзи ман-

баларда 499 йил ёзилган) йили уз ватанида вафот этган. Ҳозир бу мавзе халқнинг сеvimли зиератгоҳи ҳисобланади.

Санойи Газнавийдан бизга қадар йигирма минг байтдан иборат шеърлар девони, ун минг байтдан ташкил топган «Ҳадойиқ ал ҳақиқат» маснавийси, «Тариқат ал-ҳақиқат», «Сайр ал-обод олий ал-мабод», «Ақлнома», «Ишқнома», «Корнома» сингари бир қатор маснавийлар ёдгор бўлиб қолган. Санойи форсий шеъриятда фақат тасаввуфий руҳдаги газаллар ижод этган ижодкордир. У газалларида инсоннинг руҳият билан, илоҳиёт билан боғлиқ кечинмаларининг нозик қирраларини ранг-баранг бадииятда ифодалай олганки, китобхонни ҳайратга солади. Уларни мутолаа қилган ўқувчи мутлақ ҳақиқат, ишқи кулнинг волаю шефтаси бўлиб қолади, сурур ва завқ оламига гарқ бўлади, эътиқодда собит бўлиб, поклик ҳамда ростликка юз боради.

Маълумки Шарқда ирфоний моҳиятдаги маснавийлар куп. Аммо уларнинг бошловчиси ва асосчиси Санойидир. Зероки, Санойи бир томондан, халқ оғзаки ижодидан олинган ранг-баранг ҳикоятлардан, иккинчи томондан, ўтмиш ҳамда замондош авлиёлар ҳаётига доир ривоят, нақллардан кенг истифода этган ҳолда уз дostonларининг ирфоний, тарбиявий, ахлоқий-ижтимоий моҳиятини, панднома хусусиятини оширишга муваффақ бўлган. Шуниси диққатга молики, маснавийларда келтирилган ҳикоятлар, образларнинг аксарияти бевосита санъаткорнинг халқ оғзидан ёзиб олгани ёки кўҳна сарчашмалардан сайлаб олинган лавҳалар бўлиб, форс-тожик адабиётидаги педагогик асарларнинг мумтоз намуналари ҳисобланади. Зероки, сирtdан қараганда мадҳиядек туюлган шоҳлар, баъзи бир амалдору дўстларига бағишланган мадҳия-қасидаларда ҳам ана шу тарихий шахсларни чинакам адолатпарварлик, неххоҳлигу мардумдўстлик, илму маърифат, юксак инсоний ҳислатлар тимсолидек кўришни истайди; баъзи мадҳияларда киноя йўли билан бир қатор қитъаларида мардумозорлик, фаросатсизлик, танбаллигу бедонишлик, риекорлигу бевафоликни танқид кўзга ташланади, тамаъгирлигу пасткашлик устидан заҳарханда сезилди: Баҳромшоҳ Санойидек буюк истейдод соҳиби-

нинг саройидан йироқдалигидан афсусланиб, Балхдан чақиртиради. Шоир бу илтифотдан мамнун бўлади, Баҳромшоҳга атаб қасида ёзади. Аммо жавобда шундай дейди:

*Дарвеш наям, агарчи кам меқўшам,
Девона наям агарчи шуд ҳушам.
Гар бебарге ба марг молад гушам,
Озодиро ба бандаги нафурушам*

(Кам ҳаракат (меҳнат) қилсам ҳам, дарвеш эмасман, ҳушдан озган бўлсам ҳам девона эмасман. Йўқликдан улим овози қулогимга эшитилиб турса ҳам озодликни бандаликка (қулликка) сотмасман).

Тоҳир бинни Али Ақталмулкка насихат тарзида битилган бир шеърда Санойи илм ва ҳунарнинг инсон камолотида тутган урнига юксак баҳо беради:

*Беҳи иқболки чун шоҳ зад аз боғи ҳунар,
Гарчи пажмурда шавад боз қабул орад бар.
Давлати боҳунаронро фалаки мардафкан,
Занад осеб ва лекин накунад зеру забар.*

(Ҳунар боғидан шоҳ чиқазган иқбол дарахти, сулса ҳам бари бир яна мева беради. Мардларни забун этгувчи ҳунарлилар давлатига зарар етказса, етказару ер билан яксон қила олмайди).

Санойи ҳақиқий ишқ ва унга етишмоқ йўллари — заҳмат ҳамда риёзатларни тасвирлар экан, шеърларидан бирида шундай дейди:

*Ҳае то миёни ошиқиро бу бастам,
Балоро сӯи хештан роҳ кушодам.
Ду чашмам нур об аст ва пуроташ дил,
Сар оварда бар хок ва дар даст бодам.
Манам бандаи ишқ то зинда бошам,
Агарчи зи модар ман озод зодам.
Ба жуз ишқ то умр дорам наварзам,*

(Ошиқлик белбоғини боглаган эканман, бу йўлда ҳар қандай балога тик бораман. Икки кўзимда тула ёш, қалбим оташга лиммо-лим, бошим тупроқда-ю шамол, онамдан эркин тугилган бўлсам ҳам умр буйи ҳақиқий ишқдан узга нарсани истамасман). Шоирнинг қитъа, рубоийларида ҳам мана шу чуқур боти-

ний мазмун ранг-баранг куринишларда уз аксини топган. Улар соҳирий санъаткорлик билан бадний ифодаланган:

*То ниҳон ғашт офтоби хожাগон дар зери хок,
Шуд лабам нурбод ва дил пуроташ ва дида нуроб
Чашмҳо нашукуфт агар шуд нур ситора баҳри он-ки,
Рӯй бинамояд ситора чун ниҳон шуд офтоб*

(Хужалар қуёши тупроқ остида пинҳон булганда лабим титроқ, қалбим пуроташ, кузим пурёш булди. Офтоб пинҳон булганда, юлдузлар юз курсатишса ҳам қузлар чарақлаб кетмади). Қуйидаги рубой ҳам ғоятда жозибалидир:

*Ҳарчандки бандаги фузудем туро,
Маро набуди чунонки будем туро.
Мо басту вафо намудем туро,
Ки андар ғаму шодий озмудем туро.*

(Сенга бандаликни қанчалик изҳор этсак ҳам, биз билан булмадинг. Биз сенга боғлангандик — вафо кургиздик шодликда ҳам, ғам ҳасратда ҳам сени синаб курдик). Бундай шеърларни ирфоний таҳлили куплаб варақларни қоралашни талаб этади. Авлиё шоир Саноний ижодининг қўл етмас ва ҳар кимнинг тиши утмас сеҳри ҳам шунда.

АБУЛҚОДИР ГИЛОНИЙ

Шайх Муҳиддин Абулмуҳаммад Абулқодир бинни Абусолиҳ Муси Хожагидуст Гилоний қодирия тариқати суфиларидан бўлиб, у Гилоннинг Баштир қишлоғида 1068 йили дунёга келган. Гилоний дастлаб Абузакриё Табризийдан адабиёт буйича дарс олади. Ун сакиз ёшида Бағдодга бориб, Абубакр бинни Муҳаммад, Абулқосим Али бинни Аҳмад бинни Баён, Абутолиб бинни Юсуф каби уламолардан Калом ва Ҳадис илмидан таҳсил кўради. Шундан сўнг Али бинни Абусаид Махрамий мадрасасига кириб фикҳ буйича дарс олиб, мустақил мутолаа қилиш учун гўшанишинликни ихтиёр этди. Бир оз вақтдан сўнг Махрамий уз мадрасаси ихтиёрини Гилонийга топширади. Уша кундан эъти-

боран Гилоний дарс утар, ваъз айтиб, зуҳду тақвода катта шуҳрат қозонди. Абусаид Маҳрабий қулидан шайхлик хирқасини кийди. Шундай қилиб, Гилоний Бағдод уламолари-ю толиби илмлари, фозиллари-ю ар-боблари орасида мислсиз обру қозонди. Шунинг учун ҳам унинг илмий қудрати, руҳий кароматлари ҳақида куплаб ҳикоятлар тарқалган, китоблар ёзилган. «Беҳ-жадал асрор ва маъдан ал-анвар», «Дур ал-анвор», «Дур ал-дин», «Малфузи қодирия» каби мақомотлар шулар жумласидандир. У 90 йил яшаб, ваъз айтиш пайтида вафот этган. Вафотидан сунг угиллари Иброҳим ва Абдулазизлар, кейинчалик набиралари Гилоний ишини давом эттирган, қодирия тариқатини бутун Шарқ буйлаб ёйишга муваффақ бўлишган. Аллома жуда куп соҳаларда камолот касб этгани учун «Ғавсул Аъзам» лақабини олган. Узбек тилида ҳам мақомот моҳиятидаги «Ғавсул Аъзам» қиссаси мавжуд, уни доцент И. Остонақулов суз боши ва изоҳлар билан нашрга тайёрлаб 1997 йили чоп эттирган.

Шайх Абулқодир Гилоний тасаввуфдаги қодирия силсиласининг асосчисидир. Маъруф Кархий, Абулҳасан Сарий Сақтий, Абулқосим Жунайд, Абубакр Шиблий, Абулвоҳид Тамимий, Абулфараж Тартусий, Абулҳасан Али бинни Муҳаммад Ҳакорий, Абусаид Муборак бинни Али Махзумий, Ҳамод бинни Муслим Дабос қодирия силсиласининг шайхлари, алломаларидирлар. Гилоний ислом тарихи, суфизм назарияси, ахлоқ одобга доир «Китоби башора ал-ҳайрат», «Китоби алғания...», «Китоби ал-фатҳи раббоний ва ал-файзи раҳмоний», «Китоби футуҳ-ал-гайб», «Китоби ал-файзот ал-раббония...», «Мактуботи Гилоний», «Сирр ал-асрор, маҳзар ал-анвор», «Ал-Куня ли толиби торик ал-Ҳақ» сингари унлаб рисоалар муаллифидир. «Мактуботи Гилоний» Хисомиддин Муттақий томонидан ҳам узбек тилига таржима қилинган. Бундан ташқари ундан Муҳий таҳаллуси билан араб ва форс тилларида битилган шеърларини уз ичига олган «Девони Ғавсул Аъзам» китоби ҳам бизгача етиб келган. Гилоний бир неча рисоаларни араб тилидан форс тилига таржима қилган. Жумладан Абдулмаоли Муҳаммад ибни Абдуллоҳнинг ибратли ҳикоятлари, қавлларининг форсий тар-

жималари Гилоний — Гавсул Аъзам каламига мансуб. Суфизмнинг қодирия силсиласи Ироқ, Эрон, Туркии каби мамлакатларда кенг тарқалган бўлиб, юз минглаб тарафдорлари бўлган; турли шаҳарларда қодирияхоналар, хонақоҳлар қурилган, мактаблар очилган.

* * *

Нақл қилибдурларким, бир жамоа гудаклар майдонда гуй уйнар эдилар. Ҳазрати Имом асҳоблари бирла туруб эдилар. Гуй сочраб, асҳобаларнинг орасига тушди. Ҳеч гудак асҳобаларнинг орасидин гуйни олиб чиқолмадилар. Орадан бир гудак беибоёна ва тустоҳлиқ бирла гуйни олиб чиқди. Ҳазрати Имом дедилар: бу гудак ҳалолзода эрматур. Асҳобалар айтдилар: Эй Имоми мусулмонон, буни нечук билдингиз? Имом дедилар: агар ҳалолзода бўлса эрди, шарм-ҳаё анга монё бўлур эрди.

* * *

Келтирибдурларким, Ҳазрати Имомнинг бир кишида пуллари бор эрди. Ҳазрати Имомнинг бир шогирдлари у кишининг маҳалласида вафот этди. Ҳазрати Имом анинг номозига бордилар. Ҳаво бисёр иссиқ эди. Ул кишининг томининг соясидан узга ерда соя йуқ эрди. Майит то ҳозир бўлди. Ҳазрати Имом офтобда ултурдилар. Халойиқ дедилар: бу сояда бир соат ором олиб ултурсангиз яхшидир. Ҳазрати Имом дедилар: манинг бу том эгасида бир мунча молим бордир. Анинг соясидин манфаат олмогим раво эрмасдурким Ҳазрати пайгамбар с.а.в. айтибдурларким қарздордин манфаат олмоқ харомдур, риё булур.

* * *

Келтурибдурларким, тўла сажда қилгондан Ҳазрати Имомнинг икки тизлари теванинг тизи янглиг бўлиб эрди. Айтибдурларким, ҳазрати Имом бир дафъа бир лунёдорга имони учун тавозуъ қилиб эрдилар. Дедиларким, анинг кафорати учун қирқ маротаба Қуръонни тамом қилдим.

* * *

Келтирибдурларким, ҳар масалаки, Ҳазрати Имом-га мушкул булса, Қуръонни тамоm қилур эрдилар, то ул мушкулнинг рости кунгуллариға тушар эди.

* * *

Келтирибдурларким, Довуд Тойи айтур: йигирма йил Ҳазрати Имомни хизматларида булдим. Ва бу муддатда харгиз улардин жудо булмадим. Хабардор булур эдим хоҳ йигинда, хоҳ хилватда харгиз ялангбош ултурмас эрдилар ва оёғларини сурмас эрдилар. Ва мен дедимки: Эй Имом бир дам оёғларингизни сунуб ултурсангиз не булғай. Ҳазрати Имом айдиларким Худои Таолога одоб сақламоқ хилватда авлодур.

* * *

Келтирибдурларким, Довуд Тойи Имом булди. Эrsa Ҳазрати Имом қошлариға келиб дедиларким: Эй Имом энди не йусинда иш қилайин? Ҳазрати Имом дедиларким, илмга амал қилмоқни узингга лозим тут. Ҳар олимки, илмни амалга келтирмаса, у руҳсиз бадан ми-солликдур.

* * *

Келтирибдурларким, бир куни Ҳазрати Имом бo-зордин утиб боргунча этаклариға тирноқ чоғлиқ лой сачради. Утиб дарё лабиға бoриб, ушал лойни этакларидан ювдилар. Ҳамроҳлардин бири дедиларким: Эй Имом тирноғ чоғлиқ эгинда нажосат булса ювмоқ лo-зим эмас дейдурлар. Бу миқдор лойни узингиз ювa-сиз? Ҳазрати Имом дедиларким: ул фатво эрди, бу тақви турур.

ШАЙХ РЎЗБЕҲОН

Шайх Абу Муҳаммад Рузбеҳ 1129 йили форс вилоя-тиға қарашли Фасo шаҳрида майда савдогар оиласида дунёға келган. Унинг аждодлари баққолик ва куку-рушлик билан машғул булганликлари учун «Фасoий», «Бақалий» тахаллуслари билан шуҳрат қозонган. Рузбе-ҳон ёшлигида Ироқ, Кирмон, Ҳижоз ва Шом улкала-риға сафар қилди; Искандарияда Шайх Абулҳабиб

Сухравардий билан учрашди, Садриддин Абутоҳир Аҳмад бинни Муҳаммад Исфаҳоний ҳузурида «Саҳиҳи Бухорий» буйича дарс олди: Фаҳриддин Марям ҳамда Али ибни Муҳаммадлардан каломи бадеъ сирларини урганади. Ёшлигиданоқ араб ва форсий тилларда турли жанрларда шеърлар ижод қила бошлайди. У уз шеърларида купроқ орифона мушоҳадаларни инъикос эттиradi.

Шундан сунг Рузбеҳон фикҳни урганишга киришadi. Бу йуналишда Рашидиддин Абулҳасан Али Найрезий унга устоз ва раҳнамолик қилди. У Шайх Сирожиддин Маҳмуд бинни Халифа бинни Абдусаломнинг муриди бўлиб, унинг қулидан хирқа кияди. Рузбеҳон ҳол ва риёзат даврини Шероз в Куҳистон атрофларида утказган. Бир неча вақт Маккада мужовирликдан сунг Шерозга келиб, Атиқ номли Жомеъ масжидида ваъз айтади. Фаолиятининг дастлабки пайтларида самоъ саҳобаларидан булган булса ҳам кейинчалик Рузбеҳон Шерознинг «Худош» мавзеида улкан Работ қуриб, мурид ва шогирдлар тарбиясига киришиб кетади. Умининг охирида фалаж касалига дучор булган Рузбеҳон 1213 йили бу оламни тарк этди. Шерознинг «Болкафт» минтақасидаги Шайхнинг мақбараси халқнинг севимли зиёратгоҳи ҳисобланади.

Рузбеҳоннинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида Шарофиддин Иброҳим бинни Шайхул Ислоҳ Садриддин (Рузбеҳони Соний)нинг «Тухфат-ал-ирфон фи зикри саид-алқутоб Рузбеҳон» китобида батафсил маълумот келтирилган. «Абҳар-ал-ошиқин», «Минҳож-ал-солиқин», «Арос-ал-баён фи ҳақойиқ-ал-Қуръон», «Масолиқ-ул-тавҳид», «Мувашшаҳ», «Кашф-ул-асрор», «Машраб-ал-руҳ», «Мантиқ-ул-асрор», «Шарҳ-ал-тавосин» сингари 60 дан зиёд рисоалар Рузбеҳондан мерос қолган. Унинг ҳолат ва кароматлари ҳақидаги ривояту ҳикоятлар китобдан-китобга кучиб юради. Шайх Рузбеҳон Бақалий суфизмнинг улкан назариятчиси бўлиш билан бирга буюк мутафаккир мураббий ҳам булган. Замонасининг унлаб машойихлари унинг қулида тарбия топган, хирқа кийган. У уз асарларида асосан, тасаввуфнинг фано ва бақо, само ва гино, важду илҳом, сайру сулук, тариқат ва ҳақиқат сингари масалаларини ёритган. Фор

сийда битилган «Абҳар-ул-ошиқин»да эса суфилярнинг мақоми ва аҳволини таҳлил ҳамда тадқиқ этган.

Юқорида таъкидлаганимиздек Рӯзбеҳон умр буйи араб ва форсий тилларда шеърлар битган. Унинг назмий-бадий мероси «Девон-ул-маориф фиш-шеър» номи китобида жамланган. У форс-тожик адабиёти тарихидаги рубоийнависликда узига хос мақом ва уринга эга. Шоир рубоийлари асосан суфизм таълимоти тарафи ва ташвиқ қилишга қаратилган бўлса-да баъзи шерларида инсондустлик ҳамда маърифатпарварлик ғояларини ҳам илгари сурган.

ИБРОҲИМ ХАВВОС

Уз даврининг буюк машойихларидан бўлмиш Абу Исҳоқ Иброҳим Хаввос Боғдодликдир. Тугилган йили аниқ эмас. Алишер Навоий Шайхнинг «отаси Омилдин эрмиш» деб таъкидлаган. Жаъфар Хулдий ва Улуг Ширвонийлар унинг шогирдидир. Балоғат ёшигача отаси ва онасидан таълим олган. Сунгра эса, Жунайд Бағдодий ҳамда Ҳасан Нурийлар кулида таҳсил курган. Иброҳим Хаввос деярли ҳамиша оч ва яланғоч юрган. Навоийнинг уқтиришича, Шайх «ич оғриги билан» 913 йили оламдан утган. Унинг қабри Боғдоддаги Табрук қалъасининг пойида бўлиб, қутлуг зиёратгоҳ ҳисобланади. Шайх «Тажарруд ва таваккул тариқида ягона» (Навоий) эди.

Шарқда Иброҳим Хаввоснинг узи танлаган йўлдаги, ишқ бобидаги заҳмат, бардошу риёзатлари ҳақида ҳикоятлар кенг тарқалган. Ҳатто у Оллоҳ ҳурмати учун Хизр учраганда у билан суҳбат қуришдан парҳез қилган экан.

* * *

Абулҳасан Алавий дебдурки, қиш куни Диновар масжидида Иброҳим Хаввосни курдимки, қор ичида яланғ утирибдур. Дедим: Эй Абу Исҳоқ! Келким кийгуликка кироликим, анга шафқат қилдим. Айттиким: мени мажусликқа тиларсен, яъни тажарруддин сабабқа. Андин сунгра илкимни тутуб, уз танига суртди, терга гарқ эрди ва андоғ иссиғки яқин эрдиким, илким куйгай.

Нақлдуρκим, биёбонда кетиб борур эрдим. Бир киши учради. Сурдим: не ердин келурсан? Деди: Шом вилоятидан. Сурдимки не ерга борурсен? Дедики: Волидамнинг огзига солиб, едириб қуяр эрдим. Илким ориқсиз бўлди. Замзам сувида илкимни юғали борурман. Сурдимки: Эмди не ишга борурсан? Дедимким: ениб, волидамни кечаси ётқусини ростлаб берурман.

* * *

Нақлдуρκим, бир вақтдан эшитдимки, бир раҳбон бор эрмиш, етмиш йил булубдуρ савмада раҳбонлиқ тариқасида ултуруρ эрди. Ман дедимки: ажаб, раҳбонлиқ шарти 40 йилдуρ эрди. Бу 70 йил ултуруρ бўлса не киши бўлгай деб анинг қошига бордим, эрса эшикини очди ва деди: Эй Иброҳим, не ишқа бунда келдингки, ман бунда раҳбонлиқ қилиб ултурубман ва менинг бир итим борки, халқга куп озор берадуρ. Ман ушал сағни тутуб, сағбонлиқ қилиб, халойиққа озор бермакнинг тухтатибдуρман. Сан гумон қилган киши мен эмасдуρман.

* * *

Иброҳим айтур: бу сузники эшитдим эрса дедимки, худовандо қодирсанки, гумроҳлиқнинг ичида бандага рост йул курсатурсен. Андин кейин менга деди: Эй Иброҳим! Қачонгача киши тилида убдон излаб юурсен? Борғил узингни излагил ва узингни талаб қилғил. Агар узингни топсанг, узингга посбонлиқ қилиб сақлагилки, ҳар кун бу ҳавойига нафснинг хоҳиши 370 ранглик Худолик либосни кийиб, бандани залолат ва гумроҳлиқга таклиф қиладуρ.

* * *

Нақлдуρκим, Иброҳим айтур: бир вақтда биёбонда эрдим, очлиққа бисёр танг бўлдим. Ушал замон бир арабий қошимга келди ва манга дедимки: Эй қорни ёмон, не учун бу янглиғ изтироб қилурсен? Ман дедим: Ахир, неча кундуρки ҳеч нима еганим йукдуρ. Дедимким: Сен билмассен, бу йулда уз ҳолидин хабардор бўлмоқ даъво бўлуб, даъво банданинг сирини ошкор қилур, сенинг узинг бирла не ишинг бор? Очлиқ ва туқлиқ, емак ва ичмак не билурсен?

ШАҲОБИДДИН ЯҲЁ СУҲРАВАРДИЙ

Абулфутуҳ Шаҳобиддин Суҳравардий ҳижрий 1153 йили Эроннинг Зинжон вилоятига қарашли Суҳравард қишлоғида дунёга келди. Дастлабки таҳсилни у Мароғада Мажииддин Жабалийдан олади. Шундан сунг уша замоннинг асосий илмий марказларидан бири Исфаҳонга бориб, Заҳриддин қулида таҳсил куради. Ибни Сино меросини урганишга киришади. Фаҳриддин Розий билан ҳамсабоқ булади. Шундан кейин Суҳравардий амакиси Абунажиб Абдуллоҳи Суҳравардийдан дунёвий билимларни урганади, замонасининг буюк алломалари билан суҳбатлашиш ниятида Эроннинг кўп шаҳарларига, Шом ва Анатолияга сафар қилади, суфизм донишмандлари билан баҳсларга киришади. Дамашқдан Ҳалабга утишда Миср ва Сурия ҳукмронлари билан мулоқотда булади. Донишмандларга алоҳида эҳтиром билан юрган Малик Зоҳир Суҳравардийдан Ҳалабда қолиб, уз саройида ишлашни илтимос қилади. Олим бу гузал диёрга маҳлиё бўлиб юргани учун унинг истagini қабул қилади. Аммо ёш Суҳравардийнинг ростгўйлиги, руҳият ва илоҳиётга доир айрича қарашлари, баҳсу мунозараларидаги муваффақияти ерли уламолар қалбида адоват ҳиссини кўзгади. Улар «бу бедин исломга тил текизди, уни қатл этмоқ керак» деб Малик Зоҳирдан қатъий талаб қилдилар. Аммо ҳоким бу хоҳишни рад этди. Шундан сунг улар Сурияни салбчилар ҳужумидан озод этган Салоҳиддин Аюбдан ёрдам сурайди. Шаҳар ақобирлари-ю уламолари наздида ҳам уз шуҳратини оширишни истаган Салоҳиддин Аюб уламолар фикрини қўллаб-қувватлашни ҳокимга айтади. Натижада Малик Зоҳир Суҳравардийни зиндонга ташлашга мажбур булади. Олим 1191 йили ана шу зиндонда улдирилади.

Маширикзаминнинг буюк файласуфи даражасига кутарилган Суҳравардийнинг тақдири Мансури Халлож қисматига ухшайди. Зероки у руҳан Мансурга ухшарди. Китобларида Мансури Халложни кўп тилга олиб, асарларидан сон-саноксиз мисоллар келтирар эди. Қисқа умри давомида у элликта китоб ёзишга улгурган. Суҳравардий асарлари тилининг содда-ю равонлиги, ба-

дий пишиқлиги жиҳатидан форсий тилдаги насрининг энг мумтоз намуналаридир. Унинг адабий-илмий мероси мавзу доираси жиҳатидан ҳам, ғоявий йуналиши-ю фалсафий моҳияти жиҳатидан ҳам ранг-барангдир. Уларни тахминан беш гуруҳга бўлиш мумкин.

1. Араб тилида битилган тўртта улкан қўлланма; улар «Талвиёт», «Мақовамат», «Маторихот», «Ҳикмат ал-шариф» деб аталади. Уларда Арасту фалсафаси талқин этилади. Суфизм фалсафасининг куп жиҳатлари хусусида баҳс юритилади.

2. Араб ва форс тилида битилган ихчам рисоалар. Улар «Ҳаёкал-ал-нур», «Ало-ал-лавоҳ ал-модият», «Партавнома», «Фи эътиқод ал-ҳукамо», «ал-ламаҳот», «Яздоншинохт», «Бастон-ал-қулуб».

3. «Ақли сурх», «Овози пури Жабраил», «Ал-ғариба, ал-ғарибият», «Лугати Маврон», «Рисолати фи ҳолати туфулият», «Рузе бо жамоати суфиён», «Рисолаи фи ал-меърож», «Сафири Семруг»лардан иборат. Ушбу китобларда муаллиф латиф ҳикоят ва ривоятлар орқали нафс сафари, ростлик ва дурустлик ҳақида фикр юритади.

4. Қуръони карим, Ҳадиси шарифларга ёзилган тафсирлар. бошқа бир қатор фалсафий, суфистик асарларга ёзилган шарҳлар, таржималар. «Ибни Синонинг «Тайр» рисоласининг форсий таржимаси», «Ҳақиқат-ал ишқ», Қуръондан бир неча суралар тафсири, Ҳадислар шарҳи шулар жумласидандир. Бу асарлар узига хос тил ва услубга эга бўлиб, уша давр насрининг камёб намуналаридир.

5. Дуо ва муножотномалар. Суҳравардийларни «Ал-вародот вал тақдисот» деб аташган. Бу китобларни ёзишда олим қадимги зардуштийлик дини ёдномаларидан, Ҳермис, Афлотун, Фусогурус сингари қадимги Юнон олимлари асарларидан ҳам фойдаланган, тамсил сифатида куплаб мисоллар келтирган. Бундан ташқари Суҳравардийнинг араб ва форс тилидаги шеърлари шеърый ва насрий нутқлари мактублардан ташкил топган катта ҳажмдаги мажмуа ҳам мавжуд. Олим шогирдларидан бири Шамсиддин Муҳаммад бинни Маҳмуд Шаҳрзурый узининг «Ҳукамолар тарихи» китобида Суҳравардий асарларининг мукамал руйҳатини келтирган. Шундай қилиб Суҳравардий атоқли файласуф олим, суфизм

алломаси ва шоир сифатида уз даври илмий-маданий ва адабий ҳаётида катта урин тутган дин арбоби, маърифат пешвоси булган. Унинг «Ҳикмат-ал-ашроқ» китоби энг нодир маънавий обидалардан ҳисобланади. Зероки, унда Сухравардий ашроқий фалсафасининг мукаммал ва батафсил баён этган, яъни у Шарқ фалсафий тафаккурини янги бир поғонага кутарди; яқин эсдан чиқаёзган қуҳна фалсафага янгитдан жон бахш этди; уни ислом руҳиятига яқинлаштирди. У асос солган «Сухравардия» оқимининг тарафдорлари кейинги асрларда ҳам куп булган.

АБӮ АЛИ ФАРӢМОДИЙ

Шарқнинг буюк шайхи ва донишманди Абу Али Фазл бинни Муҳаммад бинни Али Фарюмодий ҳижрий 402 йили Сабзорнинг Фарюмод қишлоғида туғилди. У зоҳирий билимлар буйича тула савод чиқаргач, ботиний илмни эгаллаш учун Абу Саид Абулхайр ҳузурига борди. Сунг эса Абулқосим Гургоний қулида таҳсил куради, Абулқосим Қаширийга шогирд тушади. У замонасининг маърифатпарвар вазири Низомулмулк, Туғулук шоҳ, Алп Арслон, Халифа ал-Қодир сингари машҳур одамлардан мурувват кўрган ва суҳбатлашган. Фарюмодий устози Ғаззолийдан ҳам дарс олган ва унинг йулига кирганди. Фарюмодийни замонасининг олимларидан, тариқат илмида ягонаи даврон эди, деб ёзади. У Жунайднинг буюк саҳобаларидан булган, тасаввуфнинг турли масалаларига доир уттизта рисола битган. У ҳақда тазкираларда куп нақл ва ҳикоятлар мавжуд.

* * *

Нақлдурким, Шайх Абуалининг бир муриди бор эрдик, уттиз маротаба Ҳаж қилгон эрди. Отини Ҳамза Улавий дер эдилар. Бир куни Ҳамза уйига бормокни қасд қилди. Шайх деди: — бу кеча менинг қошимда булгил.

Ҳамзанинг қасдида иродаси бу эрдиким, уйига бориб фарзандлари учун таом тайёр қилиб қуйгайманки, улар ҳам менинг тобеимдурлар. Ман мунда қунуб то-

хир булсам, фарзандларим оч қоларлар. Бу кеча бориб қозонни танурга осиб, гушт ва гуручни солиб, пишируб куйуб тонгла помози чошдиға Шайхнинг хизматига келсам ҳубдур, деган булуб уйга бормоқчи эрди. Шайх яна деди: бу кеча мунда манинг қошимға келгил, мунда булгил. Ҳамза деди: Эй Шайх манинг андак машғуллугум бор эрди, борсам яхшимикин? Шайх деди: узунг билгил.

Ҳамза Улавий айтур: Қачонким Шайх маломат бирла ижозат бергондин кейин, уйимға келдим. Гушту гуручни қозонға солиб, танурга осиб, пиширгали буюрдим. Токи бомдоддин кейин хизматкорга дедим. Ушал таомни кетургунча қутлашиб, йиқилиб тушиб таом тукулуб кетти. Вақтеки таом тукулуб зоеъ булди, эрса хизматкорга дедим: таом тукулди, бор гуштни келтур, чирки тупрогини юб, артиб еғали булғай. Гуштни олгунча бир ит ҳозир эрди, гуштни тишлаб қочди. Ҳамза узига деди: бу ҳамани қулдин юбордим, бори Шайх хизматини ковули қулимдин кетмасун, деб қунуб Шайхнинг хизматига юзланди. Вақтеки Шайхнинг олдиға келди, Шайх ани куриб дедиким: ҳар кишиким машойихлар қунглининг сўзига қулоқ тутмаса, анинг гуштини итга берурлар. Вақтеки Ҳамза бу сўзни Шайхдин эшитди, узрлар айтиб тавба қилди.

* * *

Ақл улдурки, йироқ қилғай сени ҳалок қиладургон ерлардин.

* * *

Дебдур: дунё ва охиратнинг яхшилик ва осойиши бир соатлик сабр қилмоқдадир.

* * *

Дебдур: Худои таолоға холис банда булгил. То агёрлардан булмагайсан.

* * *

Дебдур: Озодаларнинг сай-кушиши биродар учун булур, уз нафслари учун булмас.

* * *

Баландҳиммат булгилки, халойиқ баланд ҳимматлик бирла эранлар мақом ва мартабасига етарлар. Риёзат бирла етгали булмас.

* * *

Дебдур: Шайхнинг бир ангуштари бор эрди. Иликдин сачраб дарёга тушиб кетди. Шайхни бир озмуда қилгон дуоси бор эди. Ул дуони уқиди, эрса ангуштари китоби аросидин чиқди.

Шайх Абу Али Фарюмодийнинг вафоти Богдоддадур. Шайх Сари Сақтий ва Жунайд Багдодий мазоридадурлар.

НАЖМИТДИН КУБРО

Шарқ машойихлари орасида бутун умрини Ҳақ йулига тикиш билан бирга халқи, ватани, умуман инсониятни зулм ва жаҳолатдан қутқариш учун жонфидолар куп. Ана шундай мутафаккирлардан бири ватандошимиз Нажмитдин Кубродир. Суфизм тарихида Абулжониб, Шайхи Валийтарош, Кубро лақаблари билан шуҳрат қозонган Нажмитдин Абулжониб Аҳмад бинни Умар Хевакий 1145 йилда руҳоний оилада дунёга келган. Нақл этишларича, Нажмитдин ёшлигидан жуда зийрак бўлиб, йигитлик палласида тенгқурлари билан булган барча баҳсларда ҳамиша ғолиб чиққани учун уни «таммат-ал-Кубро» деб аташган. Олим кейинчалик ана шу Кубро сўзини узига лақаб қилиб олган. Унинг «Валийтарош» лақаб олишининг сабаби қулида тарбия олган бир неча киши валийлик даражасига етган экан.

Нажмитдин дастлаб шаръий илмларни, сўнг суфизмни урганади. Бобофараж Табризийдан риёзат ва хилват қоидаларини эгаллайди. Искандария ва Хамадон сингари замона уламоларидан ҳадис илмини узлаштириб, Ҳадис ривоят қилиш ҳуқуқини қулга киритди. Шундан сўнг Исмоил Касрий, Шайх Аммор Бадлисий, Рузбеҳон Козруний — Мисрийлардан таълим олади. Рузбеҳоннинг қизига уйланиб, бир неча йил Мисрда қолиб кетади. Бу орада бир оз вақт Табрездда бўлиб, Имом Абумансурдан дарс олади. Шундан сўнг устози

Рузбеххон маслаҳати билан Хевага қайтиб, улкан хонақоҳ куради, Кубровия оқимиға асос солади. У ўз ақидаларида купроқ Жунайд Бағдодий таълимотиға суянади; тасаввуфий-фалсафий ғояларни исломий таълимот билан яқинлаштиришға, уйғунлаштиришға интилади; бунда билиш назариясини устун қуяди, унинг англаш ва тафаккур қудратига таянди. Шунинг учун ҳам Кубро асарларининг бош ғоясини ҳақиқий ишқни тарғиб этиш, маърифатни ташвиқ этиш билан бирға «Одоб-ус-суфия» асарида жамоат уртасида узини тутиш, гапириш, салом бериш, овқатланиш, жамоат ҳурмати ва манфаатини уйлаш, таъзим-тавозуъ, сузлаш меъери, умуман, инсон маънавияти билан боғлиқ барча масалалар хусусида бир мутафаккир сифатида фикр юритади. «Хирқа чунтаги сир-асрор макони ва халқ паноҳидир, яъни кимки менға ўз сир-асрорини айтса, ошкор этмаслигим ва кимки мендан паноҳ истаса, уни паноҳимға олишим шарт, гарчи у кофир бўлса ҳам. Шунингдек, хирқа этаги тариқат йули бўлиб, уни мусулмон биродарим устиға ташлаб, уни ҳимоя қиламан». Касал куришға бориш, жаноза ёки жума номозиға бориш тартиблари, таом тановул этиш одоби хусусидаги мулоҳазалар ҳам барча замонлар аҳли учун ибратлидир: Сўфи «то жамоат таом ейишни тугатмагунча таомдан қўл тортмаслиги ва бошқаларни купроқ ейишға ундаши лозим. Мабодо нафл рўзаси бўлса, уни очиш лозим, зеро жамоанинг манфаати биринчи уринда бўлиши керак». Демак, Нажмитдин Кубро таълимотининг мағзини инсонни шарафлаш ташкил этаркан. У етти маротаба Ҳаж қилиб, қирқ йиллик умрини сафарда утказиб юрт кезиб, юзлаб замона алломалари билан суҳбатлашган, баҳсу мунозараға киришган.

Шу йиллар мўғул яғмоларининг Хоразмға босқини юз беради. Абдурахмон Жомийнинг «Нафоҳат ул-унс» асарида ёзишча босқинчилар шаҳарға кирганда Нажмитдин Кубро олтмиш ҳамроҳини туплаб ватан ҳимоясига даъват этади. Аммо улар қуюндек душман ваҳмидан тумтарақай қочадилар. Кубро эса қўйниға тош тўлдириб, қўлиға ҳанжар олиб жангға кирази: душманинг ёмғирдай уқлари остида уларға тош отишни канда қилмайди. Ва ниҳоят бир уқ қалбига қадалиб, йиқи-

тади. Шу орада Кубро ганим байрогидан бирини қулга киритганди. Унта мугул унинг қулидан байроқни тортиб ололмай, охир кесиб олишади. Бу жасоратли фожиа 1221 йили юз берган эди. Нажмитдин Кубродан бизга форсий ва араб тилида кўплаб илмий рисоалар, бадий асарлар мерос қолган: «Одоб-ус-суфия», «Фавойихул Жамол ва фавотиҳул-Жалол», «Фақирлик ҳақида рисола», «Ҳидоят-ут-толибин», «Минҳож-ус-солиҳин», «Илал-хоимил-хоиф мин лавмат иллоим», «Ал-усул-ал-ашара», «Ас-соир-ул-хоир», «Ас-сайр вал-хайр» сингари рисоалари шулар жумласидандир. Булардан «Одоб-ус-суфия» китоби энг кўп тарқалган бўлиб, Истамбул, Қозон, Техрон ва бошқа шаҳарларда бир неча бор нашр этилган. Ҳозир Кубронинг мақбараси Қўҳна Урганч (Туркменистон)да бўлиб, халқнинг энг қутлуг зиёратгоҳидир. Афсуски, ана шундай қутлуг қадамжой кўшдан бери таъмирланмай ётибди.

* * *

Дуне-ю охират яхшилигини қаноатда, ёмонлигини тамаъда кўрдим.

* * *

Энг гузал безак тавозеъ, энг хуноги бахиллик экан.

* * *

Муваффақиятни сайъ-ҳаракатда, муваффақиятсизликни лоқайдлик ва дангасаликда, балони тилда, ҳаловатни сукутда кўрдим.

* * *

Очқўзни маҳрум, дунёпарастни гамгин кўрдим.

* * *

Энг ноёб неъмат ростгўйлик ва қаҳрамонлик, энг оғир бало мунофиқ дустлар экан.

* * *

Энг яхши сарҳисобни кишини нафси билан ҳисоблашишида оқилни охиратга, жоҳилни дунёга интилишида кўрдим.

* * *

Умр ва ризқнинг баракали булишини Оллоҳ таолога итоат қилишда кўрдим. Дунё-ю охират яхшилигини Расул алайҳиссаломнинг суннатиға эргашишда кўрдим. Неъмат бутунлигини неъмат бергувчидан миннатдор булишда кўрдим. Энг яхши дуст илм экан.

* * *

Шариат ва диннинг пойдевори сабр ва ишонч; ибодатларнинг энг афзали фарзларни адо қилиш; одатларнинг энг маъқули ва чиройлиси гуноҳлардан, одамларга озор беришдан тийилиш экан; улимдан огирроқ кулфат ўтган ишга пушаймонлик экан.

* * *

Кўрдимки, экмаган, ўрмайди. Шафқат қилмаганга шафқат қилинмайди.

* * *

Жаннатга киришни ҳалол ейиш ва амри маҳол ишни тарк қилишда кўрдим

* * *

Инсонга келадиган барча офат тилдандир.

* * *

Нажмитдин Кубро рубоий жанрида ҳам баракали ижод қилган. Шоир уз рубоийларида ирфоний фикрларни чуқур акс эттириш билан бирга ахлоқ-одоб, инсонпарварлик, маърифатдустлик гояларини ҳам анча теран тасвирлаган.*

*Гар тоати худ нақш кунам бар ноне,
В-он нон ниҳам пеши саге бар хоне
В-он саг соле гурусна дар зиндоне.
Аз нанг бар он нон наниҳад дандоне.*

(Агар тоатимни бир нонга нақш этиб, дастурхонга солиб бир кучук олдиға қуйсам уша ит йил бўйи зиндонда оч етган бўлса ҳам, номусдан у нонга тишини ҳам тегизмайди).

* Нажмитдин Кубро ҳақида мукаммал маълумот олиш учун профессор Нажмитдин Комисловнинг «Тасаввуф» (1999) китобининг 151—188-бетларига мурожаат қилиш мумкин.

Нажмитдин Кубронинг бир туркум рубойларини иқтидорли мутаржим Эргаш Очилов ўзбек тилига угирган. Ушбу таржиманинг бошқа угирмаларидан фарқи шундаким, асл матннинг вазнига риоя қилинган. Унинг ғоявий-бадиий қудратини иложи борича тулақонли ифодалашга ҳаракат қилган.

*Ошиқ кишининг кўнгли тўла дард бўлғай,
Дил дарди билан мард яна ҳам мард бўлғай
Ўз ишқи ўтида у ёнаркан бул дам,
Дўзах ўти ўзгалар учун сард бўлғай.*

* * *

*Ишқингни бу мардона-ю фарзона кўнгул,
Бир сония тарк этмади, жонона кўнгул
Ишқ бодасини қўлимда тутган лаҳза,
Лиқ тўлди жигар қонига паймона кўнгул**

ШАМСИ ТАБРИЗИЙ

Шамсиддин Муҳаммад Али ўгли Маликлод Табризий XIII асрнинг буюк машойихларидан бўлиб, Рукниддин Сажжосийнинг халифаларидан, Зиёуддин Абулҳожиб Суҳравардий пайравларидандир. У шу даражада шўхрат ва таъсирга эга эдиким, ҳатто Жалолиддин Румий унинг мажзуби бўлган.

Шамс Табризий 1188 йили Табризда руҳоний оила-сида туғилган. Баъзилар Шамсни Шайх Абубакр Симлий ҳамда Камол Хужандийларнинг муриди бўлган дейишади. У ҳамиша елкасига қора наमत ташлаб юрар, сафарларда фақат қарвонсаройларда яшарди. Шамс ана шундай сафарларидан бирида Фаҳриддин Ироқий ва Авҳалиддин Кирмоний билан учрашиб масала талашган.

Шамси Табризий ҳижрий 642 йили Қунёга келади ва қандолотчилар кулбасига тушади. Ана шунда Жалолиддин Румий Шайх билан куришиб, унга мажзуб бўлади. Кунлардан бир кун оқшом пайтида Румий билан суҳбатлашиб утирган Шайх «мени улдиришмоқчи» дейди-да ташқарига отилиб чиқади. Ҳақиқатда ҳам бир бурчакда писиб ётган етти киши пичоқ билан унга

* Ишқ дафтари. 2000. 38. 39-бетлар.

ташланадилар. Шамс ногаҳоний овоз билан бир чинқиради-да кўздан гойиб бўлади. Қотилларнинг барчаси ҳушдан кетиб йиқиладилар. Узларига келиб қарашса, ерда бир-икки қон томчиси бору Шайхдан дарак йўқ. Румийнинг ёш ўғли Оловиддин Муҳаммад ҳам улар билан ҳамроҳ эди. Шу кетгани буйича Шамси Табризий турли шаҳарларда дайдиб юради, баъзан мактабларда дарс беради, баъзан эса ота касби туқувчилик орқасидан кун кечирарди, минглаб шогирдлар, муридлар орттирарди.

Шамси Табризийнинг Қунёда бўлиши Жалолиддин Румий ҳамда шаҳар аҳли фақиҳлари дунёқарашида туб бурилиш ясаб юборади. Румий оддий фикр донишмандидан Ҳақ йулидаги оташин ошиққа айланди; ҳеч ким ва ҳеч нарсага эътибор бермас, ҳамиша рақсу самода банд эди. Ана шунинг учун ҳам мурид ва мухлислари Шамсни йўқотиш пайига киришади. Зероки, Шамс Табризий таъсирида Румий ҳақиқий суфийга айланган — купроқ вақтини савту суруд, рақс ва най ноласи остида утказадиган бўлиб қолганди.

Шу билан Шамси Табризий дом-дараксиз кетди. Орадан бир неча йил ўтгач, бир мактуб келади, ўқиб кўришса, Шомда мактабдорлик қилаётган экан. Румийнинг шодлиги ҳад-ҳудудсиз эди. У тезда шеърый нома ва маблағ билан ўғли Султон Валадни Дамашққа юборди. Шогирдлар ҳам Шамсга нисбатан уюштирилган таъна, тухмат ва баломатлардан пушаймон бўлиб, «Агар Шайх келсалар оёқларига йиқилиб, тавба қилурмиз» дейишади. Аммо Шамси Табризий келгач, бошқа галамисларнинг тугъени авжга минади. Шундан сўнг шоир бир кечада дом-дараксиз гойиб бўлади. Бу ҳол — муршидидан иккинчи бор ажралиш Румийни даҳшатли изтироблар гирдобига тортди. Уни қидириб бутун Шом улқасини кезиб чиқди. Ҳеч қаердан асарини топишолмади. Шамси Табризийнинг вафоти санасида турли ихтилофлар мавжуд эди. Аммо кейинги тадқиқотлар натижаларига кура Шайх 1248 йили оламдан ўтган ёки мухолифлари томонидан улдирилган.

Куп сарсон-саргардонликлардан сўнг Қунёга қайтган Жалолиддин Румий Шамси Табризий имзоси билан оташин газаллар бита бошлайди. Зероки, Румий

Шамс сиймосида мутлақ идеал инсонни — Ҳаққа етган комил шахсни кўрган эди. Унинг шеърӣй номаларидан бирида қуйидаги байтларни ўқиймиз:

*Шамсу қамарам омад, самъу басарам омад,
Ва он симбарам омад, он кони зарам омад
Имрӯз беҳ аз дина, эй муниси дерина,
Ди маст бадан будам, ки аз вай хабарам омад
Он каски ҳамежустам, ди ман бечаро ўро,
Имрӯз чу танга гул дар раҳгузорам омад
Аз марг чаро тарсам, ки оби ҳаёт омад,
Ва зи таъна чаро тарсам, чун ў сипарам омад.*

(Шамсу қамарим келди, нури басарим келди, олтин баданим, кони зарим келди. Эй азалий дўст, бугун кечадан яхши, кеча қарахтбадан эдим, унга жон келди. Кеча-кундузи чирог билан қидирганим бугун пойимга гултуша келди. Улимдан қўрқмасман, оби ҳаётим келди, таънадан ҳайиқмасман, қалқоним келди).

Шамси Табризийдан бизга қадар шеърлар девони ҳамда «Мақолот» номли пандномалар, нутқу суҳбатлар мажмуаси етиб келган. Уларнинг барчаси илоҳӣй ишқ таърифи ва суфиёна мулоҳазалар мажмуидир. Бундан ташқари Румӣй ўзи битган «Девони Шамси Табризий»си билан уни абадийлаштирди. Шарқшунос М. Занд «Биз бу девонда Румӣйни курамиз, Шамси Табризийни ҳис этамиз, идрок этамиз» деганда мутлақо ҳақ эди.

АЗИЗИДДИН НАСАФИЙ

Ун учинчи асрнинг буюк шайхи ва алломаларидан бири Абдулазиз бинни Муҳаммад Насафӣйдир. У тахминан 1240 йил Насафда туғилган. Ёшлик йилларини Хоразмда ўтказган Насафӣй мугуллар истилоси даврида бир оз вақт Бухорода яшади, сўнгра аввал Хуросоннинг Баҳрободига бориб замонасининг забардаст доғишмандларидан бири Саъдуддин Ҳаммуядан таълим олади. У ердан устозининг ижозати билан Исфохон ва Шероз шаҳарларига ўтади; замонасининг буюк шайхлари билан ҳамсуҳбат бўлади. Аммо душман ва мухолифларининг таҳдидидан ҳадиксираб, ҳар кун ва ҳар

тун жойини узгартириб яшайди. Умрининг охирги йилларини Язд вилоятининг Абирқуҳида утказган Азизиддин Насафий 1330 йили вафот этади. Баъзи манбаларда Насафий юз йил умр курган, деб ёзилган.

Азизиддин Насафийдан бизга араб ва форс тилида яратилган бир қанча илмий асарлар етиб келган. «Ал-инсон-ул-комил», «Ат-танзил», «Зубдат-ул-ҳақойиқ», «Мақсад-ул-ақсо», «Оғоз ва анжом», «Асрор-ул-қобилият», «Сулуки мақомат», «Маротиб-ир-руҳ», «Нузул ва уруж», «Нур», «Вужуд», «Нафси инсоний» каби рисодалар шулар жумласидандир. Бу асарларнинг қўлёзмалари Тошкент, Техрон, Истамбул, Душанбе дастхатлари ҳазиналарида сақланади. Мазкур асарларнинг айримлари бир неча дафтардан иборат. Улардан баъзилари турк ва ўзбек тилларига ҳам таржима қилинган. Насафий ўз асарларида ишқ, фано, бақо, зикр, ҳақиқатнинг куп назарий жиҳатларини ҳал қилиб берган; узи-гача булган суфистик таълимотларни қиёсий ўрганган, узи-гача хос янги ақидалар билан ривожлантирган. Унинг «Манозил-ул-соирин» асарини профессор Нажмиддин Комилов ўзбек тилига таржима қилган. Азизиддин Насафий ижодида инсон шарафи муҳим урин тутади. У инсонни жисм ва руҳдан иборат, дейди. «Унинг таъбирича одам борлиқ мевасидир. Вужуд силсиласининг мартабалари унинг хизматида. Олам яратилиши, барча улўғлиги ва азаматлиги билан бир инсондек ҳисобланади. Одам ёлғиз ҳолда барча оламларнинг жамловчиси-дир».*

* * *

Оламда донолар куп, аммо (комил инсон) оламнинг қалбида булади, бирдан ортиқ булмайди. Бошқаларнинг ҳар бири ҳар хил мартабада булади ва у эса оламнинг яғонаси. У оламдан утса, бошқа бири унинг даражасига этади ва унинг урнига утиради. Зеро олам қалбсиз булмайди.

* * *

Инсон руҳини билганингдан кейин энди билгилки, шариат аҳли фикрича, инсон булиб, раҳнамолигини

* (Доктор Абдулризо Сайф). «Азизиддин Насафийнинг ҳаёти ва ижоди» «Сино» № 7, 14-бет.

тан олди. Натижада шунга муяссар булдики, уни ва унинг руҳини иймонли дейдилар. Агар инсон пайгамбарларга иймон келтириш ва улар суннатига амал қилиш баробарида сурункали равишда раббиул аламинга ибодат бажо келтирса ва туну куннинг куп қисмини тоат-ибодат билан утказса, уни солиҳ ва соҳиб тақво деб, унинг руҳини ҳам тақволи солиҳ руҳи деб атайди. Агар у сурункали ибодат устига, дунёдан буткул юз утирган булса, уни зоҳид деб унинг руҳини ҳам зоҳид деб атайдилар. Агар яна боз устига, зоҳидликдан ташқари, нарса-ҳодисалар ботиний моҳиятини англаса, назаридан ҳеч нарса яширин қолмаса ва тақлид чегарасидан ирфон чегарасига қадам қуйган булса, уни донишманд (ориф) дейдилар ва унинг руҳини донишманд (ориф) руҳи деб айтадилар. Агар ирфоний маърифат устига боз Ҳақ таоло уни ўзига қурб (яқин) қилиб танлаган ва муҳаббатига мушарраф этиб, қалбини нури билан ёритган булса, уни валий деб, унинг руҳини валий руҳи деб атайдилар.

(Нажмиддин Комилов таржимаси)

ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ

Кунлардан бир кун Қурбақа анҳор бўйига сувдан сакраб чиқса, уясидан чиқиб турган Сичқон салом берибди. Қурбақа алиқ олибди. Икки орада дустлик пайдо булибди. Сичқон дусту билан суҳбатлашиб тургиси келаркан. Аммо Қурбақа сувга шунгиб кетавераркан.

— Мен сен билан чақ-чақлашиб юргим келади. Сен булсанг бир сония суҳбатлашмасданоқ сувга тушиб кетаверасан, — дебди Сичқон упкалаб.

— Ундай булса, узун ип топайлик-да бир учини сенинг белингга, иккинчи учини эса менинг белимга боғлаб қуяйлик, қачон керак булсам, ипни тортсанг чиқиб келавераман, — маслаҳат берибди Қурбақа.

Шундай қилишибди ҳам. Иттифоқо бир куни Сичқон уясидан чиқиб офтобда ётган экан, учиб бораётган лочин таппа чангаллаб осмони фалакка кутарибди. Ипнинг иккинчи учида Қурбақа ҳам жон ҳовучлаб

бораркан. Нодон ва ножинс дустнинг ақлсиз маслаҳати икковини ҳам овчи домига гирифтор этибди.

Дунё эпик шеърятининг гултожиларидан бири «Маснавий маънавий» мингдан зиёд ана шундай ибратомуз ҳикоятлар мажмуаси бўлиб, 25 минг байтдан иборат. Унинг муаллифи буюк мутафаккир, файласуф шоир Жалолиддин Румий ёки Мавлавий Румийдир. Булажак санъаткор Жалолиддин 1207 йили Балхда зиёли оиласида туғилади. Унинг отаси Баҳовиддин Валад суфизм ва фикҳ донишмандларидан бўлиб, замонасининг энг обрули алломаси эди. Шунинг учун ҳам Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ (1199—1220) уни саройга даъват этади. Лекин Валад бу таклифни рад этиб, мактабдорлик ҳамда илмий-ижодий ишлар билан машғул булади. Унинг обрўси кундан-кунга ошиб, турли улкалардан шогирдлар оқиб кела бошлайди. Бунӣ қуролмаган ва шиа мазҳабидагиларга терс қараб юрган Хоразмшоҳ саройда унга нисбатан бўхтон таркатади. Султон ғазабидан қурққан олим, Жалолиддин 6 яшарлигида 400 шогирди ва оиласи билан Маккага қараб сафарга жунайди. Баҳовиддин йўлда Хуросону Эроннинг куп шаҳарларида тўхтаб, замонасининг буюк донишмандлари билан ҳамсуҳбат булади. Жумладан, Нишопурда Фаридуддин Аттор ҳузурида бир неча ҳафта яшайди. Аттор ёш Жалолиддинни севиб қолади, кейинчалик «Асрорнома» дostonини унга бағишлайди. Жалолиддин Дамашқ ва Бағдод мадрасаларида, буюк алломалар ҳузурида илм урганишни давом эттиради; Ҳалабда ҳадис, тарих, фалсафа, калом ва илми бадеъ алломаларидан бўлмиш Умар бинни Аҳмад бинни Ҳиббатуллоҳдан дарс олади. Ана шу йиллардан бошлаб у «Румий» тахаллуси билан шеърлар ёза бошлайди. Шундан сўнг Жалолиддин Румий Қунё шахрига келиб муқим яшай бошлайди ва мадрасаларда дарс айтади.

Барча манба ва тадқиқотларда Жалолиддин Румий шахсияти камолотида буюк шоир ва шайх Шамси Табризийнинг таъсири кучли эканлиги таъкидланади. Румийнинг узи ҳам бир шеърда «Агар Аттор менга рух бахш этган бўлса, Шамси Табризий тилсим калитини тутқазди», дейди. Зероки 1244 йили Шамси Табризий Қунёга келади ва Румий уч йил давомида ундан мутта-

сил дарс олади: фалсафани, хусусан, суфизм таълимоти-ни мукаммал эгаллайди, батамом унинг руҳиятига утиб кетади. Шунинг учун 1247 йилги бир исён пайтида Шамси Табризий бедарак йуқолгач, Румий уз газалларида «Шамси Табризий», «Шамс» тахаллусларини қўлай бошлайди. Шоир газалларининг Шамси Табризий девони номи билан шуҳрат қозонишининг боиси ҳам шунда. Жалолиддин Румий 1273 йили вафот этган.

Жалолиддин Румийдан бизга қадар шеърлар девони, «Макотиб», «Фих мо фих» ҳамда «Маснавийи маънавий» китоблари мерос бўлиб қолган. «Фих мо фих» насрий асар бўлиб, олимнинг турли мажлис ва суҳбатлардаги фалсафий нутқларининг мажмуасидир. «Мукоотиб» эса муаллифнинг замондошлари ва устозлари билан булган турли ёзишмалари — мактубларидан иборат. Ҳар икки китобда ҳам муаллифнинг ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-таълимий мушоҳадалари, суфиёна қарашлари уз аксини топган. Шоир девони 25 минг байтдан зиёд шеърларни уз ичига олган. Жалолиддин Румий мажозий севги билан илоҳий ишқни шу даражада юқори пардада, жўшу ҳуруш билан тасвирлайдики, профессор Р. Ходизода таъкидлаганларидек «уқувчи газалларнинг суфиёна маъносини батамом унутиб, уларни лирик шеъриятнинг тенгсиз намуналари сифатида» қабул қилади. Шоирнинг аксарият шеърларида айрилиқ дарди ҳам, ошиқнинг ёрига илтижоси-ю ҳусну камоли ҳам ажиб бир жозибادا инъикос этади.

*Аз руху лаб гулшакар бисёр дорад ҳусни ту,
Кошки, бифурухти, то пореа бихаридаме*

(Сенинг ҳуснинг — юзингу лабларинг гулшакар манбаидир, кошки сотсанг эди бир оз харид қилган булардим). Шунинг учун ҳам утмишда яратилган кўп қиссаларда гоҳ ошиқ тилидан, баъзан маъшуқа нутқида Румий газаллари кўплаб келтирилади.

Шоир рубойлари ҳам мавзу жиҳатидан ранг-баранг, гоъвий йуналиши бадий қудрати нуқтаи назардан гоътда мумтоз ва жозибдир. Уларда ишқ-муҳаббат, ахлоқ-одоб, ижтимоий-фалсафий масалалар узининг тегран ифодасини топган.

*Дури зи борадари мунофиқ беҳтар,
Парҳез зи ёри номувофиқ беҳтар
Хоки қадами ёри мувофиқ, ҳаққо,
Аз хуни бародари мунофиқ беҳтар.*

(Мунофиқ биродардан йироқ юрган яхши, номувофиқ ёрдан кунгил узмоқ яхши. Худо ҳаққи, содиқ ёрнинг хоки пойи, мунофиқ биродар қонидан яхши).

*Хоҳи ки ҳамеша шоду хуррам боши,
Ҳарҷо ки рави, азизу маҳрам боши
Покиза шаву рост бизи, илм омуз,
Токи наберагони Одам боши*

(Ҳамиша шоду хуррам яшаб, қаерга борсанг азизу мукаррам булишни истасанг, покиза бул, тўғри яша, илм урган. Ушанда Одам Ато набираларининг тожиги айланасан).

Буюк мутафаккирга оламшумул шуҳрат келтирган асар «Маснавийи маънавий» китобидир. Зероки бу маснавийнинг узиға хос яратилиш тарихи булгани каби, унда ифодаланган масалалар қамрови ҳам ҳудудсиздир. Етти жилд (дафтар)дан иборат асарнинг дастлабки қисмларини шогирди Ҳисомиддин Чалабий устози огзидан ёзиб олиб, кейин таҳриридан утказган. Чалабий вафотидан сунг, Румий асар давомини ун йилда ёзиб тугатади. Китоб уз вақтида ҳам, кейинчалик ҳам муаллиф номини дунёга кенг тарқалишиға сабаб булади. Чунки, биринчидан Жалолиддин Румий маснавийда Шарқу Ғарб олимларининг, ҳатто антик дунё файласуфларининг фалсафий қарашларини кенг ўқувчилар оммасиға тушунарли ва содда бир услубда шеърӣй йул билан таърифлаб беради, шарҳлайди; турли суфистик оқимлар ҳамда уларнинг таълимот ва талаблари билан боғлиқ назария атамаларини лунда тарзда тушунтиради. Иккинчидан, узининг ижтимоӣй-фалсафӣй, динӣй, суфистик қарашлари тасвири жараёнида жуда кўп ҳикоят, афсона, масал ва латифалардан фойдаланади. Санойӣ ва Аттор каби суфӣй шоирлардан фарқли улароқ Румий ҳикоятлари ҳаёт ҳақиқатига жуда яқин; уларнинг ҳар бирида қиссадан ҳисса тарзида алоҳида ҳикматомуз хулосалар, танбеҳлар мавжуд. Масалан, «Баққол ва тутининг ёғни тўкиб юбориши», «Савдогар

ва унинг Тутиси», «Саховатда Холами Тойдан ўтган халифа», «Қазвинийнинг кураги остига нақш тушириши», «Карнинг бемор қушнисини қуришга боргани», «Луқмон ва қуллар», «Муҳтасиб ва маст» сингари юзлаб ҳикоятларида Жалолиддин Румий ношудлик, гиромлик, тухмат, калтафаҳмлик, такаббур, судхурлик, баднафслик сингари гайриинсоний ҳатти-ҳаракатларни қоралаб, ақлу фаросат, сабру қаноат, ростгўйлигу ҳалоллик, камтарлигу саховатпешаликни тарғиб қилади. «Мен етмиш икки миллат билан иттифокда ва бирликдаман» деган Румий жуда кўп ҳикояларида инсон қадрини улуғлайди. Инсонпарварлик гоёларини исломий мулоҳазалар билан чамбарчас боглиқ ҳолда тарғиб ва ташвиқ этади.

«Уч ўтри ва богбон», «Лули бола», «Туя ва ҳаммом», «Муаллим ва шогирдлари» сингари бир туркум ҳикояларда Румий ҳаётий иллатлар, инсонларда учрайдиган салбий ҳислатлар устидан лутф билан кулади, ҳажвий ҳолат яратади. Муаллимнинг лоқайдлиги, ўз касбига бефарқ қараши, камфаросатлигидан фойдаланган ўқувчилар «устоз, бугун рангингиз саргайиб қолибди, кузларингиз қаърига тортиб кетяпти» деб ваҳимага солиб, ўзларига қўшимча «озод кун» олишга муваффақ бўладилар.

Жалолиддин Румийнинг «Маснавийи маънавий»си республикамизда севиб ўқилади. 2000 йил Ўзбекистон Фанлар Академияси Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтида шоирга бағишлаб махсус илмий анжуман ўтказилди. Истеъдодли шоир Асқар Маҳкам «Маснавий»нинг бир жилдлик, Ўзбекистон Халқ Шоири Жамол Камол тўрт жилдлик (2000—2003 йиллар) нашрларини чоп эттиришди.

Истамбул шаҳридан 200 чақиримчалик Ғарбий-Шимолда Қунё шаҳри жойлашган. Бу қўҳна маънавият манзилгоҳига яқинлашганингизда куз олдингизда осмонупар нилий гумбазли мақбара намоён бўлади. Обида рўпарасига келсангиз, унинг юз хил нақшу нигорли зийнати кўзни қамаштиради. Унга ганж уймақорлиги, ёғоч ва мис кандакорлиги санъатининг қилқалам усталари қадимий услубда зеб берган. Бутун пештоқлар, деворлару устунларга, ҳатто дарча панжараларига Қуръ-

они Карим оятлари сабт этилган. Уларни ўқишга «тишингиз утмаса» ҳам моҳиятини мақбара гумбазининг қайси бир гушасидан таралаётган най садоси вужудингизга сингдириб юборади. Жалолиддин Румий бир байтида Оллоҳ бизга барча фарз ва суннатларни бажариш, бир-биримизга ғамхўрлик қилиб яшаш учун умр берган, деган фикрни изҳор этади:

*Зиндаги омад барои бандаги,
Зиндаги бевандаги шармандаги*

Найнинг сеҳрангез оҳанглари бандаларига шоирнинг ана шу байтларини ҳам эслатаётгандай туюлади. Унинг мақбарасини зиёрат қилиш ва даъваткор най навосини эшитиш Сизларга насиб этсин!

МУҲАММАД ҲАМАВИЙ

Шайх Саъиддин Муҳаммад бинни Муйдин бинни Абубакр бинни Ҳусайн бинни Муҳаммад Ҳамавий XII асрда яшаган бўлиб, Хуросонда туғилган. У Азизиддин Насафий шогирди ва Нажмиддин Кубро, Шаҳобиддин Суҳравардийларнинг халифаларидандир. Йигитлик палласида уша замон суфизми марказларидан бўлмиш Дамашқнинг Жалил Қосиёнида яшаб, Садройдин Қунийдан дарс олади. 25 йил давомида Шом, Хоразм, Ироқ шаҳарларини кезиб, куп донишмандлар билан суҳбатлашади, баҳсларда иштирок этади. Ва ниҳоят уз юртига буюк шайх, кароматгўй авлиё сифатида қайтади. Ҳамавийнинг туғилган ҳамда вафот этган йили ҳали аниқланмаган. Ҳамавийдан бизга қадар «Сажнажил...», «Сакинат-ал-солиҳийн», «Қалб-ал-манқалб», «Кашф-ал-маҳжуб», «Маҳжуб-ал-муҳиббин ва матлуб-ал-восилин» сингари рисоалар, араб ва форсий тилдаги шеърлар мажмуи етиб келган. Уларда ислом тарихи, суфизм назарияси узига хос содда, ҳаммабоп услубда баён этилган. Адибнинг рубоийлари, айниқса, халқ орасида кенг тарқалган ва шуҳрат топган.

*Гар бо ғами ишқ созкор ояд дил,
Бар маркаби орзу савор ояд дил
Гар дил набуд кужо ватан созад ишқ,
Вар ишқ набошад ба чи кор ояд дил*

(Ишқ ғамига саркор булсин дил, орзу отига мин-
син дил. Дил булмаса, ишқ қаерни ватан қиларди,
агар ишқи булмаса, нега керакдир дил).

*Касе нестки ў шефтаи рӯи ту нест,
Сарғашта чу ман дар шикани муи ту нест.
Гуянд биҳишти жовидон хуш бошад,
Донам беҳ яқинки хуштар аз рӯи ту нест.*

(Сенинг жамолинг мафтуни булмаган кимса йуқ,
сочинг жингалаги учун мендек саргардон йуқ. Мангу
жаннат яхшидур дейишади, аниқ биламанки сенинг
юзингдан гузал нарса йуқ).

Ҳамавийнинг ҳаёти ва ижодий мероси ҳали мукам-
мал урганилган эмас. Ҳатто, у Муҳаммад Сиддиқ Руш-
дийнинг «Тазкират-ул-авлиёи туркий» китобига кири-
тилмаган ҳам.

КАМОЛ ХҶАНДИЙ

Форсий тилдаги шеърятнинг энг кузга кўринган
сиймоларидан, тасаввуф донишмандларидан бири Ка-
мол Хужандийдир. Зероки, у анъанавий ғазал жанрини
мавзу ва гоъвий йуналиши жиҳатидангина эмас, балки
узига хос бадиий нафосати нуқтаи назаридан ҳам янги
поғонага кутара олган санъаткордир.

Камолиддин Масъуд 1319—1321 йиллар орасида
Хужандда таваллуд топган. Унинг болалик йиллари она
юртида ўтган. Кўҳна Урганчда таҳсил курган, бир неча
йил Тошкентда яшаган. Навоий Хожа Аҳрор вали маъ-
лумотига асосланиб, Камолнинг отаси Тошкентлик эди,
деган. Ёшлигидан зеҳни ўткир бўлган Камолиддин за-
монасидаги араб тили ва адабиётини, суфизм фалсафа-
си, ҳадис тафсирини пухта эгаллайди. Мадраса хатми-
дан кейин бўлажак шоир ҳам Валий Ҳажга бориш ба-
ҳонаси билан Ҳижозга жўнайди. Каъба тавофидан қай-
тишда Табризга тушади ва бир умрга шу ерда қолиб
кетди. 1375—1383 йиллар Ироқ ва Озарбайжонда ҳукм-
ронлик қилган Султон Ҳусайн Жалойири шаҳардан
унчалик узоқ бўлмаган Валиёнқўҳдан шоирга мулк инъ-
ом этади. Камолиддин бу ерда Биҳишт отлиғ катта боғ

ва хонақоҳ барпо этиб, унинг даромадини шогирдлару бева-бечоралар, мусофирларга улашиб юради. Лекин шоирнинг бу осойишта ҳаёти узоққа чузилмайди. 1385 йили Дашти Қипчоқ ҳокими Тухтамиш катта лашкар билан Табризга ҳужум қилиб, шаҳарни талайди ва бошқа асирлар қатори Камолиддинни ҳам пойтахти Сарой шаҳрига элтади. У бу ерда исломий аҳкомлар до-нишманди, кароматгуй Шайх сифатида ҳам шуҳрат қозонади; машҳур шайх Абдулло Чочий билан ошно-лик пайдо қилади. Унинг илоҳий қудрати ҳақида куп нақллар тарқалган. Гарчи Камолиддин саройда эъзо-ланган, Тухтамишнинг сафари-ю зафарларида ҳамроҳ юрган бўлса-да, Табризни соғиниб, мумтоз газаллар битади ва Амир Темур Тухтамиш устидан галаба қозон-ган 1396 йили сеvimли шаҳарига қайтишга муваффақ бўлади. У Мироншоҳ билан дўст бўлган, ундан мурув-ватлар курган. Шоир темурийларга атаб газаллар ёзган бўлиши керак. Мироншоҳ ҳар ойда шоир учун 10 минг динор маош тайинлаган экан. Баъзи олимлар-нинг таъкидлашича машҳур Эрон олими ва ёзувчилар-и Ризоқулихон Ҳидоят (XIX) аср, унинг набираси Содиқ Ҳидоят (1956 йили вафот этган) Камол Хужан-дий авлодларидан экан. Камол Хужандий 1401 йили Табризда вафот этади. Тонг саҳарлаб шогирдлар кул-басига киришса у ерда бир бурё ҳамда ёстик вазифа-сини утаган бир гиштдан бошқа ҳеч вақо йуқ экан. Унинг қабри Валиёнқўҳда бўлиб, илм-адаб аҳли зиё-ратгоҳи ҳисобланади.

Камол Хужандий шеърлар девонининг бир қўлёзма нусхаси бизгача сақланиб қолган. Остони Қудс (Маш-ҳад), Боку, Душанбе шаҳарларидаги қўлёзмалар хази-насидаги дастхатлар нисбатан мукаммал ва қадимий-роқдир. Барча тазкиранавислар шоир девонининг 14 минг байтдан иборатлигини таъкидлашган. Аммо биз-гача етиб келган нусхалардаги шеърлар 7 минг байт атрофида. Унда 4 қасида, 917 газал, 101 қитъа, 1 муста-зод, 37 рубоий, 1 маснавий, 11 муаммо жамланган газалларнинг купчилиги 7 байтдан иборат.

Камол Хужандий шеърлари гоёвий-тематик ҳамда бадиий нафосат жиҳатидан ранг-барангдир. Аммо газал-ларининг асосий мавзуси мажозий ва илоҳий ишқдир.

Шу билан бирга шоирнинг аксарият асарларида вафо ҳамда садоқат, инсондўстлик, самимийлик, ошиқнинг турли-туман кечинмаларию, маъшуқанинг бетакрор ҳусну латофати, нозу карашмаси, агёرنинг галамислигию тошбағирлиги гоятда нафис бир тарзда, халқона соддалик билан чизилган. Ёрнинг вафосизлиги, ошиқ қалбига қадалган мужгон уқлари дардини, нозик табассумию, ширин гуфтори бартараф этади; ҳижрон азобида куйиб, адою тамом бўлаётган ошиққа маъшуқанинг булут остидаги қуёшдек «ялт» этиб қурилиши жон бағишлайди. Шунинг учун ҳам Камол Хужандий газалларидаги ишқ бу ҳаётга, яшашга, гузалликка, яхшилиқка меҳр, истиқболга ишонч ва умид билан қарашнинг жозибали инъикосидир.

*Куз ёшимни қуну қушилар қуриб, хайрон қолиб,
Дедилар: бузмасмикин бу сел бизнинг хонани
Гарчи ғам дилни хароб этди ва лекин сен ўзинг,
Бир қадамла тиклагайсен кулбаи вайронани.*

(Васифий таржимаси)

Профессор А. Ҳайитметов Тирозийнинг «Фунул-ул-балоғ» (XV аср) асарига суяниб, шоир ўзбекча шеърлар ҳам ёзган, деган хулоса чиқарган. Бу фикр янги далиллар асосида янада аниқлик киритишни талаб этади.

Камол Хужандий форсий газалнависликда исломий аҳкомлар руҳидаги, орифона шеърлар ёзишни ҳам авж нуқтасига кутарган суз санъаткорларидандир:

*Зоҳидон камтар шиносанд ончи маро дар сараст,
Фикри зоҳид дигару савдои ошиқ дигар аст.
Зоҳидо даъват макун моро ба фирдавси барин,
К-остони ҳиммати соҳибдилон з-он бартар аст.
Раҳ баранд аз хонақо ҳам пири хилват бок нест,
Дигаронро тоату маро иноят раҳбар аст.
Май ба руи гулрухон хурдан хуш аст, аммо чи суд,
Ин саодат зоҳидони шаҳри моро камтар аст...
Дошт он савдо ки сар дар поят андозад Камол,
Сар ниҳоду ҳам чунонаш ин таманно дар сар аст.*

(Бизнинг бошимиздагини зоҳидлар кам билишади, зероки ошиқнинг савдоси бошқа-ю зоҳиднинг фикри бошқадир. Эй зоҳид! Бизни жаннатнинг гузал богига

даъват этма, соҳибдилларнинг оstonаси ундан яхшидир. Хилват пири хонақоҳдан элтсалар ҳеч гап эмас, узгаларга тоату бизга иноят раҳбардир. Гузаллар нозидай май ичмоқ яхшидир, бу саодат шаҳримиз зоҳидларида камдир... Камол бошини оёгингга қўйиш учун уша савдони узига олди, шунинг учун бошини шу қўйга фидо этди).

Демак, бир умр остига бўре тушаб, гиштга бош қўйиб умргузаронлик қилган Камол Хужандий инсонлар руҳини ишқи илоҳий билан мунаввар этиб, Оллоҳ йулида собитэътиқод бўлишга ҳидоят қилиб келган суфизм даргаларидан булган эканлар.

ПАҲЛАВОН МАҲМУД

Маҳмуднинг галдаги Деҳлига сафари ҳинд халқининг миллий байрамига тўғри келибди. Бундай айёмларда турли савдо расталари, халқ сайллари, ҳар хил томошалар, мусобақалар уюштирилар экан. Маҳмуднинг шаҳар четидаги саройлардан бирига тушганини эшитган султон уни эртанги курашда иштирок этиши ва ёш сарой полвони билан беллашишини сураб одам юборибди. Маҳмуд ёш баҳодирнинг иззат-нафсига шикаст етказишни узига эп курмай, бу илтифотни рад этибди. Уз марҳамати қабул қилинмаганини эшитган султон газаб отига минибди. Мулозимлар бу хабарни Маҳмудга етказиб, курашда иштирок этишини утиниб сурабдилар. У розилик билдирибди.

Одатда мусобақалардан олдин Маҳмуд мусофирлар мазори улуғларининг қадамжоларини зиёрат қилар экан. Уша кеча ҳам шаҳардаги қабристонни зиёрат қилиб юрса, бир аёл эрининг қабрини кучоқлаб: «Эй Худо икки болам ва эримни олдинг, эртанги кун майдонда ёлғиз уғлимнинг қўлини баланд қилгин» деб нола чекаётган экан. Маҳмуд бу хотин султон саройидаги паҳлавоннинг онаси эканлигини сезибди.

Эртаси кун кураш майдонида Маҳмуд узини гоятда заиф ва лапашанг қилиб кўрсатибди. Ёш баҳодир икки-уч даврадан кейиноқ Маҳмудни чирпирак қилиб кутариб урибди. Султон бу галаба шарафига катта зиёфат

берибди. Тантаналардан сунг ҳоким бошчилигида аркони давлат, барча хизматкорлар, меҳмонлар филларга миниб урмонга овга жунашибди. Чангалзорлар орасидан кетаётганда беҳосдан султон тахтиравони урнатилган фил ботқоққа ботиб қолибди, куп уринишибди, филни лойдан чиқаза олишмабди. Шунда Маҳмуд хизматкорларга филнинг олдинги оёқлари орасини ковлаб бушатишни буюрибди. Шундай қилишибди. Бушлиққа катта бир кундани ташлабдилар. Маҳмуд ана шу кунда устига тушиб, фил оёқлари орасига елкасини қуйиб, бир зур билан икки оёгини ботқоқдан бушатибди, фил узини унглаб, ҳалокатдан қутилибди.

Ҳамма меҳмоннинг қудратига офаринлар айтибди. Овдан сунг яна зиёфат бошланибди. Гап орасида султон Маҳмуддан:

— Кеча майдондаги заифлигингиз билан бугунги жасоратингизни қандай тушунса бўлади, — деб сурабди.

— Эй олийҳиммат султон! Бу йигит бир беванинг ягона фарзанди. Истиқболи порлоқ паҳлавон, лекин ҳали тажрибасиз. Мен у билан олишиб, майиб қилиб, умрига золим бўлишни истамадим. Аммо сиз газабланганингиздан сунг кураш тушишга розилик бергандим, — дебди у.

— Тиланг тилагингизни, нима истасангиз муҳайё қиламан, — дебди султон.

— Менга ҳеч нарса керак эмас, Сизнинг зиндонларингизда 200 дан ортиқ юртдошларим асир экан, ушларни озод қилсангиз, ватанимга бирга олиб кетсам бас, — дебди Маҳмуд.

Султон баҳодирга от-улов, сарполар берибди ва асирларни ҳибсдан бушатибди. Маҳмуд ватандошлари билан Хоразмга қараб йул олибди.

Машҳур файласуф олим, тасаввуф алломаси инсонпарвар шоир Паҳлавон Маҳмуд Пурёввалий 1247 йили Хива яқинида пустиндуз оиласида дунёга келган. Қуҳна Урганч ва Хива мадрасаларида таълим олди, турли билимларни пухта эгаллаб, жисмоний тарбия билан мунтазам шугулланади, миллий кураш қоидаларини урганади. Йигитлик палласидаёқ кураги ерга тегмаган баҳодир, нозик дидли шоир сифатида шуҳрат қозонди.

У Шарқнинг деярли барча мамлакатларида бўлиб, мусобақаларда қатнашди, фақат зафар қучди, тушган инъом-эхсонларни, соврин, мукофотларни бева-бечораларга улашиб бериб, узи ота касби пустиндузлик билан кун кечирди. Паҳлавон Маҳмуд 1325 йили она шаҳрида вафот этган. Ҳамшаҳарлари унинг қабри устида муҳташам мақбара тикладилар. Ҳозир бу мақбара меъморий ёдгорлик сифатида давлат томонидан муҳофаза қилинади.

Паҳлавон Маҳмуд дин назарияси — фикҳ, фалсафа ва мантиққа доир бир неча рисоалар ёзган, Рудакий, Ибни Сино, Умар Ҳайём анъаналарини давом эттириб, форсий тилда рубоийлар битган. Шеърларида Пурёрвалий еки Қитойий тахаллусларини қўллаган. «Мажолисун-ошиқин» китобида шоир ҳақида қизиқарли маълумотлар бор. Шоир уз рубоийларида чин инсоний севгини бетакрор нозикликда тасвирлайди, янги бадий-тасвирий воситалар ишлатади; зулм-зурликни, тамагирлик, пасткашлик, рижкорликни қаттиқ қоралайди; ҳалоллик, инсонпарварлик, мардлик ва маърифатни олқишлайди, кишиларни дўстликка, хушёрликка, илм урганишга даъват этади; айрим рубоийларида замонасидаги тенгсизлик, жабр-ситамдан шикоят қилади; меҳнаткаш халқнинг оғир ҳаётига ачинади; ҳақиқий ишқни тараннум этади, ирфоний маърифатни, жавонмардлик ғоясини тарғиб қилган:

*Ҳар ёқдан ҳам отган тошни қўраман,
Кўз очсам, чимирилган қошни қўраман
Қачонча поймол этиб фикримни,
Тизза кўзгусида бошни қўраман*

Номардлик, пасткашлигу нодонликни қоралаган шоирнинг қуйидаги рубоийси ҳам ибратомуздир:

*Уч юз Кўҳи Қофни келида туймоқ,
Дил қонидан бермоқ фалакка бўёқ
Ёинки бир аср зиндонда ётмоқ,
Нодон суҳбатидан кўра яхшироқ*

Машҳур ёзувчи ва шарқшунос Содиқ Ҳидоят «Риёз-ал-орифин» китобида Паҳлавон Маҳмуд «Канзул ҳақоийқ»ни тахминан 1319—1320 йиллар орасида ёзганлигини қайд этган. Олим маснавийнинг Шабустарийга

нисбат берилишига тўхталиб, «бу маснавий, албатта Паҳлавон Маҳмуд асаридир. Зероки «Гулшани роз» «Канзул ҳақойиқ»дан ун етти йил кейин ёзилган» деб махсус таъкидлаган. Доктор Абдулрофеъ Ҳақиқат «Тарихи ирфон ва орифони эроний» китобида Паҳлавон Маҳмуд асарининг Техрон нашридан қуйидаги байтларни келтирган:

*Биҳишту дўзахат бо туст дар нўст,
Чаро берун зи худ мечўи эй дўст.
Агар ту хўи хеш дори баҳри кор,
Аз он хўят биҳишт ояд падидор.
Ва гар хўи бадат андар рабояд,
Аз он чуз дўзахат чизе наояд.
Забони ту калид, онро нигоҳ дор,
Биҳишту дўзахатро як калид аст.
Калиди инчунин ҳаргиз ки дидаст,
К-з-ў гаҳ гул дамад дар боғ ва гаҳ хор.
Гаҳе жаннат гушояд з-ў, гаҳе нор.
Забонатро калиди ҳам чунон дон,
Бад-он к-ат орзу бошад ба гардон.
Дар ин олам мазан аз неку бад дам,
Гаҳ ҳам Иблис мебояд ҳам одам.*

(Жаннату дўзахинг сенинг терингдадир, эй дўст, нега узингдан ташқаридагини қидирасан. Агар сен уз хоҳишингни ишга солсанг, уша хоҳишингдан жаннат пайдо булади. Мабодо бад хоҳишинг ҳаракатга келса, ундан дўзахдан бошқа нарса пайдо булмайди. Сенинг тилинг калитдир, уни асра, бундай очқуни киши ҳеч кўрмаган. Ундан богда гоҳ гул унар, гоҳ тикан, гоҳ жаннат очиладир, гоҳ олов. Тилингни барчанинг калиди бил, буйнингдаги барча орзуни ундан бил. Бу оламда яхшию ёмондан асло гапирма, чунки гоҳ Иблис ва баъзан одам булишингга тўғри келади). Абдулрофеъ Ҳақиқат уз рисоласида Паҳлавон Маҳмуднинг рамақи жон пайтида битилган «Дили ман» деб номланган рубоисини ҳам келтириб, бир мунча батафсилроқ шарҳлаб утган. Истеъдодли тадқиқотчи Жасур Маҳмудов жуда кўп дастхат манбаларни қиёсий-типологик урганиш туфайли Паҳлавон Маҳмуднинг кубровия тариқатининг жавонмардлик тармогига мансуб шайх валийлардан эканлигини асосли тарзда исботлашга муваффақ булди. У Паҳлавон Маҳмуднинг айнан шу руҳдаги

янги рубойиларни топиб, таҳлил қилиб, илмий истемолга олиб кирди.

Шарқнинг буюк мутафаккири Абдурахмон Жомий «Силсилатуз заҳоб» — «Олтин занжир» достонида шу рубойига яқин шеърлар битган, унинг гоёларини узига хос йусинда давом эттирган. Демак, Жомий жавонмардлик ақидасидаги Паҳлавон Маҳмуд ижодини билган ва қадрлаган.

Шоир ҳаёти ва ижодий меросини урганиш, тўплаб таржима қилиш ва нашр эттиришда Ўзбекистон Фанлар Академиясининг ҳақиқий аъзоси Яҳё Ғуломов ҳамда нозик дидли ёзувчи ва таржимон Тухтасин Жалолов, шоир Абдулҳакимларнинг хизмати катта. Паҳлавон Маҳмуднинг шахсий ҳаёти ва рубойлари бизни доим инсонпарварликка, мардлик ва жасорат ҳамда ватанпарварликка эътиқодда собитамал булишга чорлайверади.

МАЖИДИДДИН БАҒДОДИЙ

Мажидиддин Абусайид Шараф бинни Муйдин бинни Маҳмуд бинни Абулфатҳ Бағдодий Хоразмнинг Боғдод қишлоғида ҳижрий 544 йилда дунёга келган. У аслзодалар хонадонидан булган. Хоразмшоҳ Такаш унинг акасиدير. Бу ҳақда «Тарихи гузида» ва бошқа манбаларда аниқ маълумот мавжуд. У замонасидаги барча билимларни эгаллаб, узининг алоҳида иқтидорини намойиш эта олган. Кунлардан бир кун Мажидиддин Меҳнага бориб, Абусаид Абулхайр мақбарасини зиёрат қилади ва ана шу онлардан бошлаб унда аллақандай илоҳий қудрат зухур эта бошлайди. Натижада ун беш йил Ҳақ йулини топишда риёзатлар чекди, Нажмитдин Кубро ҳузурида дарс уқиди, ҳеч ким эришмаган Хоразмнинг Шайх-ул-машойихи даражасига эришди. У 15 минг динорни суфийлар мулки сифатида вақф эттирган; хонақоҳининг ҳар йилги ҳаржи 2000 минг динор ашрафий экан.

Тазкираларда Бағдодийнинг каромат ва фасоҳатлари ҳақида кўп ҳикояту ривоятлар ёзиб қолдирилган. Ана шундай маълумотларга қараганда Шайх Хоразмшоҳ газабига учраб, сувга чўктириб улдирилган. Бунинг сабаби манбаларда турлича талқин этилади: баъ-

зиларнинг ёзишича шоҳ суфийларга, айниқса, сунний мазҳабдаги шайхларга терс қарар экан. Мавлоно Румийнинг отаси Баҳовиддин Валаднинг Балхдан ҳижрат қилиш сабабини ҳам шу масала билан боғлайди. «Равзатул нишон» китобида ёзилишича Мажидиддин Бағдодий билан Шайх Фахриддин Розий ораларида жиддий келишмовчилик юз берган. Натижада Розийнинг шикоят асосида Хоразмшоҳ Бағдодийни сувга гарқ этган. Абдурахмон Жомий бу фожиа сабабини оилавий можароларга боғлайди. Уз мухолифларини пинҳонан йуқ қилиш, халқ газабидан қурқиб кечаси сувга чуқтириб, улдириб юбориш Хоразмшоҳларда анъанавий қасос тури бўлган. Машҳур шоир, чехракушо, жамоат арбоби адиб Собир Термизий ҳам кукрагига тош боғлаб, Амударёга чуқтирилган. Э. Очиловнинг «Муборак сарчашмалар» китобида (1997) бу воқеа тафсилоти анча тулиқ баён қилинган.

Мажидиддин Бағдодий истеъдодли насрнавис ва шоир бўлган. Ундан бизга қадар «Рисолаи сафар», «Панднома», «Ижозати Розиддин Али Лола» номли рисоалар, шеърлар мажмуаси мерос бўлиб қолган. Шоир рубоийлари фалсафий-ирфоний, ахлоқий-таълимий руҳга йугирилган:

*Шаме аст руҳи хуби ту парвона манам,
Дили хеш ғами ту аст ва бегона манам.
Занжири сари зулфи ту дар гардони туст,
Дар гардони ман фиғанки девона манам*

(Сенинг гузал юзинг шамдир, мен парвонаман, кунглимда сенинг ғамингу бегонаман. Сочларинг занжири сенинг гардонингдадир, уларни мен девонанинг гардонимга сол).

*Аз шабнами ишқ хоки одам гул шуд,
Сад фитнаву шӯр дар жаҳон ҳосил шуд.
Сад ништари ишқ бар рағи руҳ заданд,
Як қатра аз она чакид ва номуш ақл шуд*

(Ишқ шабнамидан инсон хоки гул бўлди, жаҳонда юз фитна-ю ғавго қупди. Инсон руҳига юз ишқ нашта-рини санчдилар, ундан тукилган бир қатра қоннинг номи кунгил бўлди). Бундай шеърлар буюк мутафаккир Бағдодий мажмуасида қупдир.

Алишер Навоий «Насойимул-муҳаббат»да Мажидиддин Бағдодийни фитна ва туҳмат туфайли сувга чўктириб улдирилишининг башорат қилинишини куйидагича ёзган: Бир куни Шайх ҳазратлари (Мажидиддиннинг устози) Самоъда хуш ҳол бўлуб эрдилар. Шайх Саъдуддин Шайх Мажидуддинга хабар қилди: ул оёғ яланг келди ва бир таштда ут тулдуруб, бошига кутариб кашфгоҳда турди. Чун Шайх ҳазратларининг муборак назарлари анга тушди, дедиларки, чун дарвешлар тариқи бирла парешон сўзунг узрини қиларсен. Имон ва дин саломат элттинг, аммо бошинг борғай ва дарёда улғайсан ва биз ҳам сенинг қошингга борғайбиз ва сардорлар боши ва Хоразм малики сенинг бошингда борғай ва олам хароб бўлғай. Шайх Мажидуддин шайх ҳазратларининг муборак оёғларига тушти. Ва оз фурсатда Ҳазрати шайхнинг муборак нафаси зоҳир бўлди.

Куйидаги рубоийлар шоир назмининг нафосат ва балогатидан бир нишонадир.

*Шамеъ бўлса юзинг, куйида парвона ўзим,
Дардингга қариндош дилу бегона ўзим.
Бўйнингда узалган ўша соч занжируни,
Ташла мени(нг) гардонимга девона ўзим.*

*Дунёси тугаб қоронғулик келса, сиқиб,
Бошлар кутарилганда мазорларни йиқиб.
Бечора шоҳид таним ҳам ўз қонига ғарқ,
Тузони қиёмат ичра келмасми чиқиб...*

*Эй ўзини ишқ ичра билгувчи якто,
Таъна этма куриб тириклигимни зеро.
Мавжудлигим ишқ туфайли, жонни этдим,
Ул ёрни мушоҳада қилай, деб пайдо.*

(Эргаш Очилов таржимаси)

АВҲАДИДДИН КИРМОНИЙ

Шайх Авҳадиддин Кирмоний Ҳомид Абулфахр Кирмоний 1168 йили Кирмон вилоятининг Бардсир мавзеида Салжук подшолари хонадониди дунёга келган. Айрим сарчашмаларда уни «тахт валиаҳди эди» деб

ҳам ёзишади. Қорағузлар чопқинидан сунг ёш йигит Бағдодга қочди. Натижада Авҳалиддин «Ҳаккокия» мадрасасига жойлашади. Бу ерда у Ҳадис ва фикҳ буйича таҳсил куради. Мадраса хатмидан сунг уни мударрис этиб қолдирадилар. Лекин орадан куп утмай мударрисликни тарк этади. Ҳижоз ва Маккага сафар ихтиёр этади. Аммо маблағи тугаганлиги учун Бағдод кучала-рида девонавор сарсон юрарди.

Ана шу кунларда Жалолиддин Румий ва Шамси Табризийлар билан танишишга муяссар бўлади. Шайх Шаҳобиддин унинг илми ва руҳий қудратига ишон-кирамай «кофир» деб эълон қилади. Тазкираларда унинг Жалолиддин Румий ва Шамси Табризийлар билан са-вол-жавоблари берилган. Авҳалиддин шайх Рукниддин Сажжосий, Авҳади Мароғаи ҳамда Фаҳриддин Ҳамало-нийлар билан яқин дўст бўлган. У аббосий халифала-ридан Мустансар, Султон Жалолиддин Маликшоҳлар билан ҳам яқин бўлган. Ҳатто халифа Мустансар унга ҳадя ҳам юборган. Авҳалиддин Ихлот, Хоразм, Марв, Қунё, Қасрия сингари шаҳарларга сафар этган; Наж-митдин Кубро билан мулоқотда бўлган. У 1236 йили Бағдодда вафот этган. Фаҳриддин Ироқий ҳамда Авҳа-дий Мароғийлар унинг шогирдларидан ҳисобланади-лар. Авҳалиддиндан бизга қадар каттагина илмий ме-рос, шеърлар туплами қолган. Унинг «Сабоҳ-ал-руҳ ва асрор ал-шабоҳ» маснавийси ва ирфоний руҳдаги рубоййлари илм-адаб аҳли орасида машҳур. Айрим рубойиларида пантеистик ғоялар ифодалангандек тую-лади.

*Дил мағзи ҳақиқат аст, тан нўст бубин,
Дар кисват нўст сурати дўст бубин.
Ҳар чизки он нишони ҳасти дорад,
Ё партави рӯй ўст, ё ўст, бубин.*

(Дил ҳақиқат мағзи, тан теридир, кўргин, тери тим-солида дўст суратин кўргин. Борлиқ нишони бўлмиш ҳар бир нарса ё унинг юзи акси ёки унинг узидир, кўргин). Алишер Навоий «Насойимул муҳаббат»да Шайх Рукниддин Алоуддавла Авҳалиддинга юксак хур-мат билан қараганини ҳикоя қилади ва унинг «Мис-боҳ-ул-арвоҳ» маснавийсидан икки байт бир парча ҳамда бир рубойисини мисол тариқасида келтирган:

*З-он менигарам ва чашти сару сурат,
Зероки зи маъни аст асар дар сурат.
Ин олам суратест ва мо дар сурем,
Маъни натвон дид магар дар сурат.*

(Суратда маъно асари бор учун унга кузим билан боқаман. Бу олам суратдир, биз суратлардабиз, маънони фақат суратдагина куриш мумкин).

РАЗИИДДИН АЛИ ЛОЛА ҒАЗНАВИЙ

Шайх Разииддин Али бинни Саид бинни Абдулжалил Лола Санойининг амакиваччаси хонадонида дунёга келган. Ун беш ёшида Нажмитдин Куброга шогирд тушган. Кубро топшириғи билан Ҳиндистонга бориб, уша юртнинг буюк шайхи Абуризо хизматида булди. Али Лола Шарқда энг куп шайх хизматида булган муридлардан ҳисобланади. У 164 аллома суҳбатида булиб, хирқа кийган. Али Лола Ғазнавий 643 ҳижрий йилда Исфаҳонда бу оламини тарк этган. Унинг мақбараси «Лола гунбази» номи билан шаҳарнинг зиёратгоҳ жойларидан ҳисобланади. Ундан куплаб илмий рисоалар, шеърлар мерос қолган:

*Ишқ арчи басте хуни жигарҳо диҳадат,
Майхӯр чу садафки ҳам гуҳарҳо диҳадат.
Ҳар чанд бори ишқ боре аст азим,
Чун шоҳ бикаш борки борҳо диҳадат.*

(Ишқ куп жигар қонини талаб қилади, ичавер, у шундай садафки гавҳарлар беради. Ишқ юки оғир юк булса-да, бир шохини тортсанг куп мева беради).

Алишер Навоий «Насойимул-муҳаббат»да Лола Ғазнавий Ҳаж сафари пайтида Хуросонга келганларида Абу Яъқуб Имом Юсуф Ҳамадоний суҳбатларига мушарраф булган, деб ёзиб қолдирган. Асарда Лола Ғазнавийнинг Нажмитдин Кубро хизматида бориши билан боғлиқ бир ривоятнинг баёни берилган.

Нақл қилишларича бурунги утган замонда бир бадавлат одам яшаган экан. У умр буйи йиққан бойликларини олтин тангаларга айлантириб, бир ҳамёнга туплаб юрар экан. Иттифоқо уша давлатманд вафот этибди. Кунлардан бир кун уғиллари туш курса, отаси мушукка айланиб қолган эмишу, уша ашрафий тангалар солинган ҳамённи беркитган жой атрофида айланиб юрган эмиш.

— Бу ерда нима қилиб юрибсиз, сизни ким бу куйга солди отажон, — сурабди угли.

— Кимда ким дунё молига хирс қуйиб йигса, шу хасис мушук сичқонни пойлагандек, бойлиги атрофида саргардон юради, — дебди отаси.

Шундан сунг уғиллари отадан қолган бойликни бевабечоралару, мадраса талабаларига тақсимлаб бериб, нафси амморани чеклаб, ишқи илоҳий йулида фидоийлик билан риёзат чекиб яшай бошлабдилар.

Ривоят қилишларича, бир Хожа кундан-кунга бойиб кетаверибди, замонасидаги энг сулув қизга уйлаибди. Фавқулудда омад, гузал маликага эришган Хожа босар тусарини билмай қолибди, ортиқча айш-ишратга исрофгарчилигу қиморга берилибди. Натижада орадан куп утмай бойлигининг кули кукка соврилибди. Ночор қолганидан хурилиқодек хотинини ҳам қул сифатида сотиб юборибди. Энди ҳеч иши унгидан келмай, қилмишидан афсус-надоматлар чекиб дунёдан утибди. Ношукурлик, нотежамлик ҳамда такобур уни шу аҳволга солибди.

Бу икки ҳикоят форс-тожик адабиётининг даҳларидан бири, Шарқнинг буюк мутафаккири Фаридиддин Атторнинг «Илоҳийнома» китобида зикр этилган. Шоир асарларини куздан кечирар эканмиз, уларда инсонларни раҳмоний йулга даъват, шайтоний йулдан парҳез қилишга ундаш етакчи эканлигини билиб оламиз. Булажак беҳамто санъаткор Фаридиддин Абуҳамид ибни Абубакр Иброҳим 1145 йили Нишопур вилоятининг Кадакон қишлоғида аттор ва табиб оиласида дунёга келган. Бир шеърида Аттор доришунос ва дукондор булган «отам ҳузурига баъзан беш юз киши тупла-

нарди», дейди. Адиб болалиги ана шу шоиру фузало, олиму ҳозиклар даврасида утади, хусусий муаллимда замонасидаги барча билимларни урганади. Бир тўртлигида Аттор билимларимнинг поясини «фикҳ, тафсир ва ҳадис ташкил этади» деган булса-да Нишопур ва Машҳад мадрасаларида таҳсил куриб, нужум, ҳайъат, табобат, фалсафа, мантиқ каби билимларда ҳам камолот касб этган, забардаст шоир, олим, хаттот, машоъих даражасига этади. Аммо ота касби дорифурушлик, атторлик билан кун куради. Фаридиддин дукондорлик билан бирга муттасил бадиий ижод билан ҳам шуғулланган. Барча тазкиранавислар унинг меросини 149 асардан иборат деб курсатишади. Лутф Алибек Озар «Мусибатнома», «Илоҳийнома», «Асрорнома» — шогирди Жалолиддин Румийга бағишланган, «Мухторнома», «Мантиқ ут тайр», «Хусравнома», ғазаллар девонию рубоийларнинг миқдори эллик минг байт деб таъкидлаган. Шоир рубоийларининг узи беш минг байтдан ортиқдир; юзлаб қасидаю мингдан зиёд ғазалларни ўз ичига олган шеърлар девони бизга қадар мукамал етиб келмаган. Адибнинг насрий асарларидан фақат «Тазкират ул-авлиё»гина бизгача тула сақланиб қолган. Буюк шоир 1221 йили Нишопурда вафот этган. Замонасининг кўп шоҳу зодагонлари Атторни ўз даргоҳларига тортишмоқчи бўлишган, лекин суфи шоир бу таклифларни рад этиб, отасининг дуконида умргузаронлик қилган.

Фаридиддин Аттор ўз ғазалларию рубоийларида кўпроқ мажозий ва ҳақиқий ишқни тарғиб этган. Ирфоний маърифатни муминлар кўнглига сингдиришга интилган. Аксарият ғазалларда шоир ҳаёт маъбудасини мадҳ этади. Ундан нозу карашмали висол онларини дариг тутмасликни, ҳеч бўлмаса жаврини ҳам кам қилмаслигини илтижо этади. «Офтоб», «Бу кеча», «Дам урмагил», «Келибдур», «Биздан», «Ишқинг» каби радифли ғазалларида ишқ дардида «қалби бирён», «дида бирён», «жигар сўзон» бўлган ошиқнинг ранг-баранг руҳий ҳолатлари, шодликлари уйноқи байтларда ғоятда нафис тасвирланган, Наврўзи оламнинг бетакрор фусункорлиги васф этилган:

Надидам ҳеч вақте лаъли хандонаш,
Ки хун аз чашми гирёнам наёмад.
Чи тобе буд дар зулфи чу шасташ,
Ки он сад бор дар жонам наёмад.
Басе достон бикардам, лек дар даст,
Сари зулфаш ба дастонам наёмад.
Сари зулфаш басе дорад раҳи дур,
Вале як раҳ ба поёнам наёмад

(Лаълингни ҳеч ҳам курмадим, шунинг учун кузимни ҳам ёшсиз курмадим. Зулфинг гажаги товланган билан жонимга оро бермади. Қулларимни неча илтижо билан узатсам ҳам, сочлари қулимга асло келмади. Зулфига етмоқ йули олис булгани учун бу йул бизга ҳеч ҳам яқин келмади).

Бошқа бир газалида шоир «ёрим дардида бир оҳ тортсам, даҳонимдан чиққан тутундан оламни зулмат қоплайди» — дейди. Айрим газалларида шоир ҳақиқий ишқни узига хос йўсинда тасвирлаб, китобхон қалбида Ҳақ нурига талпиниш ҳиссини уйғотса, бир қатор шеърларида замона иллатию кишилар уртасида юз берадиган каззобликни рўй-рост танқид қилади. Уларга шайтоний йўлдан тийилиб, раҳмоний йўлга кириш лозимлигини уқтиради.

Аммо Фаридиддин Атторга жаҳоний шуҳрат келтирган асарлар унинг рубоийлари, маснавийлари-ю «Тазкират ул-авлиё»сидир. Зероки бу асарларда адиб, бир томондан, суфизм таълимотидаги таваккул, ишқ, маърифат, шариат, тариқат, шукур, ризо, қаноат, нафс, тавҳид, ҳақиқат, адолат, ҳиммат, хайр, саҳо, жавонмардлик сингари талаб ва йўлларни ташвиқ этади; Ҳаққа етмоқ учун заҳмат, риёзат чекмоқ шартлигини таъкидлайди; иккинчи томондан эса, ўз илмий назарий фикрлари таълимотини асослаш, тасдиқлаш учун тарихий воқеалардан, ўз ҳаётий тажрибаларидан, утмиш машойихлари кечмишларидан юзлаб ҳикоятлар, масаллар, маъвизалар келтиради. Жумладан «Илоҳийнома» достонидаги воқеанинг асосини олти уғилнинг отаси билан савол-жавоби ташкил этади. Уғиллар мажозий тимсоллар бўлиб, нафс, шайтон, ақл, илм, фақир ва тавҳидни билдиради. Савол-жавоблар асносида санъаткор узидан олдин утган машойихлар, тарихий шахслар

ҳамла замондошлари ҳаёти билан боғлиқ 282 ҳикоят келтиради. Уларнинг баъзилари тарихий ва илмий аҳамиятга ҳам моликдир. Жумладан Фаҳриддин Гурғоний, Маҳастӣ Хужандӣ, Робиа Балхӣ ҳақидаги ҳикояту ривоятлар бу санъаткорлар ҳаёти, ижодий биографиясини яратишда ҳам қимматлидир. Гарчи шоир «Мантиқ ут-тайр» достонида утғизта қуш саргузашти орқали ишқи илоҳийни қуйлаган бўлса-да, аммо асар таркибидаги «Шайх Санъон» қиссасида дунёвий севги тамойиллари хийла кучлидир. Буни биз Шайх Санъон томонидан Тарсодухтар қўйган шартларни бажаришдаги садоқати, охир-оқибатда христианканинг ҳам муйсафид фидоийлигига акс жавоби, уни излаб Маккага бориши лавҳалари тасвирида кузатамиз.

Юқорида таъкидлаганимиздек, ахлоқий-таълимий моҳиятдаги «Асрорнома» Мавлавий Румийга бағишланган. Зероки, Румий отаси билан Ҳаж сафари пайтида бир неча кун Нишопурда Ағтор суҳбатларидан баҳраманд бўлган, унинг меҳрини қозонган. Румийдаги билимга чанқоқлик, теран мушоҳадаю ҳалимлик шоирга хуш ёққан. Жалолиддин Румий ҳам уз асарларида Ағторни кўп тилга олади, ундан мурувват кургани, файз топганлигини алоҳида уқтиради. Ун икки мақолотдан иборат бўлган мазкур достонда тасаввуф таълимоти ҳақида маълумот берилади; суфизм истилоҳлари шарҳланади, жавонмардлик таълимоти кенг изоҳланади. Мақолотларда келтирилган ҳикоятларда Ағтор ақл-заковат, ҳушёрлик, сир сақлаш, яхшилик, эҳсон, ширинсуханлик, ростгўйлик, вафодорликни ташвиқ этиб, зулм, ғафлат, ғаразгўйлик, фитна, ғийбат, ёлғончилик ва гинақудуратни танқид қилади.

Фаридиддин Ағтор суфизмдаги солиқ ва пир муносабатларини муқаддима ва хотимадан ташқари 40 мақола (боб)дан иборат «Мусибатнома» достонида хийла батафсил еритган. Достон инсоннинг спермадан пайдо бўлиб, то камолот чуққисига етгунга қадар бўлган босқични батафсил тасвирлашга бағишланган. Инсон бағоят ёшига етгач, уз аслини англаш пайига тушади; оламнинг тузилишини ақл тарозуси билан улчай бошлайди. Шунда уни тўғри йулдан бошловчи бир пир пайдо бўлади. Шоир ана шу раҳнамо тилидан суфизм

тарафдори, шогирд-соликнинг қандай булишини, бурч ҳамда вазифаларини бирма-бир баён этади. Натижада узининг ҳаёт ва коинот, инсоннинг узлигини таниши; ҳаққа етмоқ учун ҳис, ҳаёл, ақл, дил ва жон водийларини босиб утиш хусусидаги, ақлий ва қалбий фикр ҳақидаги мураккаб назарий мулоҳазаларини изҳор этади. Булар «Баҳлул», «Мажнун», «Девона қиссаси», «Нух ибни Мансур», «Масъуд Газнавий», «Хизматкор ва шоҳ қизи», «Наср бинни Аҳмад» сингари 340 та ҳикоят ва масаллар орқали тасдиқланиб, зийнатланиб борилади.

Муаллиф нафс ва уни асраш, маърифат ва одавийлик, саховат ва жавонмардлик хусусида «Мухторнома»-да фикр юритар экан, юздан ортиқ суфистик истилоҳларни изоҳлаб-шарҳлаб утади; замонасидаги айрим ҳукмронлар, уламолару руҳонийларда учрайдиган зулм, разолат, риёкорлик, фиску фужур, ҳаромхурлигу таъмагирчиликни қаттиқ қоралайди. «Мухторнома» суфизм назариясига доир жиддий қулланма булиш билан бирга, пиру солиқ уртасидаги садоқат хусусидаги бир панднома ҳамдир. «Хусравнома» достони ҳам ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-таълимий, комил инсон масалаларига багишланган.

Аттор ижодининг фалсафий, ирфоний жиҳатлари машҳур олимлар Е. Э. Бертельс ва А. Муҳаммадхужевлар томонидан махсус урганилган; профессор Н. Комилов «Илоҳийнома»нинг бир қисмини насрда таржима қилиб, «Тавҳид асрори» тадқиқоти билан (1994) бирга нашр эттирди; олим Маҳкам Маҳмудов «Аттор ва Навоий» номли мақола эълон қилди.

Маънавият ва маърифат тарғиби, таълимига махсус эътибор берилаётган шу кунларда бобомиз Навоийдек даҳоларни узига ром этган Фаридиддин Атторнинг ижодини ҳар томонлама урганиб, тарғиб этиш фақат наф келтиради, холос.

АБДУРАҲМОН СУЛАМИЙ

Абдураҳмон Муҳаммад бинни Ҳусайн Сулакий Ҳижрий 636 йили Нишопурда косиб оиласида дунёга келган. Унинг етти пушт авлодлари киборлар ва машоъихлардан бўлган. Отаси аслзодалардан, онаси эса машхур шайх Абу Умар бинни Нажиднинг қизи эди. Сулакий Нишопурда отаси ва амакиси Абуамирий Сулакийдан диний билимларни эгаллайди, Қуръонни ёд олади, тафсир этиш даражасига етади, сунгра араб тилини ургангач, ҳадис илмидан дарс олади, каломи бадеъни узлаштиради, юзлаб шеърлар, дostonларни ёдаки бадийи уқиш санъатига соҳиб бўлади. Натижада Сулакий ботиний ва зоҳирий билимлар донишманди, ҳофиз шеършунос бўлиб камолотга етади. Замонасининг буюк донишмандларининг суҳбатига эришиш ниятида Сулакий уша даврнинг маданий марказлари булмиш Марв, Рай, Ҳамадон, Ҳижоз, Ироқ каби юртларга сафар қилади. Ана шу мусофирлик даврида Абдулҳасан Дорқатний, Абулнаср Саррож, Абулқосим Насрободий, Абу Умар Нажидлардан таълим олади, Насрободий қулидан ҳирқа кияди. Сулакий умрининг охирида отасидан қолган бойликка Нишопурда катта хонақоҳ қурдиради. У ботиний илм толибларини тарбиялайдиган асосий марказга айланади. Абубакр Байҳақий, Аҳмад бинни Али Тусий Қозий, Абу Муҳаммад Жувайний, Нишопурнинг имоми Абумаоли Жувайний, Абу Абдулло Ҳоким Нишопурий сингари унлаб донишмандлар бевосита Сулакий қулида тарбия топишган.

Бу машхур Шайх 1012 йилда вафот этган ва уз хонақоҳига дафн этилган. Сулакийдан турли мавзуларда утгиздан зиёд рисоалар мерос қолган. Улар орасида «Табақот ал-суфия», «Китоби тарихи аҳли суфия», «Китоби жомеъ-ал-одоби суфия», «Ҳақойиқ-ут-тафсир», «Китоб-ал-зуҳд», «Китоби-ал-даражат ал-муомалот», «Сунан-ус-суфия» сингари асарлари ислом ва суфизм тарихини, Қуръонни тафсир қилиш мезонларини ўрганишда энг муҳим манбалар ҳисобланади. Бундан ташқари суфизмнинг турли масалаларига доир 20 жилдлик асарларнинг муаллифи ҳам Сулакийдир. Буюк шоир Абдураҳмон Жомий машхур «Нафоҳот-ул-унс» асарини ёзиш-

да Сулаймийнинг «Табақот ал-суфия» асаридан ижодий фойдаланган. Сулаймий Шарқда «Калом ровийси» унвонига муяссар булган шайхлардан ҳисобланади, яъни у Қуръонни ҳам қироат қилиш, ҳам бенуқсон нақл этиш устаси экан.

АҲМАД ЯССАВИЙ

Аҳмад Яссавий умр буйи Худо йулида фидоийлик билан хизмат қилган. Ислом фарзу суннатларини тарғиб этиб, инсон қадрини эъзозлаган санъаткордир.

Булғувси шоир ва дину шариат пешвоси Хужа Аҳмад Яссавий XI асрнинг урталарида Сайрамда Иброҳим ота оиласида дунёга келади. У гудаклигидаёқ онасидан, 7 яшарлигида отасидан ажралади. Уни бобоси Арслон бобо (Арслонбоб) тарбиялайди. Балоғатга етгач, у отаси Шайх Иброҳимнинг муриди — халифаларидан бири Мусо Шайхнинг қизи Ойшага уйланади. Унинг Иброҳим отли угли, Гавҳари Шаҳноз отли қизи булган. Аҳмад дастлаб Яссиди уқийди, сунгра бобосининг тавсияси билан Бухорога бориб, мадрасада таҳсил куради. Бу ерда у фикҳ илмининг устози Шайхулислом, тасаввуф фалсафаси донишманди Юсуф Ҳамадонийдан таълим олган.

Аҳмад Яссавий устози вафотидан кейин бироз вақт Бухорода унинг ишини давом эттиради. Яссавий фаолиятининг дастлабки йилларидаёқ ўз дунёқарашини халқ орасида кенгроқ ёйиш мақсадида туркий қушиқларга яқин шеърлар ижод қила бошлайди. Кейинчалик Яссига қайтиб, кўплаб тарафдорлар, шогирдлар ортттиради. Ривоятларга кура Аҳмад Яссавий 63 ёшга, яъни пайгамбар ёшига етгач, ер ости ер тулага кириб, умрини тоат-ибодат, Худо йулида риезатда утказиб, 125 ёки 133 ёшида 1166—67 йиллар орасида вафот этган. Шарқда утган аксарият художой, Ҳақ йулида фидоий суфи-донишмандларнинг 100—120 йил умр курганларини инобатга олсак, Яссавийни шунча йил умр кургани ҳам айни ҳақиқатдир.

Бизга қадар Яссавийдан «Девони ҳикмат» номли шеърлар китоби сақланиб қолган. Бу асар ҳамма за-

монларда, барча туркийзабон авлодларга манзур ва мақбул бўлиб келган. Зероки, у инсонни асл комилликка элтадиган дин, имон, Худо йулида фидоийлик, этиқодда собитлик, ҳалоллик, покликни тарғиб-ташвиқ этди. Кишиларни асл мақсад — Худога эришмоқ пайида машаққат-риёзат чекмоққа, маърифат касб этмоққа, исломий ва дунёвий аҳкомларни эгалламоққа чорлади. Филология фанлари доктори Эргаш Рустамов «Хужа Аҳмад Яссавий Масжиди пештоқига Ҳазрати Расулulloҳнинг «Талабул илми фаризатун али кулли муслимин ва муслиматин» — илм талаб қилиш ҳар бир муслмон эркак ва аёл учун фарз», деган ҳадиси битилганини қайд этган. Бугина эмас, Яссавий ҳикматларида тўғрилиқ, меҳнатсеварлик, муъминларга меҳрибонлик, инсоф, мурувват гояларини илгари сурган. Айрим ҳикматларда биз ижтимоий адолатсизликка қарши кескин фикрларни, дилозор, мардумзор, муфтхур бўлмасликка даъватни курамиз. Айни пайтда Яссавий, нодонлик, жаҳолат ва разолатни қаттиқ қоралади. Шунинг учун ҳам утмишда Яссавий ҳикматлари сингари унинг шахсияти, шуҳрати ҳам Туркистонда кенг тарқалган. Халқ орасида Яссавийни донишманд, башоратчи ва нозикбин аллома Ҳаким сифатида васф этувчи куплаб ривоятлар, латифалар яратилган. Афсуски, бу ҳикоятлар куҳна дастхатлардан сараланиб, тупланиб бир китоб ҳолига келтирилмаган.

Саксонинчи йилларга қадар Яссавий ижоди таркидунёчилик, умидсизликни тарғиб этади, деб камситиб келинди. Ҳатто, Э. Рустамовнинг «Яссавий ҳикматларида тарих ва ҳаёт садоси» номли жиддий мақоласи атрофида игво уюштирилди. Утмиш маданий меросга муносабат ўзгарган шу кунларда эса, заҳматкаш олимларимиздан Ориф Усмонов, Иброҳим Ҳаққуловлар Яссавий ижодини ўрганиб, ўз меросхўрларига етказиш, шажарасини аниқлаш борасида хайрли ишларни амалга оширмоқдалар.

Айрим ҳикматларда Яссавий меҳнаткаш халқни талаётган замон гаддорларини руй-рост танқид қилади, адолатли, меҳр-шафқатли бўлишга чорлайди. Хусусан, шайх-зоҳидлар, айрим муллоларда диёнат кетгани, зулм-зурликка берилиб, етим-есир, фуқаро ҳаққини

ейишдан қурқмаётгани фош этилади; XI—XII асрларда Хуросону Мовароуннаҳрда юз берган қаҳатчилик, узаро урушларнинг хунук оқибатлари танқид қилинади; адолат, инсоф, раҳм-шафқат урнини бедиёнатлик, такобур олганидан нолийди, ҳимоясиз қолган халққа ҳамдардлик изҳор этади. Бундай ҳикматларда ижтимоий руҳ билан маънавият ҳақидаги фикрлар қоришиб кетади.

*На анода раҳм қолди, на атода,
Оғо-ини бир-бирига можарода.
Мусулмонлик даъво қилур, ичар бода,
Мастлиғ билан қариндошдин тонди кўринг.
Нокас, хасис, бедиёнат қуллар ҳоким,
Моуманлик ҳаддан ошиб бўлди золим.
Халқ ичинда хор бўлдилар дарвеш, олим,
Ҳимояти халқни кофир бўлди кўрунг.
Эшон, шайх, хўжа, мулло дунё излар,
Ул сабабдин подшоҳларга ёлғон тузлар.
Оят, ҳадис сўзин кўюб, мулкни кўзлар,
Ҳақ йўлида ҳаргиз меҳнат тортқони йўқ.
Охир замон шайхлар иши ҳамма риё,
Рузи маҳшар риёлари бўлғай гувоҳ.
Шайхман тею мунча ҳаво мунча бино,
Салла учун зарра жаноб эткони йўқ.*

Айни пайтда шоир бева-бечораларга раҳм-шафқатли булиш, хайр-саховат, мурувватли, очиқ қўл бўлишга ҳам чорлайди, халқ бошига «турли бало» ёққанидан афсус, надомат чекади:

*Аҳли дунё халқимзда саховат — йўқ,
Подшоларда, вазирларда адолат йўқ.
Дарвешларнинг дуосида ижобат йўқ,
Турлук бало халқ устига ёғди дўстлар.*

Яссавий ҳикматларида жаҳолат ва разолатни қоралаш, нодонлик, дустликка хилофлик қилиш, манманликни ҳам танқид қилади:

*Дуо қилинг нодонларнинг юзин кўрмай,
Ҳақ таоло рафиқ бўлса, бирдам турмай,
Бемор бўлса, нодонларни ҳолин сўрмай,
Нодонлардин юз минг жафо кўрдум мано.
Аё дўстлар нодон бирла улфат бўлуб.*

Бағрим куюб, жондан тўйуб ўлдим мано.
 Тўғри айтсам эгри йўлга буйин тўлағар,
 Қонлар ютуб, ғам захриға тўйдум мано.
 Қайда кўрсанг кўнгли синуқ марҳам бўлғил,
 Андоқ мазлум йўлда қолса ҳамдам бўлғил.
 Уммат бўлсанг ғарибларға тобеъ бўлғил,
 Оят, ҳадис ҳам ким айтса, сомёъ бўлғил.
 Оқил эрсанг, ғарибларнинг кўнглин овла,
 Мустафодек элни кезиб, етим ковла,
 Ғариб, фақир, етимларни қилғил шодон,
 Ҳақлар қилиб, азиз жонинг айла қурбон.
 Таом топсанг жонинг била қилғил эҳсон,
 Ҳақдин жо эшитиб, бу сўзларни айдим мано.

Бир гуруҳ ҳикматларда шоир кишиларни қадрдон, ҳалолу пок, илм-донишли, диёнатли, имон-эътиқодли бўлишга даъват этади; дилозордан Ҳақ безор, барчага яхшилик қилмоқ — ҳар бир мўминнинг бош шиори-дур; чунки мардумозорликнинг жазоси қаттиқ.

*Суннат эрмиш кофир бўлса, берма озор,
 Кўнгли қаттиғ дилозордан Худо безор.*

*Оқил эрсанг эранларға хизмат қилғил,
 Амри мағруф қилгонларни иззат қилғил.*

Сабру қаноат, жавонмардлик, мақсад йулида фидоийлик қилмоқ ҳам ҳақиқий ошиқнинг фазилати; у йўлдан озган гумроҳларни йўлга солмоғи даркор. Характерлиси шундаки, ҳар бир сўз, ибора ниҳоятда содда, айна пайтда мазмуни теран, ундан кузатилган гоёвий ният умумбашарий моҳиятга моликдир.

*Нафсдан кечиб, қаноатни пеша қилгон,
 Ҳар ким топса, рози бўлуб, буйин сунгон.
 Яхшиларга хизмат қилиб, дуо олгон,
 Андоқ ошиқ маҳшар кун и армони йўқ.*

*Банда бўлсанг манманликни зинҳор ташла,
 Саҳарларда жонинг қийнаб, тинмай ишла.
 Йўлдан озгон гумроҳларни йўлга бошла,
 Бир назарда дилларини сафо қилдим.*

Мутакаббир, манманликка берилган одамни, уз қадрини билмаган, ўзгалар қадрини эъзозламаганларни инсон санаб бўлмайди:

*Хайфи одам ўз қадрини ўзи билмас,
Манманлик қилиб, яхшиликларни кўзга илмас.*

Бу дунёда кимда ким нафсининг гапига кирса, нафс йулида югуриб-елса, охир-оқибат расво бўлади. Шунинг учун нафси баддин йироқ юрган маъқул.

*Нафс йўлига кирган киши расво бўлур,
Йулдан озиб, тойиб, тўзиб, гумроҳ бўлур.
Нафсинг сени охир дамда гадо қилгай,
Дин уйини ғорат қилиб, адо қилгай.
Оқил эрсанг нафси баддин бўлғил безор.*

Ҳақиқатда ҳам орифликнинг асосий белгиси, комилликка эришмоқнинг йули икки нафсдан ҳам парҳезкорлик, саховатпешалик, жавонмардлигу ҳақиқатгуйликдир. Ҳикматларда ёлгончилик, икки юзламачилик, товламачилик, ҳирс, таъмагирлик сингари чин ошиққа, орифларга номуносиб гайриинсоний хислатлар лаънатланади; мунофиқлар қораланади, танқид қилинади.

*Тўғри юрган ошиқлардин Худо рози,
Ошиқ иши осон эмас, қилма бози.
Ёлгончилар ошиқ мен, дер Оллоҳ қози,
Имонини пучак пулга сотар эрмиш.
Эй биродар мунофиққа бўлма улфат,
Ким улфатдур, боши узра юз минг кулфат.
Бошдин оёқ мунофиқни зиён-заҳмат.*

«Девони ҳикмат» таркибидаги қуйидаги фикрлар китобдаги бутун ахлоқий, маърифий, ишқий, инсоний мулоҳазаларнинг умумлашма якунига ухшаб куринади: чунки бу байтларда комил инсон учун мажбурий булган барча фарз ва суннатлар ғоятда ихчам тарзда ўз ифодасини топган.

*Хайру сано қилгонлар, етим кўнглини олгонлар,
Чаҳор ёрлар ҳамроҳи кавсар лабинда кўрдим.
Омил бўлгон олимлар, йўлга кирган осийлар,
Андоғ олим жойини доруссаломда кўрдум.
Муфти бўлгон олимлар, ноҳақ фатво берганлар,
Андоғ муфти жойини сирот кўфруғда кўрдум.
Золим бўлуб зулм этган, етим кўнглин оғритган,
Қаро юзлуг маҳшарда қўлин арқода кўрдум.*

*Туну куни ухламай ҳу зикрини айтқонлар,
Малойиклар ҳамроҳи арши устида кўрдим.*

Аҳмад Яссавий ҳикматлари нафақат ғоявий жиҳатдан, балки бадийи нуқтаи назардан ҳам XII аср туркий шеърятининг мумтозидир. Зероки улар ғоятда равон оҳангда, жонли тилга яқин иборатларда битилган. Ҳар бир суз ва ибора қатъий мезонга, мувозанатга эга. Охириги мисра-нақоратомиз булиб бандаларни бир-бирига пайваст этиб туради. Бундан ташқари биз ҳикматларда Фиръавн, Фаридун, Мусо, Вомиқ Узро, Юсуф, Фарҳод, Мажнун, Од, Шаддод, Мансур, Шибли, Боязид, Жунайд, Зуннун, Яъқуб, Зулайҳо, Зол, Рустам сингари унлаб афсонавий, тарихий номлар билан боғлиқ ривоятлар, нақллар, ҳикоят ва масалларга ишораларни, рамзларни қураимиз. Шунингдек пули сирот, оби кавсар, салсабил, маъшаргоҳ, арафот, аросат ва бошқа атамалар, Расулulloҳ, саҳобалар, чаҳрёрларнинг фаолиятларига доир тафсилотлар ҳақидаги қайдларга ҳам дучор буламиз. Улар китобхонни уйлашга, фикр юритишга ундайди, тафаккур қирраларини чархлашга ёрдам беради: Қуйидаги байтларда бутун бир тарих ўз аксини топгандай. Уларни тўла шарҳлашга бир китоб битмоқ лозим:

*Юнусдек ҳам дарё ичра балиқ бўлсам,
Юсуфдек ҳам қудуқ ичра ватан қилсам.
Ёқубдек ҳам Юсуф учун кўп йиғласам,
Бу иш бирла, ё Раб, сени топғаймумен?
Шиблидек ҳам ошиқ бўлуб само урсам,
Боязиддек тун-кун тинмай Каъба борсам.
Каъба ичра юзум суртуб зор инграсам,
Бу иш бирла, ё Раб, сени топғаймумен?
Маъруфдек ҳам ушбу йўлга қадам қўйсам,
Мансурдек ҳам жондан кечиб дорга қўнсам.
Дор узра шавқланибон ҳақни айтсам,
Бу иш бирла, ё Раб, сени топғаймумен?*

Қуриниб турибдики, Яссавий ҳикматларида инсоният пайдо бўлгандан бери тарихий ҳақиқат, афсоналар, ривоятлар, турли исломий арбоблар, диний-фалсафий оқимлар асосчиларининг ҳаёти, турмуш тарзи, комиллик йўлидаги тутган русуми ғоятда нафис, тад-

рижий-такомилда уз аксини топган. Бундай ҳикматларни уқиганда бизнинг билимимиз чуқурлашади, имонимиз бут булади, ҳаётга ва охиратга қарашимиз теранлашади, Оллоҳга эришмоқ изнида риёзат чекмоқ машаққатларини ҳис этамиз. Бу байтлардаги ҳар бир суз, ибора, ҳатто изофа замирида нозик нуқталар қат-қат булиб ётибди. Ана шуларни тўғри идрок этиб, аниқ тушунтиргандагина биз мақсадга эриша оламиз.

Яссавий ҳикматлари ботинида яшириниб ётган панд-насихатлар, инсон камолоти йўлида амалга оширилиши, бажарилиши лозим бўлган бурч, вазифалар тасвири ҳамон уз тадқиқини кутмоқда. Биз педагоглар уларни саралаш, маърузалар мағзига сингдириб боришимиз лозим. Шундагина улуг боболаримиз қолдириб кетган бебаҳо инжулардан барчани баҳраманд этган буламиз.

ҲИКМАТЛАРДАН НАМУНАЛАР

*Аҳли дунё халқимизда саховат йўқ,
Подшоларда, вазирларда адолат йўқ.
Дарвешларнинг дуосида ижобат йўқ,
Турлуқ бало халқ устига ёғди дўстлар.*

*Аё дўстлар нодон бирла улфат бўлуб,
Бағрим куюб, жондан тўйуб ўлдум мано
Туғри айтсам эгри йўлга буйин тўлғар,
Қонлар ютуб, ғам захриға тўйдум мано*

*Ер остига кирдим нодонлардин,
Илким очиб дуо тилаб мардонлардин
Ғариб жоним юз тасаддуқ донолардин;
Доно топмай ер остига кирдим мано.*

*Қайда кўрсанг кўнгли синуқ марҳам бўлғил,
Андоқ мазлум йўлда қолса ҳамдам бўлғил.*

*Ғариб, фақир етимларни Расул сўрди,
Ушал туни меърож чиқиб дийдор кўрди.*

*Қайтиб тушиб ғариб, етим излаб юрди,
Ғарибларни изин излаб тушдим мано.*

АБДУЛХОЛИҚ ГИЖДУВОНИЙ

Шаркда Хожаи Жаҳон унвонига сазовор булган машхур шайх, нақшбандия тариқатининг асосчиси Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний XII асрнинг биринчи чорагида Гиждувонда тутилган. Айрим манбаларда унинг отаси Абдулжамил Имом Маликнинг (713—795) аждодларидан, донишманд одам бўлиб, ҳазрати Хизр билан суҳбатлашган, деб таъсидланади. «Қандия» асарининг муаллифи Абдуҳаким Самарқандий Абдулхолиқ таваллуд топганда отаси Абдужамил 113 ёшда эди, деб ёзиб қолдирган. Баъзи манбаларда Шайхнинг аждодлари румлик бўлиб, Ҳазрати Хизр башорати билан Абдужамил Гиждувонга кучиб келиб, муқим яшаб қолган, деган мулоҳазалар ҳам мавжуд. Абдулхолиқ дастлабки таълимни оталари Абдулжамилдан ҳамда хусусий муаллимлардан олган. Шундан сўнг Балхга бориб Хожа Фазлиддиндан ун бир йил таҳсил куриб, у кишининг қулидан хирқа кийган. Устози фотиҳасини олгач Абдулхолиқ Марв, Сарахс, Тус сингари Хуросон шаҳарларига сафар қилади. Ана шу сафар давомида Сарахсда машхур аллома Юсуф Ҳамадоний билан учрашиб, бир умрга устоз-шогирд бўлиб қолади.

Машхур сўфизмшунос, доктор Сажжодийнинг ёзишича Абдулхолиқ Гиждувоний араб мамлакатлари буйлаб кўп сафар қилиб, замонасининг буюк машоъихларининг суҳбатидан файз топган; бир неча марта Ҳаж зиёратида булган: Шайх 117 йил умр куриб, 1220 йили ўз ватанида вафот этган. Абдулхолиқ Гиждувонийдан бизга қадар ахлоқий-таълимий ва соф илмий-назарий моҳиятдаги «Рисолаи тариқат», «Рисолаи саҳобия», «Одоби тариқат», «Мақсадул соликин», «Васиятнома», «Маноқиби Хожа Юсуф Ҳамадоний», «Ибтидои-жомеъ-ул-кулам», «Маслак-ул-орифин» сингари бир қанча рисоалар мерос бўлиб қолган. Шайхнинг «Маноқиби» Юсуф Ҳамадоний ҳаёти, мероси ҳамда таълимоти урганишда энг муътабар манбадир.

Муҳаммад Сиддиқ Рушдий «Тазкират-ул-авлиёи туркий»сида Абдухолиқ Гиждувоний юзлаб шогирдларни тарбиялаб етиштирганини алоҳида қайд этган. Хожа Аҳмад Сиддиқ, Хожа Ориф Ревгарий ҳамда Хожа Ав-

лиёи Калонлар шайхнинг халифаларидан булган. Хожа Абдулхолиқ Гиждувонийнинг фавқуллодда руҳий қудрати ва қароматлари хусусида Шарқда қўллаб қўлловчи ҳамда ҳикоятлар тарқалган. Уларнинг айрим жиҳатлари Н. Йўлдошевнинг «Бухоро авлиеларининг тарихи» китобида, профессор Ориф Усмоновнинг «Бухорои Шарифнинг етти пири» китобида шарҳланган. Абдулхолиқ Гиждувоний таълимотининг асосини қисмат-тақдири азал-асл сарнавиштга ишониш, ҳар бир муминнинг, жумладан, солиқнинг илм урганиши (зоҳирий ва ботиний билимларни), бирон бир касб-хунарни эгаллаб, ҳалол ризқ топиб яшашга даъват ташкил этади.

Абдулхолиқ Гиждувонийгача суфизм тариқати «Хуш дар дам», «Назар бар қадам», «Сафар дар Ватан», «Хилват дар анжуман» каби қоидалардан иборат эди. Хожаи Жаҳон эса уларнинг ёнига «Ёд қард», «Боз гашт», «Нигоҳ дошт», «Ёд дошт»ларни ҳам илова қилган. Батти сарчашмаларда Абдулхолиқ Гиждувонийнинг форсий тилда шеърлар битганлиги ҳам қайд этилган. Қуйидаги рубоий шулардан намунадир:

*Бар дўст муборакам, бар душман шум,
Дар жанг чу оҳанам, дар сулҳ чу мум.
Сарчашмаи нур, Гиждувон манзили мост,
Ман теги дуруя мезанам то дари Рум.*

(Дустга меҳрибону, душманга шумман, жангда темирдек, сулҳда мумдекман. Нур сарчашмаси булмиш, Гиждувон бизни манзилимиздир, аммо мен Рум оstonасига дудама қилич ургайман).

Юқорида таъкидлаганимиздек, Абдулхолиқ Гиждувоний забардаст шоир ҳам булган. Турли сарчашмаларда адибнинг ранг-баранг мавзуларда ёзилган рубоийлари қўп учрайди. Аммо уларнинг етакчи мавзуси суфизм таълимотини тарғиб қилиш ҳисобланади. Шоир рубоийларидан айримларини форсийдан Садриддин Салим Бухорий таржима қилиб оммалаштирган.

* * *

*Шуҳрат илм шум нафсингни шод этма,
Ўзни мардум орасинда қўп ёд этма.
Қамтарлик эт! Сен ном чиқарай деб,
Зинҳорки динингни барбод этма.*

* * *

*Айбларни ёпгувчи саттор бўлгайсен,
Қалбларни топгувчи ғамхор бўлгайсен,
Аллоҳ розилигин топай десанг, эй дўст!
Эл бирла адабда ҳушёр бўлгайсен.*

* * *

*Ёмон билан суҳбат этма ҳеч,
Алар номинг булғаб кетолгай.
Қара, улкан қуёш нуруни,
Парча булут хира этолгай.*

«ВАСИЯТНОМА»ДАН

Фикҳ ва ҳадис илмини мунтазам урган.

* * *

Жоҳил суфилардан йироқ юргин. Чунки улар дин
утғиси ва мусулмонларни йулдан ургувчилардир.

* * *

Илм урганиш йулида собитқадам бўл.

* * *

Ҳалол гизо егин, у сенинг хайриянг калитидир.

* * *

Ҳаромдан йироқ юргин, тонгла қиёмат куни оташ-
да куймайсан.

* * *

Ҳалол булсанг, ибодатдан ҳаловат топасан.

* * *

Қозилар маҳкамасида ултирма ва султонлар билан
ҳамсуҳбат булма.

* * *

Нафсни хор этмоқ учун сафарни ихтиёр эт.

* * *

Бировларнинг мақтовига учма.

* * *

Куп кулмоқ гафлатдандур ва у қалбни улдиради.

* * *

Кам кулу куп йигла.

* * *

Ҳақнинг марҳаматидан ноумид бўлма.

* * *

Ҳар бир муриднинг пири ота мартабасидадур.

* * *

Шайхларга ботинда ҳам, амалда ҳам хизмат қил.

* * *

Ота-онанинг ҳаққини ҳамиша адо эт.

* * *

Барча машойихларни эъзоз эт.

МАҲМУД ШАБУСТАРИЙ

Ун учинчи асрнинг охири ва XIV асрнинг бошларида яшаб ўтган шоир ва файласуф Саъиддин Маҳмуд бинни Абдулкарим Табриз яқинидаги Шабустар қишлоғида руҳоний оиласида дунёга келган. У умр бўйи Озарбайжонда яшаб даврининг машҳур машойихларидан дарс олиб, ҳаётининг охириги йилларини Табризда ўтказиб, шу ерда вафот этган.

Маҳмуд Шабустарий Султон Маҳмуд Худованд ҳамда Абусаид Баҳодурхонлар ҳукмронлиги даврида Табризда катта шуҳрат қозонган эди. Гарчи олим замонасининг машҳур шайхлари Баҳовуддин Яъқуб Табрезий ҳамда Яминиддин Табрезийлар қулида тарбияланиб, таҳсил курган бўлса-да тез орада ислом ва суфизмнинг буюк назариятчи донишманди бўлиб танилди; маъқул ва манқул билимларда пешқадамлик даражасига етади. Айрим сарчашмаларда Шабустарийнинг Кирмон сафа-

ри пайтида оила қуриб, фарзандли булганлиги ҳам ёзиб қолдирилган. Кейинчалик ерли аҳоли унинг авлодларини «Хужалар» деб алоҳида эҳтиром қиладиган булишган экан.

Маҳмуд Шабустарийдан бизга қадар шеърлар дево-ни, бир неча илмий рисоалар ҳамда «Шаҳиднома», «Саодатнома», «Гулшани роз» сингари маснавийлари мерос булиб қолган. Замонасининг буюк шахслари, илм-адаб аҳли Маҳмуд Шабустарий мажлисларида булиб, ислом назарияси, фалсафа ҳамда суфизмга доир масалалар буйича савол-жавоб, баҳслар уюштиришар экан. Суфизм назарияси ва амалиётидан баҳс юритувчи минг байтдан зиёд булган «Гулшани роз маснавий»-си Амир Саййид Ҳусайнийнинг унга саволига жавоб тарзида яратилган. У шайх Шаҳобиддин Умар Суҳравардийнинг шогирди Шайх Баҳовуддин Мултонийнинг шогирди эди. «Гулшани роз» Шарқда энг кўп тарқалган маснавийлардан булиб, унга Камолиддин Ҳусайн Ардабили, Доий Шерозий, Муҳаммад бинни Яҳе бинни Лоҳижий, Музаффариддин Али Шерозий, Идрис бинни Ҳисомиддин Бадлисий, Шайх Бобо Неъматулло бинни Наҳичевани сингари адиб ва олимлар турли асрларда шарҳлар битишган. «Гулшани роз» суфизмга оид энг машҳур китоб сифатида инглиз ва немис тиллари-га утирилган. Адибнинг «Ҳаққул яқин ва мироётул муҳаққиқин» рисоласи ҳам тавасаввуф назариясига доир муҳим асарлардан ҳисобланади. «Гулшани роз» қуйи-даги байтлар билан бошланади:

*Ба номи онки жонро фикрат омӯхт,
Чароғи дил ба нури жон барафрӯхт.
Зи фазлаш ҳар ду олам гашт равшан,
Зи файзаш хоким одам гашт гулшан.*

(Жонга бадан баҳш этган, дил чирогини жон нури билан равшан этган, фазлидан икки олам ёришган, файзидан одам хоки гулшанга айланган (ул) зот номи билан).

Шоирнинг «Шаҳиднома» ҳамда «Саодатнома» маснавийлари ҳам маърифат ва ҳақиқатни тарғиб этишга бағишланган. Қуйидаги байтларда муаллифнинг ишқи илоҳий хусусидаги мулоҳазалари юксак санъаткорлик билан теран ўз аксини топган. Жумладан, шоир 3 минг

байтдан иборат «Саодатнома»да узининг турли улкалардаги саргузаштларини паднома характерида назмриштасига тортган; ҳамсухбат булган буюк шахсларнинг олижаноб, ибратомуз хислатларини тасвирлаган; Табризда фаолият курсатган беш нафар машхур суфиларнинг образини яратган. Бундан ташқари Шабустарий Ғаззолийнинг «Минҳожул обидин» асарини араб тилидан форс тилига таржима қилган.

*Хушо ондамки мо бехеш бошем,
Ғаним мутлақу дарвеш бошем
На дин, на ақл, на тақви, на идрок,
Фитода масту бехуд бар сари хок
Чу рӯят дидам ва хӯрдам аз он май,
Надонам то чи хоҳад шуд пас аз вай.
Пас аз ҳар мастие бошад хуморе,
Дар ин андеша дили худ гашт боре.
Ҳар он чизеки дар олам аён аст,
Чу аксе зи офтоби он жаҳон аст.
Жаҳон чун зулфу хату хол ва обрӯст,
Ки ҳар чизе ба жои хеш нақӯст.
Сифоти Ҳақ таоло лутфу қаҳраст,
Руху зулфи бутонро зи он ду баҳр аст.
Мапурс аз ман ҳадиси зулфи пурчин,
Мажнунбонед занжири мажонин.*

(Узимиздан кетган дам яхши, мутлоқ бою дарвеш булганимиз яхши. Дин, ақл, тақво ҳамда идрокни йўқотиб, масту бехуд тупроқда ётганимиз яхши. Юзинг куриб, ундан соғар ичдим, ундан сўнг нима булганини билмадим. Ҳар мастликдан сўнг ҳумор тутади, ана шу андеша билан бағрим эзилди. Оламда аён ҳар бир нарсa у олам офтобининг акси янглиғдир. Бу жаҳон зулф, хат, ҳол ва қошдекдир, ҳар бири уз ўрнида яхшидир. Оллоҳнинг сифати лутфу қаҳрдан иборат бўлиб, гузаларнинг юзу зулфи ана шу икки баҳрдандир. Мендан жингалак сочлари ҳадисини сўраб, Мажнун занжирини тебратманг).

Маҳмуд Шабустарий асарларидаги, орифона шеъриятидаги бу каби сеҳрангиз мазмун ва жозиба махсус таҳлил ва тадқиқотларни талаб қилади. Шабустарий ижодини урганишда Зивуддин Сажжодий ҳамда Абдулрофеъ Ҳақиқатнинг хизматлари катта.

САИД АЛИ ҲАМАДОНИЙ

Бир куни эрталаб тоғам Алоуддин томдан тараша тушгандай:

— Мен сени ўқитиб бўлдим, энди бошқа устоздан таълим оласан, деб қўшни маҳалладаги Шайх Али Дустийга олиб бориб топширди.

Мен у кишидан суфизм таълимотининг зикр, сабр, сидқ, вафо, нафс, риёзат, фано сингари қоидалари бўйича дарс олардим. Кунлардан бир кун борсам, устозим нима юмуш биландир банд эканлар. Менга ҳовлининг бир бурчагида ётган катта харсанг тошни у бурчагига олиб бориб — олиб келишни буюрдилар. Мен чошгоҳгача шу ишни бажариб, терлаб-пишиб кетдим. Ва ниҳоят Шайх ўз ишларидан бушаб, мен билан сабоқ бошладилар. Гап орасида:

— Устоз, шундай катта тошни бекорга у ёқдан бу ёққа кутариб бориб, кутариб келишнинг фойдаси нима?— деб сураб қолдим.

Муаллим бир оз жим турдилар-да, ковушларини оёқларидан ечиб олиб:

— Унинг фойдаси мана бу бўлади, — деб — орқамга, юмшоқ жойимга чунонам туширдиларки, кавишнинг наъли баданимда нақш боғлади.

Кейинчалик билсам Шайх қўлига тушган ҳар бир шогирд ҳам жисмоний, ҳам ақлий жиҳатдан чиниқиши, бирон дақиқа ҳам бекор қолмаслиги, устозига ҳеч қандай ноҳуя савол билан мурожаат қилмаслиги, унинг ҳар қандай топширигини сўзсиз бажариши шарт экан.

Саид Али Ҳамадоний 1314 йили Эроннинг Ҳамадон шаҳрида зиёли оиласида дунёга келган. Отаси ёшлигиданоқ унинг тарбиясига жиддий эътибор беради. Падари вафотидан сўнг унинг тарбияси билан тоғаси Алоуддин шуғулланади. У ёш йигитчага математика, астрономия, тиббиёт, Шарқ юртлари жугрофиясини ургатади. Тиббий фанларни мукаммал эгаллаб бўлгач, Алоуддин жиянини Машриқзаминнинг машҳур файласуф шайхлари Маҳмуд Маздақоний ва Али Дустий қўлига топширади. Ҳамадоний улардан суфизм таълимоти бўйича дарс олади.

Кунлардан бир кун Мазадақоний шогирдига шундай деди:

— Сен бу дунёю у дунёга керакли барча билимларни урганиб бўлдинг. Аммо ҳаётни яхши билмоқ ва инсон қалбини тугри тушунмоқ учун сафар қилиб, юрт кўрмоқ керак.

Шундан кейин Али Ҳамадоний йигирма бир йиллик сафарга чиқади. Шарқнинг барча мамлакатларини кезиб чиқади, куплаб шогирдлар ва муридлар орттиради, Арабистонда бўлади. У энди машҳур олим, суфизм таълимоти жавонмардлик (борини йўқлар билан баҳам кўриб, йўгига шукр қилиб, фақат ўз хунари эвазига кун кечириш) оқимининг пешқадам донишманди сифатида шуҳрат қозонади. Сафарлардан бирида Ҳамадоний 1372 йили Ҳатлон вилоятининг Алишоҳ қишлоғига тушади. Бу ер Шайхга ёқиб қолиб, бир умрга шу ерда яшайди, уйланиб, бола-чақали бўлади.

Кашмирда Исломнинг тарқалиши ва ислом маърифатини ерли халққа сингдирилишида Али Ҳамадоний катта хизмат қилган. У 1374 йили буюк Соҳибқирон Амир Темури маслаҳати билан 700 шогирдини олиб Кашмирга борган ва бу ерда илмий мажлислар утказиб, ваъзлар айтиб, халқни ўзига эргаштиришига эришган. Шундан кейин умрининг қолган йилларини купроқ Кашмирда утказган Саид Али Ҳамадоний 1384 йили вафот этган.

Али Ҳамадонийнинг ҳаёт йўли барчага бир ибратдир. У ҳар бир суфи, шайх, дин арбобидан мукаммал билимдон, бирон касб эгаси, исломий фарз ва суннатларни, билимларни элга ургатиб, ҳалол ҳамда фидойи бўлмоғини қатъий талаб қилган. Шунинг учун барча мурид ва шогирдлари бирон бир ҳунар эгаси бўлган. Ўзи қалпоқ тикишдан келадиган даромад эвазига кун кечирган. Шайхдан бизга қадар араб ва форсий тиллардаги шеърлар девони, «Шайхлар одоби», «Нафс маърифати», «Жавонмардлик асослари», «Давлатни бошқариш қоидалари» сингари юздан ортиқ катта-кичик ҳажмдаги асарлар мерос бўлиб қолган. Уларда олим илм урганишнинг аҳамияти, ҳунарнинг инсон фаолиятидаги урни, шайх, суфиларнинг маънавий пок бўлиши, имон, эътиқоднинг мустаҳкам бўлмоғи, ким ва

қайси эътиқодда бўлишидан қатъий назар барча одамларга яхшилик қилиш, бева-бечораларга нисбатан мурувватли бўлиш хусусида насиҳат қилади, йул-йуриқлар курсатади. У уз асарларида маърифатли, узоқни кура биладиган, тадбирли, адолатпеша, инсонсевар, амир бошчилигидаги марказлашган, мустаҳкам давлат ғоясини илгари суради.

Саид Али Ҳамадонийдан каттагина шеърый девон ҳам мерос қолган. Қуйидаги рубоий Абдулрофеъ Ҳақиқатнинг рисоласида келтирилган:

*Дар канори хеш меёбам дамо-дам буйи ёр,
З-он ҳаме гирам дамо-дам хештанро дар канор.
На мёнашро каноре, на канорашро миён,
Ва зи миёни оташин ишқаш намеёбам канор.*

(Уз гўшамда дамо-дам ёр ҳидини топаман, шунинг учун узимни дамо-бадам кунжакка оламан. Аслида (унинг) уртаси ҳам, гўшаси ҳам бўлмас. Шунинг учун ишқи оташи орасида ҳудуд топмасман).

* * *

Шоҳ Нуриддин Неъматулло Вали Ҳазрати Мирни кургани борганларида у киши бетоб эканлар. Шунда бошларидаги саллаларини олиб, Шайхнинг муридларидан бирига бериб дебдилар:

— Бунни пирингга элтгин, пайтава қилсинлар ва уз пайтаваларини лутфан берсинлар, мен салла қилиб урайман.

* * *

Али Ҳамадоний икки йил шайх Али Дустий ҳузурида бўлиб, сунг Маздақонга қайтаркан, ҳижрий 732 (1358) йили иккинчи кун Саид хайри хуш қилиш учун устози ҳовлиси яқинига келибди. Уша куни Шайх доимий одатига кўра ҳовлисидан чиқмабди. Дустлари Али Ҳамадонийга устознинг кулбасига кириб хайрлашиб кетаверишни маслаҳат беришибди. Али Ҳамадоний хонага кириб не куз билан курсинки, Дустий зикрга бош эгган ҳолда жон таслим қилган экан.

* * *

Али Ҳамадоний ва бошқа шогирдлар Шайх Алини дафн этиб, учинчи кун Маҳмуд хизматига этиб борибди. Уша кунлари Саиднинг муридлик муддати тугаган экан. Шунинг учун Маҳмуд Маздақоний Али Ҳамадонийга қуруқлик ва сув юзида сайр қилиш, жаҳонгашталикка юз тутишини маслаҳат берибди. Шундай қилиб Ҳамадонийнинг мусофирлик ҳаёти бошланибди.

* * *

Кунлардан бир кун Али Ҳамадоний шайх Азконий хонақоҳида ётганида туш кўрибди. Тушида Азконий унга бир лочин тўхфа қилибди. Бун Шайх фарзанд деб тушунибди-да тезда уйланибди. Оллоҳ таоло ҳақиқатда ҳам унга уғил берибди, номини Муҳаммад қўйибди. Ушанда Ҳамадоний қирқ ёшда экан.

* * *

Ҳамадоний нақл этибдур: Ҳаж сафарим ун ой давом этди. Қарда дам олиб ётсам, Ҳақ субҳонаҳу таолодан «тур, халқни исломга даъват эт» деган нидо келарди. Шунинг учун бирон манзилда муқим турмадим, бирон шаҳарда икки ойдан зиёд яшамадим.

* * *

Кашмир подшоҳи Султон Аловуддин тушида офтобнинг жанубдан чиққанини кўрибди. Шоҳ будда уламоларини йигиб, туши таъбирини сурабди. «Эй подшоҳ, дебди улар, Мовароуннаҳр заминидан бир киши келиб, ҳаммамизни мусулмон қилади», дебди. Ҳақиқатдан ҳам Али Ҳамадоний Кашмирга бориб, бутун халқни исломга даъват этибди.

* * *

Кунлардан бир кун Ҳамадоний Амир Барлос билан биргаликда соҳибқирон Амир Темур ҳузурига борибди. Суҳбат давомида Жаҳонгир Шайхдан сурабди.

— Устози аржманд, нега қора либос кийиб, қора салла ураб юрасиз?

— Улуғ амир, мен Ҳақ йўлида ҳар икки нафсни шаҳид этганман. Уларга мотам тутиб, шундай хирқа кияман, — жавоб берибди Ҳамадоний.

* * *

Нақл этишларича, Али Ҳамадоний бир сафар 700 нафар саййидлар билан Кашмирга борибди. У уз дустлари ва яқинлари билан Алоуддин маҳалласидаги Абҳат (ҳозирги Чаҳрам) анҳори соҳилига жойлашибди. (Кейинчалик ана шу манзилда Шоҳи Ҳамадоний номли хонақоҳ, жомеъ масжиди бунёд этилган). Ҳар куни Ҳамадоний аср намозидан сунг бир баландликда одамларга панд ҳамда ваъз айтиб, уни маҳаллий тилга таржима қилдиарар экан. Оддий халққагина эмас, ҳинд ва будда уламоларига ҳам ваъз айтаркан. Баъзан бундай мажлислар баҳсу мунозарага айланиб, Шайх уз ақлзаковати, уткир зехни, исломий тафаккури билан голиб келаркан. Натижада мажлис аҳлидан бир неча киши бир йўла исломни қабул этган кунлар ҳам булган экан.

* * *

Ҳайдари Бадахший «Мастурот» рисоласида шундай езади: Али Ҳамадоний Хатлондалигида Ҳазрати Расулulloҳни тушида курган экан ва ул ҳазрат «сенинг ҳокинг шу ерда булади» деб башорат қилган эканлар. Уйқудан турган Саид бу башоратдан мамнун булибди. Чунки, у узини шу шаҳарга қаттиқ боғлиқ, деб юрарди. Бу воқеани шайх муридларига айтиб берган ва уларнинг «Сизнинг умр риштангиз қачон узилади» деб берган саволларига «мен мана шу воқеадан сунг уч йилу бир кеча кундуз умр кураман» дебди. Муридлари зор-зор йиглашибди. Ҳақиқатдан ҳам шайх узи айтган кунда вафот этибди.

* * *

Али Ҳамадоний вафотидан хабар топган Султон Қутбиддин жасадни Кашмирга элтиб дафн этиш учун одам юборибди. Поҳли ҳокими эса Саидни уз вилоятида дафн этмоқчи эди.

Хатлонлик муридлари эса устозни васиятига кура мурдасини узлари олиб кетмоқчи булишибди. Шундай қилиб, орада жиддий тортишув руй берибди. Мурдани ювиб-тараб кафанга олгач, Шайхнинг мурид ва шогирдларидан булмиш Кавомиддин Бадахший шундай дебди: «Кимда ким Шайхнинг жасадини урнидан

қўзгата олса, уни хоҳлаган ерига элтиб қумиши мумкин».

Бу гапдан ҳамма ҳайратга тушибди. Қашмирликлар ва Поҳли халқи бирин-кетин Саид Али Ҳамадоний мурдасини кутариб олиб кетишга уриниб қуришибди. Лекин ҳеч ким унинг ўрнидан қўзгата олмабди. Шундан сўнг Шайх Қавомиддин Бадахший «энди навбат бизга келди» дебди-да, устози мурдасини бир ўзи икки қулида даст кутариб йўлга тушибди. Йиғилганлар ҳайрат бармоғини таажжуб дандони билан тишлаб, Шайхни Хатлонга элтишга монъелик қилмабдилар. Шундай қилиб Али Ҳамадонийни ўзи севган Алишоҳ қишлоғига элтиб дафн этибдилар. Унинг мақбараси ҳамон халқнинг муътабар зиёратгоҳи ҳисобланади.

ШАЙХ НАЖМИДДИН РОЗИЙ

Шайх Нажмиддин Абубакр Абдулло Муҳаммад бини Шоҳурдоя Розий XIII асрдаги ирфоний билимларнинг донишманди ва шоирларидандир. У қадимий Рай шаҳрида дунёга келган. Хусусий таҳсилдан сўнг Хоразмга келиб, Нажмиддин Куброга мурид тушади ва унинг қулидан хирқа олади. Шайх Розий мўғул яғмосининг ғоратидан сўнг Қунёга бориб, Жалолиддин Румий ҳузурида яшайди. Садриддин Қунавий суҳбатларида бўлади. Розий Қунёдаги уч йиллик ҳаёти давомида Румий бошчилигидаги шайхларнинг намозида имомликка ўтиб юради. Шундан сўнг Нажмиддин Розий Арзирумдан 35 фарсах узоқроқдаги Арзинжон шаҳрига кетади. Шайх Розий Қунёни тарк этиш сабабини бирон бир асарида аниқ таъкидламаган. Лекин бу ерда Шайхни яхши пешвоз олмайдилар. Шунинг учун у Бағдод сари йўл олади. Шайх Розий умрининг охиригача шу ерда яшаб, 1278 йили вафот этади. Унинг хоки буюк шайхлар Жунайд Бағдодий, Сари Сақтийлар мақбараларининг ёнидадир.

Нажмиддин Розий диншунос, тасаввуф назариётчиси сифатида ўзидан кейин катта илмий ва бадиий мерос қолдирган. У «Ақл ва ишқ», «Мармизот» асарларини Қунё ва Арзинжондалигида форс тилида ёзиб, за-

мони ҳокимлари бўлмиш Кайқубод ва Баҳромшоҳнинг угли Довудларга тортиқ қилган. Умрининг охирларини ана шу икки китобни араб тилида «Манорат-ал-соирин» номи билан қайта ёзади. Бундан ташқари Нажмиддин Розий «Марсаодатобод», «Баҳрул-ҳақойиқ», «Мақомат-ал-тоирин», «Ат-тайр», «Суроҳ-ал-қулуб» сингари бир қанча рисолалар битган. Буларнинг аксарияти тасаввуф назарияси ва амалиётига бағишланган бўлса, «Рисолат-ат-тайр» маънавий ва лафзий санъатлар таърифи ҳамда таснифига доирдир. Демак, Шайх Нажмиддин Розий нозикбин шеършунос, адабиёт назариятчиси ҳамдир. Шайх истеъдодли шоир бўлган. Унинг рисолалари таркибида, қулёзма баёзларда газал, маснавий, қасида ва рубоий жанрлардаги бир қанча шеърлари бизгача етиб келган. Шоир ўз асарларида асл ишқ билан бирга илм-маърифат, юксак инсоний хислатларни, инсон қадрини эъзозлашни тарғиб ва ташвиқ қилади.

*Душмани маро саодат ёр бод,
Дар жаҳон аз умр бар хурдор бод.
Ҳар ки хоре мениҳад дар роҳи мо,
Хори мо дар роҳи мо гулзор бод.*

(Душманимизга саодат ёр бўлсин, жаҳонда умридан барака топсин. Бизнинг йўлимизга ким тикон қўйса, бизнинг тиканимиз унинг оёғи остига ташланган гул бўлсин).

Маълумки яхшиларга яхшилик қилиш ҳамманинг қулидан келади. Аммо душманига, ёмонларга яхшилик қилишнинг уддасидан ҳамма ҳам чиқавермайди. Шарқ машойихларининг асосий хислатларидан бири ёмонликка яхшилик билан жавоб бериб, уларни яхши йўлга ҳидоят қила билишдир. Юқоридаги рубоийда ана шу гоё теран мужассамлашган.

Қуйидаги рубоийда эса узгача руҳ, булакча оҳанг ва нафосат барқ уриб турибди:

*Ҳар сабзаки дар канори жўй раста аст,
Гўёки зи хатти бинафша мўе раста аст.
То бар сари лола по баҳори наниҳи,
Ки он лола зи хоки лола рўе раста аст.*

(Ариқ буйидаги ҳар бир майса бинафша хатидан унган кокилга ўхшайди. Лола устига хорлиқ билан оёқ босмаким, у гул юзли гузалларнинг тупроғидан унмиш).

Демак, Шайх Нажмиддин Розий замонасининг кўп алломалари эътироф этилган зукко файласуф олим бўлиш билан бирга нозиктаъб шоир ҳам бўлган экан. У форс ва араб тилларида баробар ижод қилган зуллисонайн адибдир.

ХОЖА АБУИСҲОҚ ҲАТЛОНИЙ

Хожа Абуисҳоқ Ҳатлоний XIV асрнинг йирик машойхларидандир. У Самарқанд яқинидаги қишлоқлардан бирида дунёга келган. Ҳатлоний йигитлик палласида машҳур шайх Саид Али Ҳамадоний ҳузурига — Ҳатлон (Кулоб)ни Али Шох қишлоғига бориб таҳсил куради. Замонасининг барча билимларини мукаммал эгаллаган Абуисҳоқ Ҳамадоний кўлидан хирқа кияди ва унинг қизига уйланиб Ҳатлонда қолиб кетади.

Саид Али Ҳамадоний вафотидан сўнг қирқ йил давомида унинг ўрнида устозлик қилиб, халқни маърифатга ҳидоят этди. Ҳатлоний 1443 йили қандайдир сабабга кура Шохрух фармони билан қатл этилди. Ҳатлоний тасаввуфга доир илмий рисоалар ёзиш билан бирга форсий тилда шеърлар ҳам битган. Саидабдулло Барзишободий — Машҳадий ҳамда Саид Муҳаммад Нурбахшлар Ҳатлонийнинг шогирдларидандир.

ШАЙХ ТОЖИДДИН ҲУСАЙН ХОРАЗМИЙ

Шайх Тожиддин Хусайн Хоразмий Шайх Шаҳобиддин Хусайннинг ўғли бўлиб, XIV асрнинг охири ва XV асрнинг биринчи чорағида яшаб ўтган машҳур орифлардандир. Унинг отаси асли Машҳаднинг Тобадгонидан бўлиб, Жути ҳукмронлиги даврида Хоразмга кучиб бориб, муқим яшаб қолган ва Кубровия тариқати тарғиботчиларидан бўлган. У ҳақиқат ва маърифат фидоийларидан бўлиб, бу йулда шайх Имодиддин Фазлуллоҳ Машҳадий ердамида шайх Хожа Муҳаммад Хажу-

шоний мактабига доҳил булади. Ҳусайн Хоразмий бот фурсатда устозининг эътиборини қозониб, унинг яқин мурид ва дустига айланди.

Ҳажушоний вафотидан сунг Хоразмий Ғулумали Нишопурийга мурид бўлди ва унинг қулидан хирқа олди. Устози вафотидан сунг Кубровия тариқатининг устоди — халифалиги унга теғди. Умрининг охириги йилларини Тобадгонда утказиб, шу ерда вафот этган. У бир неча илмий рисоалар, Ибн Арабийнинг «Фусус-ал-ҳаким» китобига тафсир ёзган, форсий шеърлари халқ орасида шухрат топган. Нуралишоҳий Тустарийнинг «Мажолис-ул-мўминин» китобида Хоразмий шеърларидан намуналар келтирилган.

БАҲОВУДДИН НАҚШБАНД

Ун иккинчи ва ун бешинчи асрларда Урта Осиё халқлари орасидан Шарқ ирфоний тафаккури тараққиётига улкан ҳисса қушган бир тизим мутафаккир мутасаввуфлар етишиб чиқди. Исломий аҳкомлар учоғи Бухородан етишиб чиққан Баҳовуддин Нақшбанд ана шундай сиймолардандир. У 1318 йили Бухоро яқинидаги «Қасри Ҳиндувон» (кейинчалик у олим шарафига «Қасри Орифон» деб атала бошлаган) қишлоғида ҳунарманд оиласида дунёга келган. Унинг ҳаёти ҳақида шогирди Муҳаммад Порсонинг «Қудсия», «Мақомоти ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд», Абдурахмон Жомийнинг «Нафахтул-унс», Саййид Шарифнинг «Тарихи Роқимий», Амир Ҳамзанинг «Мақомоти Амир Саййид Кулол», Муборак ал-Бухорийнинг «Анисул-толибин ва уддатус-соликин», Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Футуватнома», Сайфиддин Али Сафийнинг «Рашахот-ул-айн-ул ҳаёт» асарларида қимматли далил ва маълумотлар мавжуд. Ана шу манбалар асосида тадқиқот олиб борган Е. Э. Бертельс, С. Олимов, А. Афсаҳзод, Х. Мирзозода, В. Зоҳидов, И. Муминов, А. Муҳаммадқулов, О. Усмонов, А. Хайитметов ҳамда Н. Комилов сингари олимлар бу буюк шайх ҳамда файласуфнинг тула биографиясини яратишга қисман эришишган.

Шу илмий хулосаларга қараганда тугма зийрак ва зукко булган Баҳовуддинни ешлигиданоқ дастлаб Хужа Муҳаммад Самосий тарбиялай бошлади. Зеро, бир неча йил бурун «Қасри ҳиндувон»да булган Самосий яқин оралиқда мана шу қишлоқда буюк бир шахс дунёга келишини башорат қилган эди. Унинг вафотидан сунг эса, Баҳовуддиннинг тарбияси билан уша даврнинг машҳур мутасаввуфи Амир Саййид Кулол Амир Темурнинг ҳам пири булган. Бу ҳақда «Темур тузуклари»да ҳам ишорат бор. Кейинроқ эса Абдулҳолиқ Гиждувонийдан сабоқ олади. Олимнинг отаси Саййид Жалолиддин, онаси Биби Орифа булган.

Маълумки, Аҳмад Яссавий Бухоро мадрасаларини хатм этгач, устози Юсуф Ҳамадоний урнида мударрислик қилган. Уша кезларда Саййид Кулол билан Абдулҳолиқ Гиждувоний Аҳмад Яссавийдан таълим олишган. Демак, Баҳовуддин Нақшбанд бевосита Яссавий шогирдларидан ҳисобланади. У 7 яшарлигида «Қуръони карим»ни тўла ёдлаб, хуш овози билан қироат қилган.

Ун бир яшар Баҳовуддинни Саййид Кулол узи билан Қаршига элтади. У бу ерда кўп китоб уқийди, суфизм назариясини пухта эгаллайди; устозларидан «махфий зикр» қоидаларини ушлаштиради; орифлик шартларини урганади; 17 яшарлигида уйланади. Аммо Абу Муҳсин Муҳаммад Бакир ибни Муҳаммад Алининг «Мақомоти ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд» китобида нақл этилишича, Саййид Амир Кулолдан дарс олиши тугагач, амакиси Баҳовуддинни Самарқандга элтади ва машҳур дарвешлар ҳузурига қуйиб, улардан таълим олдиртиради. Кунлардан бир кун Баҳовуддиннинг тушига ҳазрати Ҳизр кириб «агар сен ҳақиқий суфи булишни истасанг, хотининг билан алоқани узишинг керак» дейди. Шундан сунг Баҳовуддин оиласи билан ажрашади. Умуман, унинг камолотида «ғойибдан нидо», «хуфя зикр» пайтида куз олдига пайгамбар, Сулаймон Ҳаким Ота, Ҳизр, Иброҳим Адҳам, машҳур авлиёларнинг келиши, башорати, узининг ноғихоний руҳий қудратга эга эканлигини сезиши муҳим омилларидан булган. Утмишда яшаган буюк му-

тасаввуфларнинг ҳаётида Ҳизр башорати муҳим урин тутган.

Гарчи Баҳовуддин оиладан воз кечган бўлса ҳам, узининг қатъий ақидасини «даст ба кору дил ба ердан» келиб чиқиб, деҳқончилик билан шуғулланган, отасининг ёнида туриб дастгоҳда гулли ҳарирлар туқиган, мисга гул-нақш тушириш билан шуғулланган. Унинг лақаби — Нақшбанд ҳам мисгарлигидан олинган. Баъзи тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, Баҳовуддин бир оз вақт шогирди Халил Султон ёки Қазон Султон даргоҳида яшаган ва унинг бой китобхонасидан фойдаланган, айрим масалаларда Султонга раҳнамолик қилиб турган.

Бухорога қайтиб келгач, олим шогирдлари Муҳаммад Порсо ва Алоуддин Аттор билан бирга Хуросон, Эрон ҳамда Ироқ орқали Ҳажга жунайди. Улар йулда Балх, Марв, Ҳирот, Нишопур, Бағдод ва Дамаск каби унлаб шаҳарларда бўладилар: Юсуф Ҳамадоний, Боязид Бистомий, Жунайд Бағдодий, Мансури Халлож, Абу Абдулло Мағрибий сингари машҳур суфи-машойихлар, Марв суфизм таълимотининг алломалари мақбараларини зиёрат қилади: «анал ҳақ» ижодкорига катта ҳурмат курсатади.

Машҳур тасаввуф донишманди, Бағдодда мадраса курдириб, ун йил давомида 13 фандан дарс айтган Абдулқодир Гелоний — Ғавсул Аъзам (XII аср) Баҳовуддин Нақшбанд ҳамда шогирди Муҳаммад Порсога «Мансур қалбида ишқ оташининг алангаси бор эди. Гирдатрофдагилар ана шу шуълани кўра олмай, уни дастгирлик этмади. Мен ушанда Халлож ёнида бўлганимда, уни қўллаб-қувватлардим» деган экан. Бу эса Нақшбанднинг «Худо билан қалбан бирга бўлмоғ лозим» деган фикри билан ғоятда мутаносибдир.

Ун йилдан сўнг улар Бухорога қайтишади. Бундан кейинги барча ҳаётини Баҳовуддин Нақшбанд Худо йулига хизмат қилишга: муридлару шогирдларга дарс айтиш, амри маъруф ўтказиш, уларга «зикри хуфя» қондаларини сингдириш, кўпроқ дарвешлар даврасида бўлишга интилни. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, Муҳаммад Порсо ва Алоуддин Атторлар унинг нутқла-

ри, ҳикматли сузларини ёзиб, туплаб юрган. Утмишда яратилган «Ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд мақомотлари»га кирган барча гаплар, устознинг фикрлари, унинг даҳоси хусусидаги қуплаб маҳобатли афсоналар ана шу манбалардан олинган ёки уларга суяниб ёзилган.

Ҳазрати Баҳовуддин касалланиб қолгач, умри охирига етаётганини сезиб, Бухоро четидаги бир карвонсаройга бориб ўрнашган. Қуплаб шогирдлар, дарвешлар қуршовида бир неча кун яшаб, 1389 йилнинг март ойида оламдан ўтган. У ўзигача ўтган барча суфи, машойихлар таълимотини пухта эгаллади ва соҳада ўзича қуйидаги йуналишни белгилади: таълимотининг асосини жавонмардлик — барча инсонларга яхшилик қилиш, ортиқча мол-дунёга ружу қўймаслик, ўз қўл кучи, қўз нури эвазига кун кечириш, бировларнинг дардига малҳам бўлиш, иложи борича қўлга киритилган ноннинг ярмини бир муҳтожга бериш, дилозор бўлмаслик, фарз ва суннатларни бировга қўрсатиш учун ёки бошқалар ижро этаётгани учун эмас, балки қалбдан хуфя бажариш ташкил этган. У асосан турли касб эгалари давраларида, усталар расталари, гузарларда, карвонсаройларда фаолият қўрсатган. Бунда ун бир шарт дастур сифатида қўлланилган:

1. Хуш дар дам, яъни шу тариқат аъзоси — солик Худо шарафига қилинадиган хуфя зикр пайтида хушҳол ва хушчақчақ юрмоғи лозим.

2. Назар дар қадам, яъни солик ҳамиша хушёр бўлиб, паришон хотирликка йўл қўймаслиги зарур.

3. Сафар дар ватан, яъни юксак ахлоқ соҳиби бўлган солик атроф-муҳит бағрида кезиб юрсин, юрт курсин, одамлар орасида бўлсин.

4. Хилват дар анжуман, яъни солик зоҳиран халқ билан, ботинан Холиқ билан бўлсин.

5. Ёд кард, яъни солик Худо ёди билан яшамоғи, зикрга гарқ бўлмоғи зарур.

6. Бозгашт, яъни солик ҳамиша Худо ишқида ботинан муножот айтиб юрмоғи даркор.

7. Нигоҳ дошт, яъни солик ҳаелини бир жойга йиғиб, хотиржам юрмоғи лозим.

8. Ёдлошт, яъни солик ваҳдати вужуд таълимотини билмоғи керак.

9. Вуқуфи замон, яъни солиқ ҳамиша уз вақтини ҳисоблаб юриши, унинг қанчаси яхшиликка, қанчаси ёмонликка кетганини билиб туриши зарур.

10. Вуқуфи адад, яъни солиқ ҳамиша узининг ягоналигини, танҳолигини назарда тутмоғи керак.

11. Вуқуфи қалб, яъни солиқ хуфя зикрда ғарқ юриб, дилда Оллоҳни сақлаши билан хотиржам юрмоғи керак. Нақшбандийлик тариқати аъзолари, тарафдорлари олдиға қуйиладиган бу талабаларнинг туртғаси, яъни «Хуш дар дам», «Назар дар қадам», «Сафар дар ватан», «Хилват дар ажуман» энг асосий шарт сифатида кенг тарқалган.

Баҳовуддин Нақшбанд 73 йиллик умри давомида Навоий таъбири билан айтганда куплаб «авроқ мун-наққаш этган» бўлса-да унинг тўла илмий мероси бизға қадар сақланиб қолмаган. Аммо «Чаноқ қалъа» (1909 йил), «Бухорои шариф» (1912 йил), «Шуро» (1914 йил) журнал ва газеталаридаги маълумотларға қараганда буюк мутафаккир тасаввуф назарияси ва амалиётига доир 13 та асар ёзган. Улар орасида «Ҳаётнома», «Далили ошиқон», «Одоб ал-соликин» («Муридлар одоби»), «Насиҳат ул-соликин» («Муридлар учун насихат») асарлари алоҳида аҳамиятға эға эканлиги уқтирилган. Лекин неғадир Абдулаҳад Хужаев узининг «Махдуми Аъзам мақоласида сунгги икки асарни бу шайх китоблари сирасига киритган».*

X—XI асарларда айрим мутасаввуф машойихлар орифликдаги таркидунёчиликка, мистика — ўзлигидан воз кечиш сингари хатти-ҳаракатларға ўзғача назар билан қарашға, сўфизм назариясининг баъзи жиҳатлариға ислоҳ киритишға интиладилар. Тасаввуфнинг машхур донишманди Абулҳасан Ҳаррақоний 3 углининг бирини темирчига, иккинчисини дурадгорға, учинчисини қуролсозға шогирд қилиб беради. Муридларидан бири «ахир фарзандларингиз ҳунар эгаллаш билан банд бўлса, комиллик йулидаги фарз ва суннатларини уз вақтида бажара олмайдилар-ку?» деб сураганида «ошиқларни қули ишда, қалби ёрда бўлмоғи лозим, улар текинхурлик, таъмагирликка урганмасликлари керак» деб жавоб берган.

* («Мулоқот» журнали, № 3—4. 1993 йил, 45 бет)

Баҳовуддин Нақшбанд ана шу фикрни бир таълимот даражасига кутаришга, суфизмни турмушга, инсон ҳаётига яқинлаштиришга муваффақ бўлди.

Хулоса қилиб айтганда, суфизм таълимотида ислохотчи, янгилик яратувчи унвонига муяссар бўлган Нақшбанд ҳаёти ва ижодий мероси энди ҳар томонлама чуқур урганилмоқда, унинг асарларини топиш, тадқиқ этиш ва нашр қилиш шарқшунос ва файласуфларнинг галдаги вазифаларидан ҳисобланади.

СУФИ ОЛЛОҲЁР

Утмишдаги мактаб ва мадрасаларимизда, хусусий муаллимлар ихтиёридаги таълим тизимида Қуръони Карим, Ҳадиси шариф, Ҳафтияк, Чор китоблар билан бирга машҳур зуллизонайн лирик шоир, дostonнавис, исломий аҳкомларнинг донишманди, жонфидо тарғиботчиси Суфи Оллоҳёрнинг «Саботул-ожизин», «Маслак-ул-муттақин» асарлари ҳам бир дарслик сифатида ўқитилган. Афсуски коммунистик мафкура ва шуроларнинг шовинистик сиёсати бу адиб ҳамда валий ижодини урганиш, нашр этишга йўл қўймасди. Халқимиз миллий мустақилликка эришгандан сўнг бошқа исломий шеърят сингари Суфи Оллоҳёр ижоди ҳам жиддий урганила бошланди, «Саботул-ожизин» нашр қилинди. Хусусан, филология фанлари доктори Иноятулло Сувонқуловнинг бу соҳадаги изланишлари-ю заҳматкашлиги таҳсинга лойиқ.

Булажак санъаткор 1644 йили Каттақургоннинг Минглар қишлоғида зиёли oilасида дунёга келади. Ота-си Темир Ёр ўғлининг тарбияси билан жиддий шуғулланди: у 12 ёшгача ўз қишлоғида ўқийди, кейинчалик Бухорога бориб мадрасаларда билим олиб, ўзбек ва тожик тилларида асарлар ёза бошлайди. Мадраса хатмидан сўнг Суфи Оллоҳёр бир неча йил Бухоро амирининг Ҳисор ва Қубодиён туманлари солиқ маҳкамаларида ишлайди, «Шумлигим, расволигим тегди вилоят халқига» деб кейинчалик адиб ўзининг ана шу фаолиятдан надомат чекади.

Суфи Оллоҳёрнинг дунёвий ишларни тарқ этиб, нақшбандия тариқати йулига ўтишини таниқли наво-

ийшунос олим Ёқубжон Исҳоқов куйидагича изоҳлайди: «Оллоҳер божхона хизматига кириб, бир неча йил қаттиққул, шафқатсиз амалдор сифатида фаолият курсатади. Шайх Ҳабибуллоҳнинг бир муриди гайриқонуний йул билан Бухорога мол олиб кираётганда Оллоҳер томонидан қаттиқ калтакланганлиги ҳақидаги ривоят жуда машҳур».

Оллоҳер Шайх Ҳабибуллоҳ таъсирида нақшбандия тариқатига кириб, мансаби ва бошқа дунёвий амалларни тарк этади. У ун йил Шайх Ҳабибуллоҳ мадрасасида таълим олиб, етук олим ва валий даражасига етишади*.

Суфи Оллоҳернинг исломий ақидалар яловбардори даражасига етишда унинг шайх Наврузга қул бериб, ундан дарс олиши, машҳур Офоқхужа эшон, оташзабон шоир Машраблар билан мулоқотлари, оддий меҳнаткаш халқ ҳаёти, руҳияти билан яқинроқ танишуви муҳим босқич бўлган. Умрининг куп қисмини суфистик гоёларни тарғиб этиб, комиллик сари интилган забардаст шоир 1721 йили Вахшиворда вафот этган. Уртоқ И. Сувонқуловнинг уқтиришича бу сана «Саботул-ожизин»нинг бир дастхати ҳамда «Шарҳи Суфия» китобида аниқ курсатилган.

Суфи Оллоҳердан бизга қадар катта ҳажмда ижодий мерос қолган: турли мажмуалар, баёзларда сақланиб қолган лирик шеърлар, «Мурод-ул-орифин», «Маслак-ул-муттақин», «Махзан-ул-мутеин», «Сабот-ул-ожизин» каби ахлоқий-таълимий, ижтимоий-фалсафий маснавийлар шулар жумласидандир. Бундан ташқари И. Сувонқулов шоирнинг «Мевалар мунозараси» номли манзумаси ҳам мавжудлигини аниқлашга муяссар бўлган.

Суфи Оллоҳер ўзбек ва тожик тилларида битилган лирик шеърларида бир томондан, дунёвий муҳаббатни, ёрнинг чиройи ҳамда нозу истигносини турли-туман бадий бўёқларда тасвирласа иккинчи томондан, мавжуд ижтимоий тузум иллатларини, одамлар орасида

* (Ёқубжон Исҳоқов. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиети. Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриети. Т., 2002. 105-бет).

учрайдиган гина-адоватни танқид қилиб, уларни пок ва рост йулга даъват этади; нафис бадийи воситалар, ташбеҳлар ишлатади, мутлақо узига хос қиёслар яратади:

*Курк учун тушти зилоли лаъла мушкин хатту хол,
Тутди суҳбат Хизр ила Кавсар қироғинда ҳилол.
Нарғизи мастинг хумори бодадин гулгунмудур,
Ё бу дурким лолазор ичра тушан ваҳший ғизол.*

Биринчи байтда ёрнинг лаъли зилоли соҳилда турган мушк таратувчи хат (қора тук) ва хол жаннатнинг Кавсар ҳовузи лабида Хизр билан суҳбатлашаётган ойга ухшатилса, кейинги мисраларда, бодадан гулгун булган ёрнинг хумор кўзлари лолазорга тушган ҳуркич-ёввойи кийикка ухшатилади. Қуйидаги байтлардан ҳам шоирнинг чинакам ҳаёт гузалини васф этганлигини, маъшуканинг вафоси-ю жафоси ошиқ учун бирдай тотли, фарахбахш эканлигини ҳис этамиз. Шунга кура шоир уз ерини турли хил ҳаётӣ деталларга ухшатади.

*Сен бу нозиклик била ё ҳур, ё айёрсан,
Ё пари, ё лола, ё гулшани баҳорсан.*

«Улмаз» радифли газалида шоир солиқнинг мақсад йулида риёзат чекмоғлиги, албатта, устод-пирга эргашмоқ, қул бермоқ лозимлиги, бу йулдаги ҳар қандай тусиқ, монеликни «Жон чекиб, гусса ютиб, жигарни қон қилиб» мардонавор енгиб утмоқ зарурлигини уқтиради.

*Бошини доша уруб, дона элакдин утмай,
Мушт емай, ичина солсалар, нон улмаз
Эй йигит маслаҳатинг билгали бир пир керак,
Бекамон ўқ неча тузлик ила паррон улмаз*

Умрининг асосий қисмини ҳақ йулига, ирфоний билимлар тарғибига, суфизм таълимотини кенг халқ оммасига сингдиришга сафарбар этган Суфи Оллоҳер зулм-зурлик, такаббур, судхурлик, вафосизлик, лоқайдлик, таъмагирлик, танбаллигу беҳунарликни; мансаб-мартаба, мол-дунёни деб жанжалкашлик қилиш, дилозор, ноиттифоқ булишни қаттиқ қоралайди; замондошларига танбеҳ беради, бир мутафаккир сифатида

панд-насихат қилади; «Арзимас» радифли газали ана шундан шаҳодат беради:

*Дўстлар, бу бевафо дунёда молу мулк учун,
Бир-бирингни оғритиб ношод қилмоқ арзимас.
Мансабу дунё учун аҳли ҳукумат олдида,
Қўл қовуштириб турибон дод қилмоқ арзимас
Олиғу солиғ билан мулло-ю ҳожа-барчани,
Юз жафо-ё жабр ила афтода қилмоқ арзимас
Турку тожик ўзбеку, саҳройиларни мол учун,
Кеча-ю кундуз уриб, ношод қилмоқ арзимас.*

Демак, маълум муддат давлат хизматини адо этган шоир уз замонасидаги феодал узаро низоларни, меҳнаткаш халқ бошига кулфат тушираётганларни лирик шеърларида руй-рост танқид қилган, ҳукмрон табақаларни инсондўст, адолатли бўлишга ундаган. Тожик тилидаги газалларида ҳам ҳикматомуз байтлар куплаб учрайди.

Суфи Оллоҳёр маснавийлари мавзу доираси жиҳатидан ҳам, гоёвий йўналиши нуқтаи назаридан ҳам ўзбек дидактик шеърлятида катта ҳодиса бўлди. Зероки уларда шоир комиллик сари йўллайдиган барча шарт ҳамда қарзларни бирма-бир баён этади, исломий фарз ва суннатларнинг моҳиятини тушунтиради, уларни бажариш йўл-йўриқларини шарҳлайди, курсатади. Шунинг учун ҳам бу манзумалар ўтмишда мактаб ва мадрасаларда асосий қўлланмалардан бири ҳисобланган. Жумладан, «Саботул-оғизин», «Мурод-ул-орифин» китобларида асосан, Муршид ва Муриднинг бурч ҳамда вазифалари, суфиларнинг дунёқараши, қандай билимларни урганиши ҳақида мулоҳаза юртилса-да шоир толиблик, таъма қилмаслик, аҳд, вафо, сидқ, муҳаббат, саховат, тугрилиқ, хиёнатдан йироқ бўлмоқ, чин эрга эргашмоқ ва бошқа жуда кўп ҳаётий масалалар хусусида фикр юритади; имонда собитқадамлик, аҳдга вафо инсон камолотида муҳим босқичдир. Шоир фикрича инсон умр бўйи илм урганмоғи, маърифат касб этмоғи лозим; ҳар қандай ҳолатда ҳам хокисорликни унутмаслик даркор.

*Муяссар бўлса тиллодин сенга тахт,
Ўзингдин настга зинҳор айтмагил сахт.*

«Саботул-ожизин»нинг «Камтаринлик ҳақида маъ-
виза» фаслида қўйидагиларни ўқиймиз:

*Такаббур қилмағил эй бемаоний,
Фулоний ўғлидурман деб Фулоний
Ишонма отаға, қилма талабдин,
Сўрамасдир қиёматда насабдин.*

Бошқа бир уринда шоир кишиларни кибру ҳаводан
воз кечиб, ҳамжиҳатлигу биродарликда, дўстлигу рафо-
қатда, бир-бирига нафъ етказиб яшашга даъват этади,
бир-биридан баҳраманд бўлишга ундайди:

*Олур суҳбатда бир-бирдин киши баҳр,
Агар кўп чашма бир бўлса, бўлур наҳр
Жамоатдин ўзингни қилма мумтоз,
Чопар кўп тўпдин айрилғон қуша боз
Югурсанг якка дев бошингни янчар,
Қароқчи тўпдин айрилгонни санчар
Худонинг раҳмати бўлса жамоат,
Эрур раҳматдин айрилғон шаноат*

Инсон ақли етадиган ишни қилиши, қўлдан кела-
диган юмушни бажармоғи лозим. Айни пайтда аҳдига
содиқ, ваъдасига вафодор бўлиши зарур. Бажара ол-
майдиган ишга қўл уриб, ваъда бериб, аҳдида турмас-
лик инсонни бу дунёу у дунё бадном қилади:

*Хилоф этган забунлардан забундур,
Бу дунё-ю у дунёси нагундур.
Хилоф этсанг агар айғон сўзингдин,
Қўтар эркаклик отини ўзингдин.
Чиқормағил оғиздин, қилмас ишни,
Қилурман, дема қўлдан келмас ишни.
Керак эрман деганнинг ваъдаси туз,
Агар туз бўлмаса, олдин кўнгул уз.*

Суфи Оллоҳёр кишиларни билим эгаллаш, касб-
ҳунар ўрганишга даъват этар экан, ҳалол меҳнат би-
лан, пешона терисини тукиб ризқу рузи топиб ейиш,
пок ва покдоман яшашга даъват этади; бировлар мин-
нати жаврини тортмасликка, сабр-қаноатли бўлишга
ундайди, таъмагирликни қоралайди.

*Худойим ҳар на берса қил қаноат,
Юракни қилма миннатдин жароҳат
Бу меҳнат бирла топсанг парча нон,
Кишининг миннатидан улур осон
Таъма нониға лаб очгунча ул оч,
Таъма бўйи кўринмай бўйдин қоч.*

Хуллас, Суфи Оллоҳер асарлари китобхонни ҳалол-лих, поклик, ростгуйлик, меҳнатсеварлик, одамохун бўлиш, ёшликдан илм-маърифат эгаллаш, садоқатли, қаноатли, ризоли, таъзим-тавозеъли, имон-эътиқодли бўлишга ургатади; гайриинсоний, гайришаръий ишлардан парҳез қилишга ундайди. Булар эса комилликнинг асосий белгиларидандир. Демак, шоир асарлари инсондустлик ва исломий маърифатпарварлик ғоялари билан сугорилган экан.

АХСИКАТЛИК ДОНИШМАНД

Ахсикат Фаргона водийсининг энг қадимий манзилгоҳларидан биридир. Унинг харобалари ҳозирги Наманган вилоятининг Турақургон тумани ҳудудида сақланиб қолган. Бу шаҳар XV асргача Фаргона вилоятининг маркази бўлган. Қадимшунослар Ахсикат тарихини 2500 йилдан ҳам зиёд деб тахмин қиладилар. Кўхна замонларда Косонсойдан бу ерга ичимлик сув қувури тортиб келингани ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Ахсикат савдо йўли ёқасида жойлашгани учун ҳам урта асрларда гуркираб ривожланган: кўплаб карвонсаройлар, масжиду хонақоҳлар, мактабу мадраслар, гузарлар шаҳар ҳуснига ҳусн қўшган. Ушбу шаҳардан утмишда кўплаб олимлар, дин арбоблари, шоирлар етишиб чиққан. Ана шундай мутафаккир ва шоирлардан бири Ахсий Пояндаохундир. У қадимий манбалар ва тазкираларда «Ахсии Ахсикатий» сифатида зикр этилади. Бўлажак шоир ва исломий аҳкомлар донишманди Ахсий XVI асрнинг биринчи чорагида Ахсикатда зиёли оиласида дунёга келади. Дастлаб хусусий муаллимларда таълим олади, сўнгра Самарқанд ва Тошкент мадра-

саларида таҳсил куради. У тез орада муфассир ва муҳаддис сифатида илм-адаб аҳли назарига тушади. Мадраса таълимидан сунг Ахсий дарвеш ва суфийлар мажлисларида бўлмоқ ниятида «Қуббат ал-ислом» («Ислом гумбази») — Балхга боради. Бу ерда у машҳур мутасаввиф, ҳадис шореҳларидан бири, куплаб олимлар устози, донишманд Хиради Ахсикатий билан танишиб, бир неча ой унинг хонақоҳида таълим олади ва иршод даражасига етади. Мавлонодан хирқа кийиб, фотиҳа олгач, Ахсий Бухоро ҳудудига келиб, халқни маърифатга ҳидоят қила бошлайди. Қисқа вақт ичида унинг атрофига куплаб муридлар йигила бошлайди. Унинг хонақоҳи кечаю-кундуз олиму фузало, омию зуҳадо билан лиқ туларди. Шундай қилиб, Ахсийнинг шуҳрати бутун вилоятга, ҳатто ундан ташқарига овоза бўлади. Шунинг учун ҳам Ҳазрати Хоқон Боқимуҳаммад Баҳодурхон у кишини шарафлаб, шаҳар четигаги Али Сулаймон куприги ёнида Мавлоно Ахсий учун махсус хонақоҳ қурдириб беради.

Машҳур шоир, алиб, машшоқ ва адабиётшунос Султон Муҳаммад Мутрибий Самарқандий (XVI асрнинг охири, XVII асрнинг биринчи ярми) узининг Моваруннаҳр ва Хуросон халқлари адабиёти, санъати, адабий алоқалари ҳамда мусиқасини урганишда ноёб манба ҳисобланмиш «Тазкират аш-шуаро» китобида ана шу «рубъи маскун»да тенги йуқ хонақоҳни томоша қилиб, Мавлоно Ахсийни зиёратига борганини қуйдагича баён этган: «Мен Мавлононинг муборак юзларини курмоқ ва хонақоҳни зиёрат қилмоқ учун бордим. Хонақоҳ шу даражада муҳташам, куркам эдики, гуё ою куёш нури ундан барқ урарди. Бу камина хоксор қаламимни ишга солиб, хонақоҳ таърифида бир қасида ёздим ва ичкарига кириб устозга тақдим этдим. У киши назари кимёларини қогозга югуртириб булгач, мийигларида бир табассум билан дуо қилдилар-да қўлларини саллаларига элтиб қогозга уроғлик бир нарсани олиб менга узатдилар. Чамамда бир сариқ чақа эди. Мен ҳам уни олиб ушдим-да дасторимнинг четига қистириб қўйдим. Дуоларини олиб ташқарига чиқдим. Шунда ҳамроҳларимдан бири қўққисдан:

— Мавлоно пасткашлик қилдилар, шундай зур мад-
ҳияга яқиндагина бир бева аёл инъом этган сариқ ча-
кани бердилар, қани оччи, қурамиз, — деди.

Ҳалиги қогозни очсам, ичидан устига «Абдуллахон»
деб ёзилган бир мисқоллик ашрафий (соф олтин тан-
га) чиқса буладими. Ҳушимдан кетаёздим. Ҳамма ҳай-
ратда қолди. Бунинг устига уша кезлари «Абдуллахон»
номи билан ашрафий зарб этилмаётган эди.

Бу воқеа кўп шов-шувларга сабаб бўлди. Уша ашра-
фийни мендан «табаррук ёдгорлик» сифатида Хужа Аб-
дулкарим Пидойй қиммат баҳога сотиб олдилар. Назм:

*Санг ар ба даст гирад марди худопараст,
Аз имини ҳимматаш ба каромат чу зар шавад,
В-ар зар ба даст гирад марди ҳавопараст,
Аз толеъи бадаш ба наҳус ҳажар шавад.*

(Художўй киши тошни ушласа, ҳиммат каромати-
дан зар булур, ҳавопараст зарни қўлига олса, паст то-
леъидан тошга айланур).

Тарихчи олим Назрулла Йўлдошев Ахсий ижоди ва
фаолиятини урганишда бир мунча ишларни амалга
оширган. Жумладан, у «Китоби мунтахаби назми Мул-
лозода» асаридан Ахсийга бағишланган шеърни таҳлил
қилиб, донишманд қурдирган хонақоҳ Бухоронинг
Файзобод мавзеида эканлигини аниқлаб, қуйидагилар-
ни ёзади: «Файзобод мавзеида Поянда Муҳаммад Фай-
зободий ташаббуси ва маблағи билан 1596—1597 йил-
ларда Файзобод хонақоҳи, ҳужралар, гумбазли таҳорат-
хона ва ғусулхона каби бир ансамбл қурдиради. Бу
хонақоҳ узининг қурилиши ва жиҳозлаш усуллари жи-
ҳатидан XVI асрнинг энг гузал обидаларидан ҳисоб-
ланган. XVI—XVII асрдаги вақф ҳужжатлари маълум-
отларига қараганда, Файзобод хонақоҳига бир неча
минг таноб ер, унлаб дуконлар, тегирмон, ҳаммом ка-
билар вақф қилинган. Булардан келадиган даромадлар-
нинг катта қисми шу хонақоҳ ҳужраларида ётиб юрган
мусофирларга, суфийларга, камбағал-қашшоқ бечора-
ларга, етим-есирларга сарф қилинган*.

* Н. Йўлдошев. Бухоро айтиеларининг тарихи. Бухоро. 1997. 96-бет.

Бундан ташқари, муаллиф Бухоро ва унинг атрофида Ахсий авлиё, бир донишманд сифатида шуҳрат топганини таъкидлаб, «Шоҳ Ахсий» масжиди ҳамда гузари ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирган. Умуман, Ахсий нақшбандийлик тариқатининг фидоий тарғиботчиси, жуйбор хужалари маърифатчилик фаолиятининг толмас давомчиси сифатида катта ирфоний-исломий ишларни амалга оширган; минглаб ёшларга устозлик-пешволик қилган. Мутрибий Мавлоно Ахсийнинг кўп билимларни билиши, бир қанча рисоалар иншо этганини, хуштабъ шоир бўлса ҳам кам шеър ёзишини таъкидлаб, «Хун» радибли газалини келтирган; у шаҳар ташқарисидаги ўз хонақоҳига дафн этилганлигини таъкидлаган.

Келгусида олиб борилажак тадқиқотлар буюк шайх ва олим ижоди ҳақида бундан-да мукамалроқ тасаввур ҳосил қилишга имкон беради, деб ўйлаймиз.

МУҲАММАД СИДДИҚ РУШДИЙ

Тасаввуф тарихи, шеърляти, ундаги масҳаб ва оқимлар, улар уртасидаги назарий курашлар бу таълимотнинг инсонпарварлик моҳияти, жабр-зулм ва жаҳолатга қарши собитқадам кураши туғрисида Е.Э. Бертельс, Ф. Куприлюзода, В. Зоҳидов каби таниқли олимлар қимматли тадқиқотлар мерос қолдиришган. Шунингдек, М. Зокиров, Н. Комилов, И. Ҳаққулов, С. Олим, О. Усмон каби олимларимизнинг рисола ва мақолаларида ҳам тасаввуф шеърляти хусусида қимматли мулоҳазалар мавжуд.

Айниқса, олим ва адиб Ради Фиш узининг «Жалолдин Румий» номли тарихий романи билан тасаввуфшуносликка бебаҳо ҳисса қўшди. Бу асар 1986 йилда Жамол Камол таржимасида ўзбек тилида чоп этилди. Тадқиқотчиларнинг фикрича, тасаввуф фалсафий маслак сифатида ислом дини майдонга келгандан кейин феодал реакциянинг, зулмнинг кескинлашуви ва бунинг натижасида адолатсизликнинг, қашшоқликнинг кучайишига қарши кўтарилган норозиликнинг оловла-

ниб кетиши натижасида шаклланди, ривожланди. VII—XI асрларда, айниқса, араб дийрида суфизм тезлик билан ривожланди. Увайс Қараний, Ҳасан Басрий, Робия Адавия, Иброҳим Адҳам, Боязид Тайфур ал-Бистомий, Абубақр Шиблий, Абумансур ал-Ҳусайин ал-Халож каби мутасаввуфлар майдонга келади. Натижада тасаввуф араб оламида кенг тарқалиб, сунг Хуросон ва Мовароуннаҳрга ислом дини билан бирга кириб келди. Бунинг натижаси улароқ, Фариддин Аттор, Жалолиддин Румий, Шайх Саъдий, Ҳофиз Шерозий, Низомий, Хусрав Деҳлавий, Аҳмад Яссавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби жаҳоний мутафаккирлар етишиб чиқди. Бу муттаввуфларнинг яратган илмий-бадий асарлари, дoston ва газалларини куздан кечирсангиз, улар тасаввуфдан четга чиқмаслик учун «Қуръон» ва Муҳаммад с.а.в. ҳадисларидан четга чиқмаслик лозим, деб уқтирадилар.

Хуш, бу ҳукмрон мафкура билан анъанавий мурокаи-мадорами ёки чинакам ихлос иқрорими?

Машойихлар узларини пайгамбарларнинг маънавий меросхурлари, деб ҳисоблайдилар. Биз XII аср охири XIV аср биринчи ярмида яшаган Насриддин Рабғузийнинг «Қиссаи Рабғузий» асарини куздан кечириб, ушбу саволга жавоб топгандек булдик. Рабғузий Муҳаммад с.а.в. (570—632) асҳобларининг сифатларини, яъни қандай инсон пайгамбарларга саҳоба була олишни қуйидагича таърифлайди:

«Қамуг саҳобаларининг сифати бу эрди — улар тенгри азза ва жалла фармони уза эрдилар. Шуғуллари тенгри азза ва жалла қуллуғин қилмоқ эрди. Жиход қилмоқга ануқ, тилаклари мавлю таолонинг хушнудлуқи эрди, душманлиқлари шайтон бирла эрди. Балoға сабр, қазoға рози, балoға шокир эрдилар. Кишиларни узлариндин илгари туттилар, рағбатларики дунё молиға оз эрди, тириклари ҳақ сузламак бирла, бермаклари ҳадя эрди. Дойим қурқинч ичинда эрдилар, бир-биринга меҳрибон эрдилар. Нимарсани ёд қилсалар эзгулик бирла ёд қилур эрдилар. Гийбатдин, ҳасаддин, бухтондин қурқиб, сузлари ҳикмат, нафслари ибратлик, турмушлари фикрат эрди. Аччиг вақтинда сабр

қилмоқ, хушнудлиқ вақтида узр қилмоқ, уз ҳожатларидин киши ҳожатларини илгари тутмоқ, узлари чигаъй эркан (йўқсул бўлсалар ҳам) халқга нафъ еткурмак. Ёзуқлар узрин қилмоқ (гуноҳкорлар учун Худодан узр тиламоқ), ваъдани рост тутуб, охират савобини умид тутмоқ. Ёзуқлуғлар ёзуқин, айбларин уттилар (кечирдилар), ислом ҳақин сақладилар».

Муҳаммад пайгамбар ҳадислари ҳам юқоридаги фикрлар билан уйғун эканлигини эътиборга олсак, тасаввуф таълимотига Муҳаммад алайҳиссалом асос солган, десак асло янглишмаймиз, балки тарихий ҳақиқатни тан олган буламиз¹.

Шу боис бўлса керак, утмишда пайгамбарлар, уларнинг саҳобалари, азиз-авлиёлар, машойихлар суфилар, қаландарлар тўғрисида жуда куп хотира, қисса, дoston ва зикрлар яратилган. Улардан ёш авлодни тарбиялаш, тўғри йулга бошлаш воситаси сифатида фойдаланишган. Бундай китоблар жумласига араб, форс-тожик ва туркий тилларда яратилган Абу Исо Термизий (IX аср), Абдуллоҳ Ансорий (IX аср), Фадриддин Аттор (XII аср), Юсуф Ҳамадоний (XIII аср), Носириддин Рабғузӣ (XIV аср), Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Исҳоқ Богистоний (XVII аср), Муҳаммад Яъқуб Ёркандий (XIX аср) сингари адиблар асарларини келтириш мумкин.

Ана шундай улуг китоблардан яна бири «Тазкират ул-авлиёи туркий» бўлиб, унинг муаллифи Муҳаммад Сиддиқ Рушдийдир.

Ҳозирги замон адабиётшунослиги учун бутунлай янги фигура бўлган улкан ўзбек шоири, носири, таржимони ва олими Муҳаммад Сиддиқ Рушдий ва унинг илмий-адабий мероси ҳақида тула маълумотга эга эмасмиз.

Асарнинг муқаддимасидаги қайдларга қараганда адиб Қуқон Ёркент шаҳарларида, Қошғар, Хутан диёрларида умр кечирган. Тазкирани эса Хутан диёрида таваллуд топган Ёркент ҳокими Хожа Кофакбек илтимосига кура ёзади. Хожа Кофакбек «дониш аҳлининг фойнқи

¹ Ушбу лавҳа И. Остонақулов билан ҳамкорликда ёзилган.

ва заррот мақомининг лойиқи» уз юртида маданият ва илм-фан аҳлига ҳомийлик қилган, мадраса ва масжидлар барпо этган тараққийпарвар киши эди.

Муҳаммад Сидиқ Рушдий шеъриятида, хусусан ғазал, мухаммас, рубоий жанрларида уз замондошлари уртасида катта шухрат қозонади. «Қуръон», ҳадис баънига доир билимларни, тасаввуф фалсафасини пухта эгаллаган. Араб, форс-тожик ва туркий тилнинг нозик жиҳатларини мукаммал эгаллаган билимдон киши булгани учун дустлари унга «Тазкирани туркий» битишини илтимос қиладилар. Муҳаммад Сиддиқ бу ҳақда шундай ёзади:

*«Қариғонда кўруштум тоғ бил,
Қозидим ул тоғни тирноғ бил».*

Тарихқа минг икки юз туқсон эрди ибтидо қилдим,
турт йил тамом булғонда итмомига етқубдим...

*...Турт йил утрусида чектим рақам
Не шлик ором олиб, не қалам».*

Демак, бу асар 1870 йилда ёзиб тамомланган. Адиб уз асарини ёзиш учун катта тайёргарлик куради. Арабий, форсий манбаларни «Шарҳ ул-қулуб», «Кашфул-асрор», «Мағфират ул-нафс», «Тазкират ул-авлиё» сингари унлаб китоблардан ижодий фойдаланган.

Муқаддимада таъкидланишича, муаллиф «арабий иборатлар» ҳамда «форсий алфоз» билан битилган китоблар туркий талабалар учун тушуниш оғир булиши, замондошлари орасида «Қуръон» ва пайгамбар ҳадисларини изоҳлаб тушунтириб бера оладиган алломалар камёблашиб бораётгани учун хосу омга тушунарли содда тилда уз китобини яратади.

Уни қулига қалам олишга ундаган яна бир жиҳат адиб яшаган замонда фиръавн сифат одамхур, сангдил, бешафқат, бемурувват кишилар купайиб кетиб, «машойихлар сўзини эл-улус унутиб», маънавий қашшоқлашиб бораётгани эди.

Пайгамбарлар ҳақида қисса ва нақллар куп ёзилгани, агар уларни ҳам қушиб сунг шайхлар зикрини қилсам сўз узоққа чўзилади, деган андиша билан Му-

ҳаммад Сиддиқ фақат авлиёлар зикри билан кифояланади. Унда, гарчи 95 машойих зикри ваъда қилинган булса-да, фақат 83 бузруквор зикри баён этилган. Эҳтимол бунга адибнинг умри кифоя қилмаган ёки китобат пайтида китоблар айрим зикрларни «иккинчи даражали» деб билиб тушириб қолдирган булиши мумкин. Кулёзма 382 варақ булиб, ғоят сифатли қоғозга, гузал настаълиқ хати билан кўчирилган. Зикрлар тартиби, оят, ҳадислар ва нақллар қизил рангда ёзилган. У утган аср Қашғар китобат санъатининг ёрқин намунаси ҳисобланади. Китоб котиблари курсатилмаган, саҳҳофи эса Саййид Муҳаммад отлиг киши булиб, муқованинг ички тарафида елиммуҳрда ёзиб қўйилган.

Кулёзма муаллиф дастхати ёки у ҳаёт пайтида китобат қилинган булиши мумкин. Чунки унда юзлаб тузатишлар, киритмалар мавжуд. Муҳаммад Сиддиқнинг таҳаллуси масаласига келсак, утмишда бундай таҳаллус қўлланган шоир учрамайди. Бу жиҳатдан «Рушдий» оригинал таҳаллус. Лугавий маъноси ҳидоят, яъни рост йўлга кирган киши маъносини билдиради. Эҳтимол, адиб улуг файласуф Ибн Рушд (X аср) даҳосига иқтидо қилиб мазкур таҳаллусни қўлагандир.

Ушбу китоб куп жиҳатлари билан шу типдаги асарлардан тубдан фарқ қилади. Узига хос композицион қурилиши ҳамда мундарижага эга. Боблар зикр тарзида келади. Ҳар бир зикрда, дастлаб қаламга олинган шайх-авлиёнинг илм-фан, дин, адабиёт оламида тутган урни, тасаввуфнинг қайси масаласига мансублиги, илмий қудрати, унинг қайси илмлар билан шуҳрат қозонгани сажъ йулида юксак кутаринки руҳда тавсиф этилади.

Шундан сўнг ўша авлиёнинг туғилиб усган юрти, ижтимоий келиб чиқиши, таълим олган шаҳарлари, устозлари, у ёки бу мутасаввуфий оқимга қўшилиб, ишқи илоҳий йўлига утгунга қадар бажарган ишлари, чеккан риёзатлари, тавбасига сабаб булган ногиҳоний туртки — ваҳий баён этилади.

Китобхонда ўша шахс ҳақида маълум тасаввур ҳосил қилдиргач, Муҳаммад Сиддиқ «келтирибдурларким» бошланмаси билан у киши ҳақидаги ривоятларни,

«Нақл қилибдурларким», «Нақлдурким», «Дебдурларким» киритмаси билан унинг сафдошлари, муридлари ва замондошларининг суҳбатлари, хотиралари ва ҳикоялари берилади. Шундан сунг, «Дебдур» бошланмаси билан уша машойихнинг «Қуръон» оятлари ва пайгамбар ҳадислари билан боғлиқ куплаб панд-насиҳатлари, диний тушунчалар, тасаввуф таълимотига доир мушоҳадалар ва ибратли хулосалари келтирилади.

Бу панду насиҳатлар, мақоллар Шарқ донолигининг бебаҳо дурдоналаридурки, уларнинг ҳар бири қуйма мазмун заминига эга. Мана шайх Самнун Муҳиб тасаввуфга қандай баҳо беради:

«Тасаввуф улдурки, сен ҳеч нимарсанинг мулки булмагайсан ва ҳеч нимарса сенинг мулкинг булмагай!».

Озодлик, тенглик ва инсоний эркини мундан ортиқ суз билан ифодалаб булмаса керак.

Фузайл Аёз шундай дейди:

«Бадбахтнинг нишонаси беш нимарсадур: аввал, кунгил қаттиқ булмоқ; иккинчи, кузи уятсиз булмоқ; учинчи, бешарм ва беҳаё булмоқ, туртинчи, дунёга мойил булмоқ; бешинчи, умид риштасини узоқга солмоқ, яъни бу йил мундоқ қилай, келурга андоғ қилай демак». Имом Жаъфар Содик шундай насиҳат қиладилар:

«Беш кишининг суҳбатидан ҳазар қил: аввал, ёлгончиким, анинг бирла ҳамиша фиреб ерсен; иккинчи, ахмоқ ва соддаким, сенга манфаат деб бир иш қилур, зиёнинг андадур; учинчи, бахилким, ўбдон вақтида сендан айрилур; туртинчи, қурқончоқким, ҳожат вақтида сени ташлар; бешинчи, фосиқки, бир луқманинг таъмасида сени ярим луқмага сотар».

Шуниси диққатга сазоворки, муаллиф панд ва фалсафий мушоҳадалардан сунг мамдўҳининг вафоти, жанозаси тафсилотини баён этади. Бу баён шунчаки қайд этиш булмай, балки маълум бир ибратни курсатиш учун истифода этилган воқеа ҳисобланади. Шунингдек, мурид ёки шогирднинг туши орқали марҳумнинг руҳий тақдири ҳам курсатиб утилади. Натижада ҳар бир зикр яхлит бир асар даражасига етказилганлиги

маълум булади. Бунга Иброҳим ибн Адҳам, Боязил Бистомий, Абул Ҳасан Харрақоний зикрлари мисол була олади. Зероки, бу типдаги қўлаб зикрлардан на бир тавсиф, на бир ривоят, на бир нақл ва на бирор пандни тушириб қолдириш мумкин.

Муҳаммад Сиддиқ ўз тазкирасида Шарқ фалсафий-диний қарашлари, хусусан, тасаввуф таълимоти, моҳияти, унинг юзлаб атамалари лугавий маъноси тугрисида кенг маълумот беради. Ўз назарий фикрларининг тасдиғи-исботи учун Қуръондан қўлаб оятлар келтиради, ҳадислардан фойдаланилади. Асарни варақлар экансиз, донишманд, машойихлар зикрлари орасида тасаввуф, таваккал, варъ, тафвиз, зуҳд-тақви, парҳезкорлик, илм-ул-яқин, айнул-яқин, ҳақ ул-яқин, риёзат, имо-ишора, каромат, валоят, фуросат, тафсир, суннат, фарз, мароқаба, самоъ, тавба, тавозеъ, сужуъ, рукуъ, тавҳид, ваҳдад каби тасаввуфий исмлар ва расм-русмлар увайсийлар, тайфурий, маломатийлар, аҳийлар каби мазҳаблар билан яқиндан танишасиз.

Ҳозир биз англагандан қўра бошқача бўлган талабалик, муридлик, зоҳидлик, дарवेशлик, суфилик, омиллик, олимлик, орифлик, аминлик, шайхлик, жавонмардлик мартабаларига қандай йўллар билан етиш мумкинлигини англаб оласиз.

«Тазкират ул-авлиёи туркий» соф диний-назарий асар бўлиши билан бирга жуда катта ирфоний, маърифий, адабий аҳамиятга ҳам эга. Ҳар бир ривоят, нақл ва ҳадис даражасидаги натъ, тарбия камолоти учун зарур бўлган тарбия унсурлари барқ уриб туради. Улар инсонни имоннинг бутунлигига эришиш, эътиқод поясини мустаҳкам этиш, кўзланган мақсад йўлидаги риёзатлардан тушкунликка тушмаслик, ижтимоий адолат, тўғрилиқ ва ҳақиқат учун курашиш ва бу йўлда метиндек иродали, пок ниятли бўлишга чорлайди.

Инсон учун она-замин, табиат учун яхшилик қилиш, эътиқодлар турличалиги билан инсон зоти асли бир эканлигини доимо ёдда сақлаш, элпарварлик, ватандустлик, нафсга банда бўлмаслик, бойлик ва пурбаҳо кийим кетидан қувиб ўзи ва бошқалар жонига зиён

заҳмат еткизмаслик ҳар зикр гоёвий йуналишини ташкил этади. Жунайд Бағдодий тавҳидга берган шарҳида Оллоҳ билан банда ўртасидаги фарқ ва унинг моҳияти ҳақида тухталиб шундай дейди: унингча қудратлилик, саховатлилик, мурувватлилик, қаҳҳорлилик, раззоқлилик, беҳожатлилик ёлғиз Худога хосдир. Инсон — банда эса ғариб, мискин, ҳожатманд ожиздир, яъни инсон мол-мулкига, амалига бино қуйиб, бошқалардан узини қудратлилик, беҳожатлилик, қаҳрлилик, мурувватлилик, мангу яшовчиман деб англаса — Худо сифатларини узида бор деб билса у, албатта, ҳаётда янглишади, қоқилади, усал бўлади, азоб-уқубатга гирифтор бўлади. Вақтинчалик муваффақияти сохта буюклиги ошкор бўлади. Мана, Оллоҳнинг борлигини таъкидлашдан мақсад! Асарда тилга олинган шахсларнинг ҳар бири илм-фаннинг у ёки бу соҳасида куплаб китоблар битиб, устод даражасига етган, фавқулодда қудратга, илоҳий кучга эга бўлган кишилар. Чунончи, Ҳаким ат-Термизий илму амал, фалакиёт, ҳайвонот илми, тафсир соҳасида улуг китоблар тасниф қилган «Ҳаким ал-авлиё» унвонига сазовор бўлган. Робия якка-ю ягона аёл — авлиё бўлиб, сеҳрлайди, ҳавода муаллақ тура олади. Абу Туроб Наҳшабий қулини темирчилар кўрасига тутиб тура олади, ерни тепса чашма қайнаб чиқади. Ҳабиб Ажамий, Иброҳим Адҳам дарёдан юриб ута олади. Дарахтни ўзи билан юргизади. Ҳасан Басрий, Боязид Бистомий, Башир Ҳофий истиқболда бўладиган ишларни башорат қиладиган — фиросат, руҳшунослик илмида комил: Абул Ҳасан Харрақоний шер, илон, йулбарслар билан дуст-иноқ, томда туриб ердаги болтани воситасиз қўлга олади, у шаҳардан бу шаҳарга яёв юриб, юзлаб фарсанг масофани оз фурсатда босиб утади. Мансур Ҳаллож қўл ҳаракати билан уюм пахтани момикқа ва чигитга ажрата олади. Баъзи шайхлар (ёши катта бўлгач албатта) емак-ичмакни кунда бир маротаба ўзларига раво кўрадилар. Уларча, орифлар бир кунда бир марта овқатланадилар, муминлар икки марта, ҳайвонлар уч марта. Бир шайх ҳар куни етти дона узум ейиш билан қаноатланса, бошқаси, олма буйини ҳидлаб юриб кун кечиради. Улар назокат бобида ҳам бар-

чага урнак: Боязид масжидга етгунча масжид ҳурмати-ни сақлаб, ҳаргиз тупурмайди, Оллоҳ сузини тилга олишдан аввал, оғзини чайқайди. Хотам Асим ўзи ёнида ел қўйиб юборган хотин усал бўлмасин деб ўша заҳоти «кар» бўлади. То ўша хотин оламдан ўтмагунча, «кар кулоқ» лақаби билан яшайди.

Хайратланарлиси шундаки, бу ҳудожўй шайхларнинг ҳар бири ўз тариқати ва мазҳабини бошқаларга мажбурламайди. Айрим шайхлар эса шогирд тарбиялашга бутун умрини багишлайди, уларни «учар қушларим» деб атайди. Сиртдан қараганда, барча шайхлар фақат Оллоҳга етишмоқ йўлида бу дунёнинг барча юмуш ва неъматларидан, энг жигарбанд кишиларидан ҳам воз кечган. Аммо синчковлик билан қаралса, уларнинг мана шу аҳдларида ҳам комил инсонийлик бор. Авваламбор, бу шахсларнинг ўзи бирон касб-кор эгаси: ёшлигида устод қўриб, кўп илмларда камолот чўққисига етган; юзлаб шогирдларни вояга етказган; аксарияти мурид ёки закот берувчилар инъоми эвазига эмас, ўз меҳнатига яшайди. Баъзи шайхлар шогирд ҳамда фарзандларига касб-хунар ургатишга астойдил ҳаракат қилишади:

«Келтирибдурларким, Абдулла Мағрибийнинг тўрт ўгли бор эрди. Ҳар бир ўглига бир хунар ургатмак бўюрди.

Сурдиларким:

— Не учун ўғлонларга хунар урганмакни лойиқ кўрдингиз?

Абдулло дедиким:

— Ҳар бир ўғилга бир хунар ургатурман, то мендин кейин «фалонийнинг ўғлиман» деб ростгўй элнинг жигарларини емагайлар ва элдин таъма қилмагай».

Айрим шайхларнинг халқдан узилиш, хилватда утириш, фақат Оллоҳ ёди билан яшаб, жаннат умидида умр ўтказиш туғрисидаги кўпдан-кўп мулоҳазалари улар яшаган ижтимоий-сиёсий муҳит билан бевосита боғлиқ. Улар жабр-зулмнинг интиҳосиз, энгиб бўлмас даражада томир отганлигини қўриб, шундай ҳолат билан таскин топиш мумкин, деб уйлар эдилар. Асли Фарғоналик бўлиб, Восит ва Марв шаҳарларида яшаган

Абубакр Воситийнинг қуйидаги сузлари фикримизни тасдиқлайди: «Бизлар мубтало булбурдурмиз, бу замонада бир тоифалар орасидаки, уларда на ислом одобларидан нишона булгай ва на мурувват ҳукми уларда зоҳир. Ҳамма жоҳиллик ва бадхўйлик уларда мавжуд ва пайдодур». Ёки Жаъфар Содиқ Раҳматуллоҳу а.нинг «бу замона халқининг дўстлуқини бозор таоми янглига топибдурманким, ранги буйи хушдир, аммо таъми нохушдур» деган сузлари афсуски, барча даврлар учун айтса булгулик аччиқ ҳақиқатдир.

Шуни назарда тутиш керакки, халқдан, оломондан узилиш маслаҳатини мурид муридга, суфи дарवेशга тавсия этади, бутун оммага эмас! Бу таълим ҳам доимий булмай, кузланган билим эгаллангунча давом этади. Энди бир-икки огиз Муҳаммад Сиддиқнинг бадиий маҳорати масаласи хусусида. Юқорида айтганимиздек, муаллиф уз даврининг етук шоири, ноқили, зокири, тилшуноси ва тасаввуфшуноси булган. У фойдаланган манбалар арабий, форсий булгани учун мазкур асарда ҳам баъзан форсий гап қурилиши таъсири устворлик қилади. Матнда инверсия ҳодисаси кучли булиб, бу Муҳаммад Сиддиқнинг насрдаги ўзига хос услубини белгилайди. Муаллиф ора-сира келтирилган арабча, форсча шеърларни туркийга таржима қилганда аруз вазнининг усталаридан эканлигини намоиш этган.

Муҳаммад Сиддиқ уз укувчисини мутолаа қийинчиликларидан қутқариш учун суз ва атамаларни ўрнида изоҳлаб кетади. Арабча, форсча сузларни иложи борица туркий шаклини қидириб топади. «Наззора» сузини «қароламоқ», «воситачи» сузини «орачи», «бог-бон» ўрнида «мевачи» синонимини қўллайди. Китобда ёзувчи юзлаб номлар ва географик атамаларнинг келиб чиқиши, маъносини изоҳлайди.

Агар асар лексикаси буйича тадқиқот олиб борилса, шоирнинг ўзбек тилини бойитишдаги катта хизмати яққол кузга ташланган булур эди. Айтиш мумкин, Муҳаммад Сиддиқ Рушдий ўзбек насрининг улкан намояндаси сифатида адабиётимиз тарихидан муносиб ўрин эгаллайди. Нақл ва ривоятларда классик наср ва

халқ оғзаки ижодига хос бўлган фразеологик бирикмалар, иборалар, ухшатиш ва жонлантиришлар, тажнис, ташбеҳлар куп учрайди: «зор-зор чун абри навбахор йиглади», «умр кемаси ажал гирдобига етди», «оламин фонийдан дорул бақога рихлат қилди», «маърифат дарахтини фикр андиша суви бирла сугоргайлар», «хайрат бармоғини тишлади».

Шайхлар васфи дебоचा, баъзан хотимада машойихларнинг муножотини беришда сажъ санъатидан усталик билан фойдаланади. Шу билан бирга ўта жимжамдорлик, ортиқча гапдонликка ҳам йўл қўймайди. лўндаликка интилади. Бу хусусият ривоятлардаги диалогларда яққол кузга ташланади. Диалоглардаги фикрий таранглик ўқувчини шу қадар узига тортадики, у яқун топгунча нафас олмай кутиб турасиз. Хулосадан эса олам жаҳон ҳикмат оласиз.

Дунени тушунтиришда суфилар имо-ишорат, рамз, мажоз билан сузлаганлари учун фалсафий мушоҳадаларни бирданига идрок этиш осон эмас. Муҳаммад Сиддиқ бундай ҳолларда ўзи ҳам қаттиқ масъулият билан масалага ёндошганлигини айтади. Ўзи яхши идрок этмаган уринларни хато қилиб қўймаслик учун тушириб қолдиради. Агар ўқувчи менинг сузим билан қониқиш ҳосил қилмаса, Фаридиддин Аттор асари ҳамда «Кашфул-асрор» каби китобларга мурожаат этиши мумкин дейди. Бу эса адибнинг юксак маданият ва идрок соҳиби эканлигидан далолат беради.

Қисқаси Муҳаммад Сиддиқнинг маҳорат билан ёзилган кўпгина ривоятлари ўзбек сарғузашт-сеҳрли асарларининг энг яхши намунаси ҳисобланиши мумкин. Унлаб нақлларни эса тарихий ҳикоячилик жанрининг мумтоз тури деб аташ уринлидир. Шунингдек, бу асар Шарқ тарихи, жүгрофияси ва этнографиясига оид кўплаб маълумотларни ўзида жам этган ёдгорлик сифатида ҳам қимматлидир. Кичик мисол келтириш билан чегараланамиз. «Ажам» сузи илмий рисоалар ҳамда изоҳли лугатларда «араб булмаган юртлар ски халқлар» деб шарҳланган. «Тазкират ул-авлиёи туркий»да эса бу сузга янада аниқроқ изоҳ берилган. Басралик шайх Абу Шақони халқ Ҳабиб Ажамий деб атайди.

Бунга сабаб у «Қуръон»ни яхши уқий олмайди, қироат қилолмайди. Шу сабабли уни «Ажамий» яъни «араб булмаган мусулмон» дейишган. Абу Шақо ҳам «Мен Ажамий, яъни туркман, қалбим арабий» дея хитоб қилади. Ҳабиб эса Худонинг дусту маъносини билдиради.

Демак, «Ажам» сўзини араблардан бошқа халқлар деб эмас, умуман араб булмаса-да мусулмон динини қабул қилган халқлар, мамлакатлар деб аташ тугрироқ ва мукамалроқ бўлади. Шунда Навоийнинг «Тарихи мулуки Ажам» асарининг маъноси ҳам янада мукамал тушунилади.

Кишида уринли бир савол тугилиши мумкин — бу китобда зикр этилган шайхларнинг бари араб, Хурсон диёрида яшаб ижод этган бўлса, бизга қандай аҳамияти бор?

Кишини қувонтирадиган, қалбларимизни фахр ва ифтихорга тулдирадиган жиҳати шундаки, китобда зикр этилган улуг инсонлар орасида Урта Осиёда камол топган, илм-фан, маориф ва маиший маданият тараққиётига сезиларли ҳисса қўшган, номлари мусулмон Осиёсидагина эмас, балки бутун жаҳонга машҳур бўлган, айримлари олдинги китобларда тилга олинмаган. Муҳаммад Али Ҳаким ат-Термизий, Абубакр Варроқ Термизий (машҳур муҳаддис Абу Исо ат-Термизийнинг тоғаси). Абу Туроб Нахшабий, Фарғоналик Абубакр Воситий, Марвлик Фузайл Аъз, Абу Али ибн Синонинг дусту, катта замондоши Абул Ҳасан Харрақоний, Абубакр Сайдалоний каби илм, ҳикмат, фалсафа ва фикҳ донишмандлари бор. Бундан ташқари китобда зикр этилган баъзи авлиёлар ҳаёти ҳамда фаолиятининг маълум даври Нафас, Марв, Урганч, Бухоро, Самарқанд шаҳарларида кечади ёки авлодлари Мовароуннаҳрликдир.

Муҳаммад Сиддиқ уз фикрларини далиллаш, тулароқ ўқувчига тушунтириб бериш учун Ҳофиз, Саъдий, Шавкат сингари улуглар ижодига суянибгина қолмай, Навоий, Суфи Оллоҳёр асарларига ҳам мурожаат этади.

Хулоса қилиб айтганда, бу асар шу қадар серфайз ва ҳосиятли ёдгорликки, ундан ҳар бир киши хоҳ ки-

чик, хоҳ катта бўлсин узига керакли маънавий озиқ олади:

Қори ва уламолар уқиса «Қуръон» ва ҳадис шарҳи-ни янгидан кашф этади: талаба ва шогирд уқиса, би-лим дунёси кенгайиб, кўнгли қувватга тулади; ҳукм-дор, сарватманд уқиса, фақир-бечорага раҳм-шафқат-ли, саховатли бўлади, зулм бедодликдан қайтади; йулдан адашган, маломатга қолган, ўғрилиқ қилиб юзи шувит бўлган одам уқиса гуноҳига тавба-тазарру қилади: ота-она уқиса фарзандларига янада меҳрибон, ширин сузли бўлади, фарзандлар уқиса, ота-она, яқинлар қадрига етадиган бўлади; кибру ҳавога берилган, ўз ҳолидан гофил кимсалар уқиса, кўнглида такаббури сусаяди; эти-қодсиз уқиса, эзгулик ва яхшилик йулига киради; имо-ни мустаҳкам бўлади, ҳаётнинг маъносини англайди.

Бу китоб ирфоний билимлар қомуси булиб, бир лавҳада уни атрофлича таҳлил этиш, унинг аҳамияти-ни бор буйича кўрсатиб бера олиш мушкул иш. У алоҳида, жиддий тадқиқ этишни талаб қилади.

ХОТИМА

Азиз китобхон! Шарқ машойихларининг баъзилари ҳақидаги суҳбатларимиз ҳам тугади. Аслида улар юздан зиёд. Биз рисола ҳажми тақозоси улароқ суҳанни мухтасар қилдик. Ушбу лавҳалар бутун умрларини Оллоҳ йулига тикиб, башар аҳлини ростлигу покликка, касб эгаллашу маърифатга, Ҳақ йулга ҳидоят қилиб келган зотлар кечмишидан бир қатралардир. Улар сизнинг руҳиятингизга нур, танингизга қувват бахш этади, деган умиддамиз. Муаллиф зукко ўқувчиларнинг китоб хусусидаги бегараз мулоҳазаларини мамнуният билан қабул этади ва ҳақларига дуо қилади. Зероки, буюк Шайх Саъдий айтмоқчи, «кимда ким сузни сузга зам қилур, жигар қонидан бир қатрасин кам қилур».

МУНДАРИЖА

Машойихлар тазкираси	3
<i>Муқаддима</i>	5
Тасаввуф тариқатлари	6
Ҳабиб Ажамий	11
Ҳасан Басрий	15
Иброҳим Адҳам	20
Робия Адавия	23
Фузайл Аёз	25
Довуд Тойи	30
Абутуроб Нахшабий	32
Ҳаким ат-Термизий	34
Маъруф Кархий	38
Зуннун Мисрий	42
Ҳотам Асим	45
Шақиқи Балхий	46
Боязид Бистомий	47
Абдулло Мағрибий	51
Ҳусайн Нурий	52
Яҳе Маоз	54
Аҳмад Хазравия	57
Саҳл Тустарий	59
Жунайд Бағдодий	62
Ҳамдун Қассор	64
Мансури Халлож	66
Абубакр Шиблий	72
Абунаср Саррож Тусий	74
Абулаббос Қассоб	76
Муҳаммад Ҳафиф	78

Абулҳасан Харрақоний	80
Шайх Абуисҳок Козарунӣ	84
Абусаид Абулхайр	85
Абулқосим Қаширий	89
Абдулло Ансорӣ	90
Абулҳасан Ҳажвирий	94
Аҳмали Жом — Жандапил	96
Саид Қосими Анвор	99
Абуҳомид Ғаззолий	101
Юсуф Ҳамалонӣ	104
Имом Мотрудӣ	106
Саной Ғазнавӣ	110
Абулқодир Гилонӣ	113
Шайх Рузбеҳон	116
Иброҳим Ҳаввос	118
Шаҳобиддин Яҳе Сухравардӣ	120
Абу Али Фарюмодӣ	122
Нажмитдин Кубро	124
Шамси Табризӣ	128
Азизиддин Насафӣ	130
Жалолиддин Румӣ	132
Муҳаммад Ҳамавӣ	137
Камол Хужандӣ	138
Паҳлавон Маҳмуд	141
Мажидиддин Бағдодӣ	145
Авҳадиддин Кирмонӣ	147
Разииддин Али Лола Ғазнавӣ	149
Фаридиддин Аттор	150
Абдурахмон Суламӣ	155
Аҳмад Яссавӣ	156
Ҳикматлардан намуналар	162
Абдуҳолиқ Ғиждувонӣ	163
«Васиятнома»дан	165
Маҳмуд Шабустарӣ	166
Саид Али Ҳамадонӣ	169

Шайх Нажмиддин Розий
Хожа Абуисҳоқ Ҳатлоний
Шайх Тожиддин Ҳусайн Хоразмий
Баҳовуддин Нақшбанд
Суфи Оллоҳер
Ахсикатлик донишманд
Муҳаммад Сиддиқ Рушдий

Хотима

174
176
176
177
182
187
190
203

ҲАМИДЖОН ҲОМИДИЙ

ТАСАВВУФ АЛЛОМАЛАРИ

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2004

Мухаррир *Г. Зокирова*
Бадий муҳаррир *Б. Бобожонов*
Техник муҳаррир *Р. Бобохонова*
Мусахҳиҳалар: *Ю. Бизаатова, Ш. Хуррамова*

Шайх Насриддин Тоғай
 Хон Абдуллоҳ Қандоқ
 Шайх Тоғайбек Чирок
 Шайх Абдуллоҳ
 Шайх Абдуллоҳ
 Шайх Абдуллоҳ
 Шайх Абдуллоҳ
 Шайх Абдуллоҳ

ХАММАТ ХОММАТ

ТАСАВВУФ АЛЛОМАЛАРИ

«Шарқ» нашриёт-матбаа
 акциядорлик компанияси
 бош қўғарилиги
 Тошкент — 2004

Изданиш 1. 2004
 Биринчи нусха 2. 2004
 Иккинчи нусха 3. 2004
 Учинчи нусха 4. 2004

Теришга берилди 27.11.2003. Босишга рухсат этилди 6.05.2004.
 Бичими 84x108 $\frac{1}{16}$ Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма
 табоги 10,9. Нашриёт-ҳисоб табоги 11,5. Адади 5000 нусха. Буюртма
 № 5649. Баҳоси келишилган нарҳда.

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмаҳонаси.
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.